

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194765

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M82
5265

Accession No. PG M2973

Author सावरकर, वि. दा.

Title संगीत सत्रयस्त रचणा: 1931.

This book should be returned on or before the date last marked below.

वन्दे मातरम् ।

संगीत

सन्ध्यस्त खड्ग

लेखक

विनायक दामोदर सावरकर

सन १९३१

किंमत एक रुपया

प्रकाशक—गणेश काशिनाथ गोखले,

सेक्रेटरी, श्रीसरस्वती मंडळ,

४९५-४९६ शनवार पेठ, पुणे नं. २.

प्रेक्षकांस सूचना

प्रयोगाचे सोयीचे दृष्टीने जे फेरफार केले आहेत त्यांचा अनुक्रम—

अंक १ ला

प्रवेश १ ला—	} पान १ ते २ पान ३३ ते ४२	प्रवेश ३ रा—	पान ४८ ते ५६
प्रवेश २ रा—		पान ८ ते १२	प्रवेश ४ था—
		प्रवेश ५ वा—	पान ६५ ते ६८

अंक २ रा

प्रवेश १ ला—	पान ३० ते ३२	प्रवेश ४ था—	पान ७१ ते ८४
प्रवेश २ रा—	पान ६८ ते ७१	प्रवेश ५ वा—	पान ८५ ते ८७
प्रवेश ३ रा—	पान ४३ ते ४७	प्रवेश ६ वा—	पान ८८ ते ९२

अंक ३ रा

प्रवेश १ ला—	पान ५७ ते ६१	प्रवेश ३ रा—	पान ६१ ते ६४
प्रवेश २ रा—	पान १०१ ते ११३	प्रवेश ४ था—	पान ११३ पासून पुढे

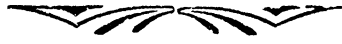
मुद्रक—गणेश काशिनाथ गोखले,

सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स,

४९५-४९६ शनिवार पेठ, पुणे नं. २.

—संगीत सन्नयस्त खड्ग—

संगीत सन्ध्यस्त खड्ग

अंक १ ला

प्रवेश १ ला

(तपोवनातील देवीचें देअळ. नाचाच्या मुली गाणे गातात.)

राग-यमन. ताल-अेकताला. चाल-(हाळा । मधुमद विलसित-)

-किती तरि सुललित सहज गीति- । तार न बहु ।
तागी ॥ ध्रु० ॥ ताणिशि तनु-बीन तुटे । शिथिल
तरी गीति नुटे, अति ते ते करित हानी ॥ १ ॥

(मुली गात जाताच सिद्धार्थ गौतम आणि कौंडिन्य प्रवेशतात.)

सिद्धार्थ—कौंडिन्य हेंच तें गान ! अैकलेंस ना ! ह्या नर्तकी हें जें गाणें म्हणत आतां गेल्याना तें गाणें मीं पूर्वीं अेकदां अैकलें होतें. आणि तुला आश्चर्य वाटेल पण नर्तकींच्या ह्या गाण्यानें अेखाद्या गुरुमंत्रासारखा माझ्या हृदयांत दिव्य प्रकाश पाडला. आणि त्या प्रकाशांत मी या तपोवनाच्या घोर अंधारांतून निर्वाणाचा मार्ग काढीत बोधिवृक्षाच्या तलापार्शीं जाअूं शकलों. स्वतःच्या देहांस नि अिद्रियांस छळून, पीडून, नाशून त्यांचें बलिदान केल्यानें मोक्ष मिळतो असें सांगणाऱ्या तपोमार्गांत काय तथ्य आहे तें त्या तपोमार्गाचा स्वतः अनुभव घेअून प्रत्यक्ष पहावें म्हणून आम्ही या निरंजना नदीचे तीरी घोर देहदंडन करीत होतो हें प्रसिद्धच

आहे. कौंडिन्य, या सकल जगतास जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि या चार महादुःखांपासून मुक्त करण्याचें काहीं साधन आहे कां ! अशी तळमळ लागून मी जेव्हां प्रतिज्ञा केली कीं—

(चाल—पीतनके—) ताल—तिताला.

विमुक्त करुं हे । आर्त जगत । पासुनि जन्ममरणा
॥ ध्रु० ॥ साधन शोधाया । राज्य स्वजन अरे
प्रणही । सोडीन लोक शोक हरणा ॥ १ ॥

अशा प्रबल निश्चयानें मी या दुःखमय संमाराचा त्याग करून, माझें शाक्य राज्य, माझी तरुण भार्या देवी यशोधरा, माझा नवजात तनय राहुल—माझें सर्वस्व सोडून मी या वनांत येऊन राहिलों. तेव्हां मी दिवसां अेकक दाणा खाऊन रहाण्यापर्यंत अनेक प्रकारचीं अुपासतापासाचीं व्रतें केली. पण मला ज्ञान होऊना. शेवटीं मी आसन्नमरण होऊन रात्रंदिवस पडलों. परंतु त्यामुळें होती ती विचारशक्ति देखील नष्ट झाली मग अधिक ज्ञान मिळण्याची गोष्टच दूर. अितक्यांत अेक दिवस नाचाच्या मुली हें गाणें म्हणत त्या मार्गानें गात गेल्या कीं 'वीण्याची तार अगदीं ढिलाऊं नकोस, नाहीतर गीत अपजणार नाही. फार ताणूंही नकोस, नाही तर वीणाच तुटेल.' तीच स्थिति अिंद्रियांची, या तनुवीनेची. ही अिंद्रियें अगदीं लाडावाळ तरीहि शांतिसंगीतास आंचवाळ. त्यांस फार छळाल तरीहि शांतिसंगीतास मुकाल. तर या अिंद्रियाथांची योग्य ती जोपासना करून पण अुत्तम स्वारासारखी त्यांची वागुरा हातांत ठेवून जर त्यांचा अुपयोग करून घ्याल तर ती सहजावस्थाच तुम्हांला ज्ञानमार्गाचा प्रवास मुक्कर करील, व अंतीं निर्वाण प्राप्त करून देतील. हा सिद्धांत मला पटला आणि मी तें देहपीडन सोडलें. अन्न स्वीकारलें आणि युक्ताहार—विहार होत्साता त्या बोधीवृक्षाच्या छायेखालीं समाधियुक्त ज्ञानमार्गानें निर्वाणाचें परमसुख अनुभवूं शकलों. कौंडिन्य, जो हिंसामय यज्ञमार्गासंबंधी सिद्धान्त तोच या देहदंडनात्मक तपोमार्गाविपर्योही सत्य आहे ? काय, सांग पाहूं ? हिंसामय यज्ञमार्गाविपर्यो तथागत बुद्धाचा सिद्धान्त काय तो सांग पाहूं !

कौंडिन्य—हे भगवान् बुद्ध देवा, आपला हिंसामय यज्ञविपर्यींचा सिद्धांत मीं संपूर्णपणे आकलन केला आहे. प्लवा हेते अट्टाः यज्ञरूपाः। भाराभार शेणफाटे गोळा करा, त्याची अेक थोरली होळी करा, आनं-दानें वागडणाऱ्या विचाऱ्या कोंकरांस आणि दांसरांस त्यांचे पाय वांपून, भाजी कापावी तसे त्याचे गळे, हृदय, वसा, नसा गंभीरपणे मंत्र म्हणत चराचर कामा, आणि त्यांच्या मांसांच्या निरनिराळ्या तुकड्यांना हा अिद्राचा, हा मरुताचा, हा वरुणाचा म्हणून आर्गांत रक्ताच्या धारासह जाळीत वसा ! अशा या रक्ताळलेल्या यज्ञाने जर देवता प्रसन्न होतात तर त्या कसाखान्यानें कां प्रसन्न होऊं नयेत ! हें कर्मकांड नव्हे, हें हत्याकांड आहे आणि यानें देव जर खरेच प्रसन्न होत अमतील तर ते देव नमून दैत्यच असले पाहिजेत ! कोंकरांना आणि वासराना मारलें म्हणजे म्हणे मनुष्यास मोक्ष मिळतो ! कोण हें खूळ ! पुन्हां यज्ञानें जो स्वर्ग मिळतो त्यातही, दुःखपूर्ण देवाच्या कथाच मागतात कीं देवही मत्सर, क्रोध, भय, दुःख आणि अमंतोप ह्याच्यापासून मुक्त नसतात. पण भगवन्, पशूंच्या वलिदानानें देवपितर संतुष्ट होऊन मोक्ष मिळतो ही कृतृति ज्यांनी काढली त्यांनी ती जगास केवळ फसविण्यासाठींच काढली कीं काय ?

सिद्धार्थ—नाहीं. त्यांनी हेतुपुरस्सर जगाची फसवणूक केली असें मी म्हणत नाहीं. ही त्यांची प्रामाणिक भूल होती. चिरंतन आणि अमर असें जगांतील मूलतत्त्व शोधण्याच्या आणि अशेष दुःखापासून मुक्त होण्याचें साधन अपलब्ध करण्याच्या मनुष्यजातीच्या प्रशंसनीय प्रयत्नाची ती अेक पायरी होती. तो अेक बुद्धीचा भ्रम होता. पण अनुभवानें आणि विचारानें तो भास निरस्त झाल्यावरहि कोणचा शहाणा मनुष्य त्याला तसाच चिक-टून राहिल ? देहदंडनात्मक तपानें मनुष्याच्या अवयवावर आणि शक्तीवर निरनिराळे प्रयोग केले असतां तीं काय रूपांतरें घेऊं शकतात हें फार फार तर शिकतां येतील; पण सकल दुःखांपासून मुक्त होण्याशीं आणि आत्म्याच्या चिरंतन शांतीच्या प्राप्तीशीं त्याचा कांहींच प्रत्यक्ष संबंध नाहीं. हिंसात्मक यज्ञ वा देहदंडनात्मक तप हा निर्वाणाचा मार्ग नव्हे. निर्वाणाचा मार्ग म्हणजे तृष्णानाश आणि साधना म्हणजे अेवढीच कीं आपल्या निष्ठेप्रमाणें

अकुशलस्याकरणं कुशलस्योपसंपदा ।

साचित्त परियादपनं अेतद् बुद्धानुशासनम् ॥

कौडिन्य—या तपोवनांत आपण मला देहदंडनाचे अद्भुत प्रकार दाखविणार होतात ना ?

सिद्धार्थ—ये असा आंत ये—(पडदा अघडतो.) हे पहा डोक्याचे केसापासून तों पायाचे नखापर्यंत, प्रत्येक प्रसंगागणिक देहदंडन प्रकार ! हे केशी पहा. अेकही केस काढणें ह्यास हे पाप समजतात. डोक्याचे केस पाठीवर आणि तोंडावर, नाकाचे मिशींत आणि मिशीचे दाढींत, दाढीचे पोटावर खाकेचे बरगड्यावर, अेकादे चवाळें पांघरावें तसें हें केसाळ अंग पहा !

कौडिन्य—पण हे कोण रागारागानें आपल्या केसांच्या जटा अपुटीत आहे ! याला अेखाद्या दुःखाची बातमी कळली कीं काय ?

सिद्धार्थ—नाहीं. तो अेक केशरक्षक पंथाच्या अगदीं अुलट असणाऱ्या केशलुंचक पंथाचा पर्याय आहे. अंगावर अेकही केस राहूं देणें ह्यास हे पाप समजतात. त्यांतही ते केस धुरानें काढून खरा देहदंड होणार नाहीं म्हणून प्रथम केस वाढवून, अशा मुठीच्यामुठी हातांनीं हिसडून हे लोक केसन् केस अपटून टाकतात.

कौडिन्य—हे कोण, हात अुभारून कोणास बोलावीत आहेत कीं काय ?

सिद्धार्थ—तें नंतर. प्रथम हें पहा, हे हात जसे जन्मतः लोंबकळत सुटले तसेच जन्मभर ठेवणें पुण्य समजतात. हे हात वर असा करीतच नाहींत. त्यामुळें त्यांचीं हाडें क्षीण होअून हात पुढेंमागें वर होतच नाहींत. यांचे अुलट हें पहा खरें तप. म्हणजे हात निसर्गाविरुद्ध सारखे वर धरणें असें यांचें मत. हे दोन्ही हात सारखे वरच ठेवल्यानें सुकून लांकडासारखे झालें आहेत. ह्या परस्पर विरुद्ध मार्गातील कोणता खरा पुण्यप्रद तें कसे सांगणार !

कौडिन्य—पण हे कोण असे अुभी चाटीत आहेत ?

सिद्धार्थ—हे मृगव्रताचे अनुष्ठान करीत आहेत. हातापायांवर पशू-सारखेच हे नेहमीं चालतात. त्यांचे सारखेच निजतात, बसतात आणि तसाच अुभीवरील गवतपाला खाअून जगतात. हे अगतिक पहा. अेके

ठिकाणीं नित्याचेच बसले आहेत. पावसांत गाळ सांचून त्यांचेवर वारूळें बनतात, त्यांत सर्प येतात, कोणी तोंडांत कांहीं घातलें तर जगतात, अेकादें वेळीं सर्प त्यांवर प्रीति करतात, अेखादें वेळीं डसून मारतात. हे सतत गतिक पहा—त्या अगतिकाच्या अगदीं अुलट. हे सतत चाललेले असतात. अेका ठिकाणीं रहाणें तरी भोंवतीं गरगर फिरत रहातील, पण गति बंद ठेवणार नाहीत. त्यांना पुढें पुढें चालतां चालतांच झोंप घेण्याची किंवा झोंपेंतही चालण्याची संवय होते. अगदीं परस्पर विरुद्ध नियम पाळणारे तपस्वी आपापल्या नियमास सारख्याच हट्टानें पुण्यकारक आणि मोक्षकारक समजतात. आतां जर गति-व्रत पुण्य असेल तर अगति-व्रत पाप असलें पाहिजे आणि अगति पुण्य तर सतत गति पाप ! या दोघांत कोणी तरी अेक निश्चयानेंच चुकतो आहे आणि बहुधा दोघेही चुकता आहेत. आनंदाची गोष्ट अेवढीच कीं हे महानिग्रही तपस्वी त्यांच्या अगदीं अुलट निष्ठेच्या साधकासही विरोध न करतां शेजारी शेजारी आपापलीं अिष्ट साधनें आचरीत आहेत. कौंडिन्य, व्रताचे किती प्रकार सांगूं तुला ! नुसत्या खाण्याचे पन्नास प्रकार. कोणी रसेंद्रिय मारण्यास प्रत्येक पदार्थांत अत्यंत कडवट रस पिळून खातात, कोणी निरशन व्रती. ते कांहींच खात नाहीत तर कोणी सर्वाशन व्रती. ते भुकेचे वेळीं जें समोर दिसेल तें खाणें पुण्यकारक समजतात. मळमूत्र समोर दिसलें तरी देखील साम्य बुद्धीनें मटामट खातात. कोणी पंचाग्नींत सतत बसतात तर कोणी थंड पाण्यांत सतत रहातात. हा बघ, ह्या देह-दंडक तपस्व्यांत अत्यंत प्रमुख म्हणून गाजलेला. खडावांस खालून खिळे मारून त्यावर पाय देतांना त्यांची अणकुचीदार अग्नें यानें आपल्या पायांत भोंसकून घेतलीं आहेत. हा तसा चालतो. मिरच्यांची धुरी पेटवून स्वतःस टांगून घेऊन हा डोळे धुपवतो. ह्यानें तापल्या तव्यावर आपल्या जननेंद्रियास जाळून टाकलें. आणि आतां तीं देहदंडाचीं दुःखें कमी वाटून तो परम निग्रही तपस्वी कांटे खात आहे व सुळे लावलेल्या शय्येवर सदोदित पडून राहणार आहे. आणखी—

कौंडिन्य—पुरें झालें. हे बोधिसत्त्वा सिद्धार्था मला या अघोरी पंथाचे अधिक माहितीची सुळींच आवश्यकता नाही !

सिद्धार्थ—जगावर मनुष्याने पाप केलें तर नरकांत त्याला असे भयंकर दंड भोगावे लागतात असें म्हणतात. पण पापाची जी नारकी शिक्षा तिलाच पुण्य समजून हे निष्पाप लोक त्या यातना आपण होऊन अहलोकींच भोगीत आहेत. आणि या अशा नरकाच्या यातना सोसणें हा स्वर्गाचा सोपा मार्ग, मुक्ति, मोक्ष समजतात. हा केवढा बुद्धिभ्रम आहे पहा ! कौंडिन्य, तुझ्या आजीचें तुजवर प्रेम होतें का ? ती दयाळू होती का ?

कौंडिन्य—महाराज, ती फार मायाळू होती. आजीच ती ! तिचें प्रेम काय वर्णावे ?

सिद्धार्थ—तर मग तूं अुपाशी राहिलास, गवत खाल्लेंस, चुर्लीत हात भाजून घेतलास म्हणजे तिला आनंद होओी कां तूं पोटभर जेवावें, घष्ट-पुष्ट आणि समाधानी असावें, अशी तिची अिच्छा असे !

कौंडिन्य—अर्थात् मीं खाऊन पिऊन सुखी, आनंदी, निरोगी असावें अशी—

सिद्धार्थ—वरें कौंडिन्य, हे लोक देवास दयाळू व प्रजेचा मातापिता समजतात नाहीं ! तर मग आपल्या भक्तास अुपासाने कृश करून, तापल्या तव्यावर भाजून तो दयाळू पितामाता प्रसन्न होओील, हें शक्य तरी आहे का ? जिवांचा जितका अधिक छळ होओील, तितका अधिक प्रसन्न होणारा देव, हा देव नसून दैत्यच असला पाहिजे. नाहीं का ? अद्भुत सिद्धीस्तव हे ढंग करा पण देहदंडानें किंवा यज्ञहिंसेनें दयाळू देव प्रसन्न होतो आणि मुक्ति मिळते असें समजून हीं भयंकर व्रतें आचरणें व अुपास करणें हा केवळ मूर्खपणा आहे. जगताचें आहे तें दुःख निवारण करण्यास निघालेल्या मला तरी या अघोर व्रतांच्या दुःखात जगास बळें बळें पाडणें क्रूरता वाटते.

अेक शिष्य (प्रवेशून)—तथागत बुद्धांनीं आपली जन्मभूमि जी कपिलवस्तु तीस जाण्याची जी आज्ञा दिली तीप्रमाणें संघाची निघण्याची सिद्धता केली आहे.

सिद्धार्थ—ठीक. कौंडिन्य, चल. आमचे वृद्ध वडील महाराज शुद्धोदन, हे आम्ही त्यांस न कळत राज्य सोडून वनांत निघून गेलें तेंव्हां-

पासून झुरत झुरत आतां अगदीं जर्जर झाले आहेत. आसन्नमरणाचे आधीं एकदां तरी येऊन मला भेटून जा म्हणून केलेल्या त्यांच्या पाचारणास मानून शाक्य राष्ट्राच्या राजधानीस, आमच्या जन्मभूमीस, आम्ही भेट देण्याचें निश्चित केलें आहे. त्यांतही या वैयक्तिक संधीचा उपयोग अेका मोठ्या जागतिक कार्याच्या साधनाकडे होण्याचा संभव आहे. आम्ही शोधून काढलेल्या चार आर्य सत्यांचा उपदेश शाक्य राष्ट्रालाही करून ज्याप्रमाणें कोसलचे महाराज आणि मगधचे महाराज तथागत बुद्धाचे अनुयायी झाले तसेच शाक्य राष्ट्राचे राजकुलास आणि सेनानीसही अनुयायी करून या जगांतून शस्त्रयुद्धाचा, हिंसेचा, यादवीचा आणि कलहाचा नायनाट करावा आणि सर्वत्र शांतीचे धर्मराज्य स्थापन करावे या आमच्या अत्कट अिच्छेवर सुयशाचा मुकूट चढविण्याच्या प्रयत्नांची आम्ही पराकाष्ठा करणार. कौंडिन्य, संसारासारखें दुःख नाही, हें जर मनुष्यमात्रास पटेल तर मग या अत्यंत तापदायी संसारातील दिखाडू लाभासाठी युद्धे आणि कलह होतील तरी का ? विखारी सर्प डसवून घेण्यासाठी जशी कोणी शहाणा चढाओढ करित नाही त्याचप्रमाणें या संसाराच्या होळींत अुड्या टाकण्याची चढाओढ जीवमात्र करणार नाही. कौंडिन्य, खरोखर संसारतृष्णोसारखें दुःख नाही. वितृष्ण संन्यासासारखें सुख नाही. पहा—त्या दूरच्या पर्वताकडे पहा, पहा तो दावाभि कसा पेटला आहे—

(चाल—तूं आनवान वेली—)

तो वणवा बघ दूरी । जीव जंतु जाळी । भडकत दश
दिशा । आग ॥ ध्रु० ॥ पेटत पळ पळ तैसा ।
तृष्णार्मीत । संसार जळत हाय ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा

(कपारा बसली आहे अितक्यांत शाकंभट प्रवेशतो)

शाकंभट—कपारे, पुन्हां तूं ओसरीवर येअून मांडी ठोकून बसलीस ! आला गेला ओसरीवर येणार; ओसरी म्हणजे घरचा बाजार, आणि त्यांत तू बसणार. आतां हे दोन शब्द एकत्र करून जर मी त्या नावाने तुला हाक मारली तर म्हणशील मला शिव्या देता म्हणून ! बायकांची बसायची जागा म्हणजे सैंपाकघर.

कपारा—चुप रहा ! चघळ कुठले. ओसरीवर बसूं नको तर काय करूं. म्हणे बायकांची जागा सैंपाकघरांत, पण ज्या सैंपाकघरांत सैंपाक करण्यास धान्याचा अेक दाणा देखील कधी आपण मिळवून आणून दिला नाहीं त्या सैंपाकघरांत आणि ओसरींत फरक तरी काय मेला ! अितर कर्त्या पुरुषांसारखे आपण ओसरीवर रुपयांचा खणखणाट झडवीत असतेत ना तर मी पण मग अितर बसत्या बायकांसारखी सैंपाकघरांतल्या संसारांत गुंग असतें. पण कुठली मेली ही धोंड देवानं माझ्या गळ्यांत बांधली आहे ! माझ्या जन्माचं मातेरं झालं. नाहींतर कोण्या अेकाद्या राजाची राणी शोभायची मी !

चाल—(अरि रंग रंगे ग्यान)

जोडा मम किती विजोड । हे ठव्बु मी छान । मी
गाय । हे गिधाड । हे बदसुर । मी तान ॥ ध्रु० ॥
गूळचि मी चव ज्याला । त्याचि न हे तेचि जाण ।
मज पूर्ण मज समचि । पति दे न भगवान् ॥ १ ॥

शाकंभट—काय म्हणतेस तरी काय कपारे ! शुद्धीवर आहेस कां तूं ! अग तुला अगदीं 'तुजसमचि पति', अगदीं पूर्ण अनुरूप पति मिळाला पाहिजे होता असं खरोखरच कां तुला वाटतें ? खुळे ! तस असतं तर रडतीस. अग अगदीं तुझ्यासारखाच जर तुझा पति असता तर तो पुरुष म्हटला तरी स्त्रीच असता ! मुलींना अगदीं ' अनुरूप वरप्राप्तिरस्तु '

म्हणून जे आशीर्वाद देतात त्यांना ते म्हणतात त्यांतील अनर्थ कळतच नसतो. अग, स्त्रियांत आणि पुरुषांत थोडा फार जन्माचाच विजोड आहे म्हणून तर त्यांच्या लग्नाचा जोड जुळतो. यासाठीं तुझा पति तुझ्याशी असा थोडा विजोड आहे, अगदी तुझ्यासारखाच अनुरूप नाही म्हणून अुलट देवाचे आभार मान. तसे नसते तर कपारे रडतीस रडतीस !

कषारा—आणि आतां तरी माझ्या दैवी रडण्यावाचून दुसरे काय आहे ! पुरोहितपणाचा तुमच्या वडिलांचा केवढा लौकिक. पण तो तुमच्या अुधळेपणान आणि अुनाडपणान धुळीस मिळविलांत. श्रीमंत नागरिक लोकांची वृत्ति तर बुडालीच पण हे चार खेडवळ लोक दाराशीं अजून येतात त्यांना तरी काहीं संकल्प बिकल्प सांगून दोन पैसे मिळवावे म्हटल ! मग बोलावूं त्यांना आत ? दोनदा हेलपाटे घाटून गेले ते. घरांत नखायला न खरवडायला अशा स्थितींत श्रीमंत यजमान असला म्हणजेच अुपाध्येपण करावयाचें ही वृत्ति बरी नव्हे म्हटल.

शाकंभट—म्हटलं तें अगदीं बरोबर म्हटलंस. हा प्रश्न श्रीमंतीचा नाही. हा प्रश्न मुख्यतः श्रद्धेचा आहे. श्रद्धा ही श्रीमंतीवर अवलंबून नसून त्या श्रीपैकीं तो किती श्री दान करावयास, दक्षिणा द्यावयास सिद्ध आहे यावर अवलंबून आहे. कित्येक श्रीमंतांचा सुपारीदेखील पुढें ठेवण्यास जीव जातो; तर कित्येक दरिद्री जीव गेला तरी अँजळ भर-भरून दक्षिणा द्यावयास सोडीत नाहीत. तेव्हां मनुष्याच्या धर्मश्रद्धेचें माप म्हणजे तो किती दक्षिणा देअूं शकतो यावर नसून तो किती दक्षिणा देअूं अिच्छितो—रोख देअूं अिच्छितो हें आहे. जा त्या मापानें त्यांची श्रद्धा मोज जा ! सर्वांत जास्त दक्षिणा आणली असेल त्या श्रद्धावानास घेअून ये. अितर अश्रद्धांस हुसकून दे. कपारे जा, सांग हा तुझा पति जो शाकंभट त्याची ही आज्ञा आहे म्हणून.

कषारा—पण अगदीं दक्षिणेकडेच लक्ष देअून कसं भागेल ! अेखाद्यापार्शीं दक्षिणा नसली तर—

शाकंभट—त्यास श्रद्धा नाही म्हणून समजावे.

कषारा—पण आपण भिक्षुक म्हणून तर हे दहा यजमान दाराशीं येतात ना ! परंतु—

शाकंभट—पुरे झालें तुजें पण नी परंतु ! म्हणे दहा यजमान दाराशीं येतात ! वायकांनीं अेका नवऱ्यास काय तें यजमान म्हणावें. मी अेक यजमान तेवढा पुरे आहे. जा. हं, थांब ! हें पहा, दक्षिणणा सगळ्यांत अधिक देणारा असून आणखी तो अशिक्षित असावा अं. नाकापेक्षां जड मोतीं जसं तुला आवडत नाहीं तसा पुरोहितापेक्षां अधिक शिकलेला यजमान मला आवडत नाहीं. जा !

(क्यारावाही जाते नी अडाणी शेतकऱ्यास घेअून येते.)

शेतकरी—पाया पडतो दयेवा.

शाकंभट—कल्याण. (क्यारेस) तूं जा आतां घरांत. जा म्हणतो न ? परपुरुषाच्या समोर वायकांनीं ओसरीवर असें अुभें रहाणें पसंत नाहीं मला.

क्यारा—ही घ्या जाते अेकदांची !

शाकंभट—(स्वगत) खेडवळच दिसतो (अुघड) काय तीर्थविधि करावयाचा आहे की श्राद्ध की स्नानसंकल्प ? असा घोटाळतोस कां ? संस्काराचीं हीं संस्कृत नांवे तुला प्राकृताला कळत नसतील म्हणून प्राकृतांत तेंच विचारतां. अैक ! दक्षिणणा म्हणून किती रुपये आणले आहेस ? चाळीस की, तीस की, वीस ?

शेतकरी—(स्वगत) असं काय ? ह्याला पण सन्धी साधून थोडं प्राकृत शिकवायाच व्होव. (अुघड) दयेवा पांच रुपये दक्षिणणा आणली आहे.

शाकंभट—तर मग अुभ्या संस्कृतांत त्या नांवाचा धर्मविधीच नाहीं. दहा रुपये कमीत कमी हवेत !

शेतकरी—बरं दयेवा, तेवढे देअीन कसं तरी करून.

शाकंभट—ठीक आहे. प्राकृतांत ज्यास दहा रुपये म्हणतात त्या संस्कारास संस्कृतांत स्नानसंकल्प म्हणतात. चल हो तीर्थसंकल्पास सिद्ध !

शेतकरी—पण तीर्थावर जायला व्होव ना ?

शाकंभट—वेड्या. प्रत्येक पुरोहिताचं घर म्हणजे तीर्थच असतं ! मी दर्भानं पाणी शिंपडलं तर सामान्य तीर्थाचं पुण्य लागतें. बोटांनं शिंपडलं तर प्रत्यक्ष भागीरथीचें स्नान केल्याचं पुण्य लागतें. चल, तूं संकल्प म्हण. मी पाणी शिंपडतो. मग तूं नदीवर जाअून सगळा दिवस

डुबक्या मार, नाहीतर अुभ्या जन्मांत पुन्हां स्नान म्हणून करूं नकोस. तुला स्नानाचें पुण्य लाभल्यावांचून राहणार नाहीं. हं, मांडी घाल. दक्षिणा काढ, मोज. ठेव अिथें; जोड हात. जो जो शब्द मी तुला सांगेन तो तो नीट म्हण. मी हातानें खुणा केल्या कीं, तसे हात तूंही कर. हं, सावध ! बोल, तुझं नांव काय ? हं. ॐ नमः !

शेतकरी—बोल, तुझं नांव काय ! हं. ॐ नमः !

शाकंभट—अहं. काय नांव तें सांग, बोल ॐ नमः

शेतकरी—अहं. काय नांव तें सांग, बोल ॐ नमः

शाकंभट—तुझं नांव प्रथम; मग ॐ नमः

शेतकरी—तुझं नांव प्रथम; मग ॐ नमः

शाकंभट—हत् तुझी, नुसतं ॐ नमः

शेतकरी—हत् तुझी, नुसतं ॐ नमः

शाकंभट—काय गाढव आहेस ?

शेतकरी—काय गाढव आहेस ?

शाकंभट—पाजी कुठला !

शेतकरी—पाजी कुठला !

शाकंभट—तुझा बाप पाजी.

शेतकरी—तुझा बाप पाजी.

शाकंभट—(दक्षिणा अुचलून) चोरा !

शेतकरी—(दक्षिणा हिस्कावून) चोरा !

शाकंभट—घे तर ! (ठोसा देतो)

शेतकरी—घे तर ! (अुलट ठोसा) (शेवटीं लगदालगदी होते.

शाकंभटाचा कान धरून शेतकरी त्यास मान दावून वाकवितो.)

शाकंभट—अयायायी ! अहो धांवा ! अग आजी, अग आजी ! (क्यारा दारांतून डोकावते आणि पळते) अग ये ! परत कशी जातेस ! अग आजीऽ !

क्यारा—आजीला हांक मारीत आहां ना ! मग तुमची आजी येजील स्वर्गांतून खालीं; पुन्हा म्हटलं बायकांनीं ओसरीवर येणं आवडत नाहीं आपल्याला.

शाकंभट—अग आवडतं—बाप रे ! अग ! आजी नाहीं, तूं ये ! तूं कपारे, अहो कपाराबाजी, अहो कपाराबाजी महाराज ! धांव ग !

कपारा—(प्रवेशून) शेतकरीबुवा, सोडा त्यांना ! माझ्यासाठी ते जें काय बोलले असतील तें कपमा करा. फटकळ आहे त्यांची जीभ जरा. दया करा ! (शेतकरी कान सोडतो. शाकंभट धूम घरांत पळत जातो. कपाराबाजीस नमस्कार करून शेतकरी जातो.)

शाकंभट—(जुनी तलवार घेऊन हळूच दाराबाहेर डोकावून) अग, गेला का तो ? (कपारेनें हंसून ' गेला ' म्हणून मानेनें खुणावतांच बाहेर येऊन मोठ्यानें) गेला कीं काय तो ? कुटे पळाला म्याड ? काय करूं ग ! आतां अर्थ असता तर त्याचे तुकडे केले असते तुकडे ! तूं त्याला कां सोडलास ? मी तुझी परिक्रमा करण्याकरितां त्याच्या हातीं कान दिला होता ! तें तुला खरं वाटून फटकळ जिभेचा म्हणून तूं मला शत्रूसमोर म्हणालीस ! आणि आतां माझ्या शत्रूला पळून जाण्यास सांगून प्राणदान दिलेस. कळलं तुझं कपट. कपारे, तूं परपुरुषाशीं बोललीस कां ? नवरा हा बायकोचा राजा ! तूं त्याचा द्रोह केलास ! म्हणून राजविद्रोहाच्या निर्बंधानुसार तुझी मानच अडवितों ! माझी जीभ फटकळ आहे म्हणून म्हणालीस नाहीं, माझी तलवार माझ्या जिभेहूनही फटकळ आहे. बोल कां मध्यें पडलीस ! जर कां तो म्याड आतां अर्थ येतील ! म्याडा, ये पाहूं !—क्षणभर तरी असा पुढें ये पाहूं !

शेतकरी—(पुन्हा प्रवेशून दटावीत) काय ?

शाकंभट—(पाठीमागें हात लपवून तलवार टाकित कपारेच्या पाठीशीं होतो आणि तिला डवचून) मला वाटलं तो दूर निघून गेला म्हणून ! अग पड मध्यें पड, काढ त्याची समजूत.

कपारा—मी नाहीं काढीत त्याची समजूत ! परपुरुषाशीं अभ्या अभ्या-देखील बोलायचं नसतं बायकांनीं; मग त्यांच्या मध्यें पडण्याची गोष्टच दूर.

शाकंभट—नवऱ्यानें सांगितल्यावर परपुरुषाशीं अभ्या अभ्या बोलाव-यास तर काय पण मध्यें पडावयासही हरकत नाहीं. समजीव त्याला ! त्याच्या त्या चक्रासारख्या गरगरत्या डोळ्यास पाहून, कपारे, माझें डोकें गरगर फिरून चक्कर येते आहे.

क्वारा—भल्या माणसा, तूं जा आतां ! यांची ही केविलवाणी स्थिति पाहून तुला राग न येतां अलट हंसूं यावें. बरं जा हो बाबा ! (शेतकरी नमस्कार करून जातो; अितक्यांत बाण येतो)

शाकंभट—कोण ! बाण ! राजपुत्र सिद्धार्थाच्या, आजकालच्या बुद्धाच्या, विलासभवनाच्या तटावर तुझा पहारा असे नव्हे काय ? काय अभागी मनुष्य हो तो सिद्धार्थ, हा आजचा बुद्ध. यशोधरेसारख्या अेकाहून अेक सुंदरीच्या फुलशेजेहून त्याला मसणवटीच्या राखेंत लोळणं बरं वाटलं.

बाण—त्यांना बरं वाटले; पण त्यांनी टाकलेली त्यांची पत्नी ती देवी यशोधरा धाय धाय रडते आहे. बिचारीची केविलवाणी स्थिति ही !

शाकंभट—अग अे, अैकलंसना नवऱ्यानं टाकलं तर बायकांची काय दुर्दशा होते ती ! म्हणून म्हणतों मला जतन करून ठेव नाहीं तर—

क्वारा—काय, नाहीं तर काय ? राजपुत्रासारखा थोर, पराक्रमी पति होता म्हणून तिला सोडून तो वनवासास जातांच यशोधरा शोककुल झाली. पण ज्यांच्या गर्ळीं असा खैस पडतो ना त्या स्त्रियांना आपल्या नवऱ्याला वनवासास जाण्याची तरी बुद्धि होवो म्हणून अलट नवस करावेसे वाटतात नवस ! हो, ज्यांच्या संगतीत गृहवास खराच सुखकारक होतो त्या नवऱ्यानें वनवास स्वीकारला तर दुःख ! पण ज्या नवऱ्यांच्या पायी माझ्यासारख्यांचा गृहवासच वनवासासारखा कष्टाचा होतो ते नवरे अुद्यां वनवासास जायचे ते आज जाडिनात कां ? जाता कां आत्तां ?

शाकंभट—गेलोंही असतों; पण तूं म्हणतेस त्याप्रमाणें आपला गृहवासच वनवास असल्यानें आतां वनवासांत विशेष तें काय राहिलें ? वनांत रानडुकरें असतात आणि (क्वारेकडे हात करून) इथं नसतात कीं काय ?

क्वारा—(शाकंभटाकडे हात करून)—असतात तर ! सिद्धार्थासारख्या—ह्या बुद्धासारख्या त्यागवीराच्या निदेच्या चिखलांत तोंड खुपसण्याचें हें आतां केलेंत तसें कृत्य रानडुकरावांचून कोण करणार ?

शाकंभट—त्यागवीर ? अग, अे अग ! त्याला तूं आतां त्यागवीर म्हणालीस अेवढा सिद्धार्थानें अपूर्व त्याग तो कोणता केला ! सिद्धार्थासारखे जन्मापासून ओ येडितों सर्व विलास भोगल्यावर त्यांचा वीट कोणालाहि येडिल. यशोधरा, मधुरा, मंजुला अशा अेकाहून अेक अनेक चंद्रा-

ननांच्या थंडगार आलिंगनांत तारुण्याचें रागरंग तीस वर्षें अहोरात्र भोगल्यानंतर त्याला थोडी थंडी वाजू लागून थोडा वेळ वनांतील वणव्याजवळ शेकत बसावेसें वाटावें यांत आश्चर्य तें काय आणि वीरत्व तें कोणतें ? तीस वर्षें तर राहूंच दे; पण वनवासांत निघून जाण्याचें अटीवर जर मला कोणी तीस दिवस तरी अशा अखाद्या विलासभवनांतील सुंदरींच्या दलभारावरचा सरसेनापती नेमील ना तर मी त्या करारावर आतां सही करतो ! अशा विलासभवनांत तीस दिवस लोळूं द्यावें, त्याच महिन्याचें भाडें म्हणून आपण अकृतिसाव्या दिवशीं सुखानें वनांत चालतें होऊं. पण आमची घराची हौस फिटणार कशी ? जें अक पदरीं पडलं आहे तें असं पात्र ! मग आमच्या भोगविलासांची अतृप्त भूतें अजूनही गृहस्थाश्रमाच्या भोंवतीं भोंवतींच घुटमळत रहावी यांत आश्चर्य काय ! आणि अग अे, अग सिद्धार्थ, हा बुद्ध, यशोधरेस टाकून निघून गेला म्हणजे कांहीं जगांतून झुठला असें थोडेंच आहे ! राजविलासांच्या पक्कानांनीं तोंड विटलं म्हणून तिखट, तुरट, आंबट चटण्या तोंडी लावण्यास स्वारी गेली आहे दोन दिवस कुटें तरी. झकत परत येथील परत ! राजा म्हणूनच आला तर ह्या अंतःपुरांतील राणीवसा आहेच; वैरागी होऊन आला तर ह्यांचाच वैरागीणी वसा करून सोडील. मिळून अकच. अग अे, अग, पुरुषांना स्त्रीत्वेन या नाही त्या ढोंगाखालीं अंगावर धारण केल्यावांचून राहवतच नाही. गृहस्थ काय, नी वनस्थ काय, कामिनीवांचून फार फार तर चार दिवस राहतील; पण पांचव्या दिवशीं परत पावली प्रायश्चित्त ! जपी असोत, तपी असोत, शिखी असोत, संन्याशी असोत; कोणी प्रिय पत्नी म्हणून जवळ ठेवतील तर कोणी प्रिय शिष्या म्हणून ! कोणी अनुरागिणी म्हणून तर कोणी वैरागिणी म्हणून ! रामचंद्र जानक्रीच्या वदनकमलाचे दास तर हनुमान तिच्या चरणकमलांचे—पण मिळून ललनांचे दास ! तेव्हा सिद्धार्थ गौतमांच्या वनवासाच अेवढं स्तोम माजवून आम्हा गृहस्थांना हिणविण्याची अेवढी घाडी करूं नकोस. यशोधरेच्या मागं मागं या बुद्धांची स्वारी आज न अुद्यां पुन्हां परत न आली तर माझं नांव दुसरं !

कषारा—चूप रहा ! थोर मनुष्य पाहिला कीं त्याची निंदा करण्याची चटकच आहे आपल्याला.

शाकंभट—चूप रहा ! मी कोणाची निंदा केली की त्याला थोर म्हणायची चटकच आहे तुला !

कपारा—आज सिद्धार्थाची निंदा करण्याच्या भरांत कां होअीना, पण कामिनीचे पुरुष दास असतात हैं तर मान्य केलेंतच कीं नाहीं !

शाकंभट—हो, कामिनीचे अशा कैदासणीचे नव्हत !

बाण—पुरोहित महाराज ! मला कांहीं निकडीचें काम आहे. मी विलासभवनाभोंवतींच्या तटावरील पहारेकरी हे आपण जाणतांच. सिद्धार्थ पळून गेला त्या दिवशीं तटाचीं दारें मी अुघडी केली म्हणून मजवर आरो-आला आहे. वर्षानुवर्ष या नाहीं त्या अुपायानें मीं कालहरण केल पण आतां काल माझे हरण करणार खचित. मला महाराज प्राणदंड देणार म्हणतात. कांहीं बुद्धि सुचत नाहीं.

कपारा—म्हणून तूं बुद्धि मागावयास यांच्याकडे आलास कीं काय ?

बाण—नाहीं बाअी, रागावूं नका ! भलतीच गोष्ट भलत्याच ठिकाणीं कशी मागूं ; पण भटजी महाराज संकटनिवारक मंत्रित ताअीत देतात असा लौकिक अैकला; म्हणून आलों !

शाकंभट—देहदंडाच्या संकटाचा ताअीत ना ! निदान पांच तोळे सोनं हवं ?

बाण—ब ब ब ब ! तीन तोळे नाहीं कां पुरणार ?

शाकंभट—बाबा जो देह तुला वांचविणें आहे तो तीन महाभूतांचा का आहे ? पंचमहाभूतांचा देह म्हणून पांच तोळे सोनं ! हं, पैसे काढ—

बाण—सुनासशेटर्जीचा हवाला देतो.

शाकंभट—कोण सुनासशेट ? त्यांचें तर आम्ही पिढीजात अुपाध्याय. अुत्तम वरं, आतां तूं असं सांग कीं सिद्धार्थ पळाल्याच्या रात्रीं कांहीं अद्भूत गोष्टी घडल्या म्हणून गांवांत अेक गप्प अुठली आहे; तुला कांहीं तसं अद्भूत घडल्याचं माहीत आहे का ?

बाण—हो तर. अेक अद्भूत गोष्ट घडली खरीच. त्या रात्रीं तटाचें दार बंद करण्याचे आधींच मला पहान्यावर अुभा असतांना बसावसं वाटलं, नंतर निजावसं वाटलं, नंतर गाढ झोंप लागली ! पण आतां ही अद्भूत गोष्ट सांगू कोणत्या तोंडानं ?

शाकंभट—(हंसून) वा बाणा वा ! जोडक्यांत म्हणजे पहाऱ्यावर पेंगून तूं निजलास; हेंच ना तें अद्भूत ! बरं आणखी काहीं अद्भूत घडलं ?

बाण—नाहीं घडलं !

शाकंभट—घडलं.

बाण—नाहीं घडलं, महाराज !

शाकंभट—बाणा, तुला जगायचं कीं मरायचं ?

बाण—जगायचं महाराज.

शाकंभट—मग म्हण घडलं. अद्भूत घडलं.

बाण—घडलं. अद्भूत घडलं. पण तें कोणचं ?

शाकंभट—तें असं फीं तुम्ही पहाऱ्यावर असतां दारें बंद केलींत. कड्या, कुलपें, अडचर, आंकडे खाड्खाड् पक्केपणीं लावलेत. पण अितक्यांत कोण्या देवदूतानें येअून तुमच्या डोळ्यांवरून हात फिरविला आणि म्हणाला, मूर्च्छित व्हा ! आणि तुम्ही सगळे मूर्च्छित झालांत ते सकाळीं पहाटे सावध होअून पहातां तों दारें बंदची बंद. मध्यंतरीचें काहीं आठवत नाहीं; असं सांगायचं अगदीं पाठ करून ! बाकी काम माझा ताअीत करील.

बाण—परंतु—

शाकंभट—चूप. हें असंच म्हणायचं. अरे वेड्या, या भावड्या श्रद्धावान् लोकांचा लोकापवाद टाळण्यास दैवी चमत्काराची ढालच उपयोगी पडते. उपवर कुंतीला लग्नाआधीं मूल झालं. आला लोकापवाद ! वास्तविक त्यांत काहींच अपवाद नव्हता. हा नियमच आहे. पण त्या कानीन पुत्राविपर्यीं जेव्हां लोकापवाद येतोच असें पाहिलें तेव्हां व्यासांनीं सूर्यमंत्राच्या दैवी चमत्काराची दिली बात झोकून आणि वेडगळ शंकेचें लबाड अुत्तरानें समाधान झालें. तसेंच आज होअील. अितकेंच नव्हे तर जर पुढेंमागें सिद्धार्थ गौतम खरोखरच अेखादा मोठा धर्मसंस्थापक झाला तर त्याच्या अनुयायांच्या नव्या पुराणांतही मी सुचविलेली भाकड कथाही धर्मकथा म्हणून मोठा गौरव पावेल. व्यासाप्रमाणें तिचे योगें माझे नांव त्या पुराणांत जरी झळकलं नाही, तरी कोणी सांगवें, अेखाद्या नाटकाच्या कथौघावर तरंगत तें भावी पिढ्यांच्या घाटास लागणारच नाही म्हणून ! बरं चल आंत, तुला ताअीत देतो. _____ (जातात.)

प्रवेश ३ रा

(शुद्धोदन महाराज अुभे आहेत.)

सेनापति विक्रमसिंह—(प्रवेशून) शुद्धोदन महाराजांचा जयजय-कार असो !

शुद्धोदन—यावें ! सेनापती विक्रमसिंह, यावें ! काय काल आलेल्या व्यापाऱ्यांनीं दिलेली बातमी सत्य आहे ना ? माझा मला पूर्वीं सोडून गेलेला पुत्र सिद्धार्थ अेका जगद्गुरूचा मान पावून मला भेटण्यास परत येत आहे हें निश्चितपणें कळलें ना ?

विक्रमसिंह—अगदीं निश्चितपणें ! आपले पुत्र सिद्धार्थ वैतागून जगताची अखिल दुःखापासून मुक्तता करण्याचे महान हेतूनें राज्यत्याग करून गेल्यानंतर त्यांनीं देहदंडनाची अतिशय घोर तपस्या केली. परंतु देह-दंडनाचीं तपें हीं मोक्षाचीं मुख्य साधनें नव्हेत अशी निश्चिती होऊन ते ज्ञानमार्गानें आपलें ध्येय गांठूं निघाले आणि शेवटीं समाधीची परम सिद्धि संपादते झाले. तथापि निर्वाणपदीं पोचल्याचें आत्मसमाधान अपुभोगीत असतांही केवळ लोककल्याणार्थ त्या निर्वाणाचा मार्ग जगतासही अपुदे-शीत हिंडूं लागले. मनुष्यास जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि यांच्या पंजांतून सोडविणारा मार्ग आपणास सांपडला अशी त्यांची अदळ निष्ठा आहे. सहस्रावधि लोक, राजे आणि महाराजे बुद्धाच्या भजनीं लागत आहेत. परंतु बुद्ध भगवानांच्या या परमोदार आणि परम कारुणिक धर्माचें मुख्य प्रवर्तक सूत्र “ परिणाम ताप संस्काराद् गुणवृत्ति विरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः ” असें असल्यानें या दुःखपूर्ण जगाचा त्याग शक्य तितक्या लौकर करावा आणि संन्यास घेतल्यानेंच तो पूर्ण त्याग शक्य होतो असा त्यांचा सिद्धांत ठरलेला आहे. त्याप्रमाणें ते जे सहस्रावधि लोकांस संन्यास देत चालले आहेत तेवढी गोष्ट मात्र लोककल्याणास विघातक होणारी आहे, असें मला वाटतें. आणि म्हणूनच मी ते प्रत्यक्ष भेटतांच याची चर्चा करणार होतो. तो प्रत्यक्ष भेटीचा समय सुदैवानें आज आलाही.

भगवान् बुद्ध ह्या त्यांच्या राजधानी कपिलवस्तू परतभेट देण्यास निघून नगरापासून जवळ आलेही आहेत.

शुद्धोदन—अहाहा ! आज माझा तनय सिद्धार्थ नअूदहा वर्षांच्या वियोगानंतर मला भेटणार तर ! वार्धक्यांत तोच माझी यष्टि आहे. तो येतांच त्यास ह्या मुकुटाची राजदीक्षा देऊन मी संन्यासदीक्षा घेतील. राजधानी अत्तम प्रकारें शृंगारली आहे ना ? तो येतांच चौघडे, तूर्ये, शृंगे, नगारे,—हा पहा चौघडा झालाच-पण पुन्हा बंद का झाला ! माझा पुत्र कसा दिसेल, कसा वागेल ? मला पळ पळ युगासारखें वाटत आहे ! (अितक्यांत दूत येतो.)

विक्रमसिंह—काय रे चौघडा अेकदां होऊन बंद कां झाला ! सिद्धार्थ नगरपरिघावरून दिसले का ?

दूत—दिसले काय विचारतां; महाराज, ते नगरांत प्रवेशले देखील !

शुद्धोदन—तर मग दशदिशा माझ्या पुत्राच्या स्वागताच्या वाद्यांनीं आणि जयजयकारांनीं अजूनही निनादून का दिल्या नाहींत ! ही केवढी घोडचूक !

दूत—क्षमा असावी महाराज ! पण तो पहिली सूचना देणारा परिघ-द्वारावरचा चौघडा सिद्धार्थांनीं पहिलें टिपरूं पडतांच बंद केल्यानें नगर-द्वारावरील मंडळी गोंधळांत पडली. पुनःपुन्हां चौघडे वाजूं लागावे तों सिद्धार्थांनीं ते पुनःपुन्हां बंद ठेवावे. इतक्यांत मुख्य महाद्वार सोडून राजपुत्र सिद्धार्थांनीं आडमार्गेच नगरांत प्रवेश केला आणि मिरवणुकीचा नियोजित आणि शृंगारित पंथ टाळून ते जाणून बुजून ज्या भागांत हीन दीन अस्पृश्य वस्ती आहे त्या गदळ, अरुंद आणि बहिष्कृत वाटांनीं भिक्षा मागत आणि स्वीकारीत जात आहेत. आणि अलोट जनसमुदाय मुख्य मार्गाशीं थंबकून तें दृश्य पहात आश्चर्यचकित होऊन अुभा आहे !

शुद्धोदन—काय ! माझा पुत्र, महाराज शुद्धोदनाचा तनय, ह्या शाक्य राष्ट्राचा युवराज स्वतःच्या राजधानींत अस्पृश्यांच्या दाराशीं भिक्षा मागत हिंडत आहे ! कलंक लावला या काट्यांनीं माझ्या अुभ्या कुळास ! क्षत्रि-यांच्या राजकुळांत जन्मून भिक्षा मागतो. ज्यांच्या सावलीचा विटाळ त्यांचें

अन्न घेतो ! अरे दूता, ते अस्पृश्य तरी त्याला भिक्षा घालण्यास धजले कसे ! माझ्या क्रोधाची त्यांना भीति कशी वाटली नाही !

दूत—महाराज बुद्धदेवांस—

शुद्धोदन—कोण बुद्ध ? कोणता बुद्ध ? कसला बुद्ध ? तो सिद्धार्थ गौतम आहे. तेव्हां निदान मजसमोर तरी त्याला सिद्धार्थच म्हटलें पाहिजे.

दूत—क्षमा असावी ! अेका आपणावांचून सिद्धार्थाना या अस्पृश्या-न्नाच्या संसर्गापासून परावृत्त करण्यास कोणीही समर्थ नाही.

शुद्धोदन—प्रधानजी, चला ! आत्तां माझा घोडा आणवा. हा अनाचार मला थांबविलाच पाहिजे. वृद्ध झालों असलों तरी शाक्यांचा मी राजा आहे. त्या मानी राष्ट्राच्या आणि कुलाच्या ब्रीदास कलंक लावणारे हे सिद्धार्थाचे बंडखोर वर्तन मला दंडिलेच पाहिजे. घोडा आणा, जा ! जा ! आणि लोकास मार्ग मोकळे करण्यास सांगा. नाहीतर मी दाटांतूनच घोडा भरधाव फेकण्यास कमी करणार नाही.

प्रवेश ४ था

(शाकंभटजांचें घर; शाकंभट बसले आहेत, कषारा मोठ्यानें ओरडत येते.)

कषारा—अकैलं का ? तांदूळ नाहीत तांदूळ ! आज दहा दिवस झाले, घरांत चार दाणेसुद्धां नाहीत, माझ्या माहेरहून मी आजवर आणलेले तुम्ही गटागट खाल्लेंत, पण आतां त्यांनीं अुद्यांपासून शीत देखील देणार नाहीं म्हणून निक्षून सांगितलं आहे. म्हणून म्हणतें प्राणनाथ ' तांदूळ नाहीत तांदूळ ' आलं अकूं आतां तरी.

शाकंभट—हृत्येच्या, मग प्राणप्रिये कालच कां नाही, जसें आतां हळूच समजून सांगितलेंस तसें, मला समजून सांगितलेंस ! कषारे, चेष्टा नाहीत, या अेका दिवसांत अेक हजार तरी रुपये मिळवणार. मी हा तुझा नवरा, हा मी मिळवणार ! राजपुत्र सिद्धार्थ पळून गेले त्यासंबंधीं बाणाला मी ताजीत दिला ना, त्याचा हवाला सुनास शेटर्जांनीं घेतला होता, पण

त्या वाणगटानें अजून अेक पै देखील मला दिली नव्हती. त्यास धरल्ल आहे पेंचांत. आतां अेक हजार मागणार अेक हजार !

क्षारा—मागाल दहा हजार पण पटतील तेव्हां ना ! तो शेटजी भोळसट असला तरी चिक्कू आहे. पुन्हां तुम्हांला त्याचं हजारांचं देणं आहे. त्यांत तर तो वळवून घेणारच आहे.

शाकंभट—अग ते रोखे तर फाडून घेतोंच, पण वर आणखी रोख हजार घेणार ! मला या गांवांतील लोकांबरोबर तो वाणीही नाही तरी कुटाळ म्हणतोच ! आतां कुटाळ तर कुटाळ ! त्या शेटजीला टाळ कुटायला लावीन तरच नांवाचा कुटाळ ! नांव तरी काय म्हणे सुनासशेट—

क्षारा—कां ? सुनास नांव खरंच शोभतं बरं का त्या शेटजींना. त्यांचं नाक खरंच कसं तरतरीत आहे !

शाकंभट—हं, अग, अे अग, परपुरुषांचीं नाकें तरतरीत आहेत कीं थलथलीत, डोळे पाणीदार आहेत कीं पिचपिचीत हा अभ्यास करण्याची तुझी खोड मला मुळींच खपणार नाही अं. तुझ्या वयाला चांगली पंच-विसावी अुलटत आली आतां तरी जात्यायेत्या पुरुषांचीं तोंडें पाहाण्याचा चटोरपणा पुरें झाला.

क्षारा—तेवढाच राग असेल तर पतिराज शांत व्हा. कारण त्या शेटजींचें नाक तरतरीत आहे हें मी माझ्या वयाच्या विसाव्या वर्षीच पाहिलं होतं चोरून. पंचविसाव्या नाही हो. मग तर हरकत नाही ना ! आणि चटोरपणाविषयीं विचाराल तर आम्ही स्त्रिया जात्यायेत्या पुरुषास पाहातो यांत चटोरपणा तो कसला ? रस्त्यावरील कावळे, कुत्रीं, रेडे यांना नाही का आम्ही स्त्रिया पाहात—तसेच तुम्हां पुरुषांस पाहातो. अेकेका मुली-भोंवतीं छपन्न देशीचे पुरुष गोळा होऊन स्वयंवराचा प्रतिष्ठित गुंडपणा जसा करतात, काय मारामान्या, हाणाहाण्या, लड्डालड्डी—मेलीं मांजरं कुत्रीं देखील असलीं आपलीं निलाजरी भांडणं त्या तुमच्या सीतास्वयंवराहून नी रुक्मिणीस्वयंवराहून किंवा या आमच्या सिद्धार्थ बुद्धाच्या यशोधरा-स्वयंवराहून अधिक मर्यादेनें भांडतात ! तसें कधीं पांचपन्नास स्त्रियांनीं जमून अेका पुरुषापुढें हलकट लाळघोटेपणा केला आहे का ? कोणा पुरुषाचें गांवच्या गढीसारखें वर आलेलें नाक सहज डोळ्यांना दिसलं तर वर

स्त्रियांचा निलाजरेपणा होतो. पण तुमचे पुरुष ! शंभर कौरवांनीं भर सभेंत आपल्या भावजयीस नग्न करण्यासाठीं वस्त्रहरण देखील केलं तो पुरुषांचा सभ्यपणा !—

(चाल—अदख् भुजतया खेलिये)

निलाजरी स्त्री वदतांना । लाज कशी वाटे न नरांना
॥ ध्रु० ॥ नम्र करूं नरा कर्धि कां लाखो । स्त्रिया
झोंबल्या हांसत खो खो । द्रौपदीस नर जैसे नाना ॥१॥

आम्हां स्त्रियांना पहातांच मोठमोठ्या ऋर्षींच्या तोंडाला सुटलेल्या लाळेनें तुमच्या पुराणाचं पान न पान भिजून गेलं आहे भिजून ! पुराण लेखकांस स्त्री दिसली रे दिसली कीं लागले पाघळायला तिच्या वर्णनांत— सुंदर, सुकेशी, सुमुखी, सुदती, सुमध्यमा, पृथुजघना, सिंहकटी—जशी कांहीं मेल्यांनीं मापंच घेतलीं होतीं त्या साऱ्याजर्णांच्या अंगाप्रत्यंगांची !- सिंहकटी, पृथुजघना तर दूरच पण मला जर कोणी नुसतं रंभोरू म्हटलें तरी देखील पायांतील चप्पल काढून मारीन चप्पल !

शाकंभट—ठीक बोललीस, तुला पाहिलेला कोणचाही पुरुष तुला रंभोरू, सिंहकटी असं नसतंच कांहींतरी म्हणेल तर मी देखील (तिच्या कडे बोट दाखवून) हा माझा जोडाच काढीन बाहेर ! आणि अघडकीस आणीन त्याचं आंधळेपण ! हो सिंहमुखी म्हटलें तर म्हणोत तुला कोणी—पण सिंहकटी म्हणजे काय ! सुदती, सुभू, सुंदरी, सुकेशा तुझ्या कोणत्याही अवयवाला अंगाला, अुपांगाला, प्रयंगाला किंवा त्यांच्या समुच्चयाला 'सु' हा प्रत्यय, हा 'सु'कार जो अेकदांदेखील लावूं धजेल त्याला मी पश्चात्तापाचे सुस्कारे सोडण्यास अनेकदां भाग पाडीन ! बाकी तुझ्यावर जर कधीं पुराण रचण्याचा प्रसंग आलाच तर सध्यां अगदीं तुझ्या मनाप्रमाणें वर्णन करणारा अेक नवीन ऋषि अुत्पन्न झाला आहे खरा तुझ्या सुदैवानें. सुमुखी म्हणून म्हणणाऱ्या जुन्या व्यासाच्या दृष्टीची तुम्हां स्त्रियांना आतां मुळींच भीति नको. हा नवा ऋषि म्हणजे राजपुत्र सिद्धार्थ गौतम ! आतांशीं बुद्धपदास पावले आहेत म्हणे ! ते तुला किंवा कोणत्याही

स्त्रीला सुमुखी तर काय पण दुर्मुखी म्हणण्याअितका देखील अुल्लेखाचा मान देत नाहीत. कारण ते तुमचे मुख मुळीं पाहूंच अिच्छित नाहीत. स्त्रियांचे मुख पाहणें हेंच पाप आहे असें म्हणे ते सांगतात ! गदळ श्लेष्मा वाहणारें तुमचें नाक, घाण येणारें तुमचें तोंड, अशा या अमंगल स्त्री-देहाची बुद्ध अख्यंत घृणा करीत असतात—वान्यास अुभें राहूं देत नाहीत तुम्हां पापयोनी योषितांना !

व्यापारा—स्वतः जन्मास येण्यापूर्वी दोनचार वर्षांचे आधीं जर अेखादा प्राणी स्त्रियास पापयोनी म्हणेल, तर त्यास मी पण क्वचित् पुण्य पुरुष म्हणोन पण जो अेकदां स्त्रीच्या पोटीं आला, तो जेव्हां त्या स्त्रियांना घाणे-रड्या म्हणतो तेव्हां त्याच वाक्यासरशीं तो स्वतःस घाणीतला किडा ही बहुमानाची पदवी अर्पण करून घेतो. स्त्रियांचा देह अमंगळ म्हणून त्यांना वान्यास अुभें करूं नये असें म्हणणाऱ्या गुरुमहाराजांच्या भोंवतीं शिष्यांचा घोळका असतो त्याचा वारा अगदीं मलयानिलासारखा सुगंध मंगलच असतो नाही ! आणि स्वतः गुरुचा देह ! मग या गुरुंच्या देहाच्या वान्यास दुसऱ्यांनीं कां अुभें राहावें ! पण त्यांच्यातर पायाचें तीर्थ लोकांनीं प्यालं पाहिजे ! स्त्रियांचे नाकांतून श्लेष्मा येतो आणि तुमच्या व्यास वाल्मीकी किंवा अेखाद्या बुद्धांना जेव्हां पडसें येतें—आणि सगळ्या जगाची व्याधि हरपूं निघालेल्या गौतमबुद्धानाही म्हणे पडसं येतंच—तेव्हां त्यांच्या नाकांतून अेखाद्या गंगोत्रीसारखं भागीरथीचं पवित्र पाणी वाहात असतं ! मग तुम्ही त्यांचींच आचमनं कां नाहीं घेत संध्येला ! आणि घेतही असाल बायी. कारण परवांच नाहीं कां, स्त्रियांना घाणेरड्या म्हणून निंदणारे कोणीसे परमहंस आले होते. ते म्हणे नेहमीं पसरलेले असत अंधरुणावर. त्यांतच देहधर्म करीत. तेंच मलमूत्र वेळेवर स्वतःही खात आणि शिष्यांच्याही तोंडाला फांसीत ! पण तो गुरुमहाराजांचा मळ; प्रसाद तो ! मोठा गोड लागत असेल नाही ! आपणही गेले होतेत तिकडे; अुपभोगिलात कीं नाहीं थोडासा ! मेलीं तीं डुकरं बरीं अशा पुरुषपेक्षां. अिश्श ग ५५ बायी ! हो, पण विसरतच होतें. बुद्ध स्त्रियाविषयीं काय म्हणतात तेवढं तुम्ही मला सांगितलंत पण स्त्रियांही बुद्धाना अुलट आहेर काय देतात तें नाहीं सांगितलंत तें ! कालच मगधाची अेक स्त्री आली

होती. त्यांच्या गांवीं बुद्ध आले तेव्हां त्यांना मीक घालणाऱ्यांच्याच भाविक पोरांसोरांस ते त्यांच्या भीकमाग्या संघांत घेऊन गेले आणि तीं घरे धुळीस मिळालीं. त्यांचे शिष्य थापा मारीत कीं त्यांचे गुरू सगळ्या जगास रोगा-भोगापासून बरे करतात. आणि पहातात तों त्याच गांवीं ते बुद्ध गुरू पडशानें अितकें आजारी झाले कीं बोलून सोय नाही ! तेव्हां तेथील बाया बापड्या देखील त्यांच्यावर गमतीचीं गाणीं करून म्हणूं लागल्या. त्या बाबीनें अेक गाणं म्हणून देखील दाखविलें मला—कायग बाबी तें—हो असेंच तें—

(चाल—चलोरे मायी औवलीया.)

माझाग गुरू बाबी । भीक दे जो । भिकारी त्यासचि
करि पाही ॥ धु० ॥ अवघ्या जगवूं जगासि आला ।
पडशापायी आपण मेला । वरही जयाचा । बरवा ।
शाप म्हणवी ॥ २ ॥

शाकंभट—अुगीच नाहीं म्हटलं तुला सिंहमुखी म्हणून ! बरं अग, अे अग, आता थोडी ' गोमुखी ' हो पाहूं—तो बघ सुनासशेट येतोच आहे अिकडे. त्याची आजी टेकली आहे मरायला आणि ती संधि साधून मी मोटं किटाळ रचलं आहे त्याच्यावर—पैसे छण् छण् मोजून घेतो बघ. जा आंत जा. (कपारा जाते.)

सुनासशेट—(प्रवेशून) शाकंभट, बाबा आतां कांहीं ताअीत विअी-ताचा दैवी अुपाय तरी पहारे ! माझी आजी, गड्या आजचा दिवस कांहीं अुलटत नाहीं. ती मला सोडून जाणार ! तसें कांहीं तिचें वाअीट नाहीं. लोळा गोळा होअून अुतारवर्यीं खितपत पडली होती तिची सुटकाच आहे. पण मला आजी अंतरणार ! (स्कुंदतो.)

शाकंभट—(अेकदम गळा काढून) आणि मला पण अंतरणार ! माझी पण ती आजीच होती. शेटजी, नव्हे नव्हे, दादा, भाअू शपथेवर सांगतो तूं माझा सख्खा सावत्र भाअू आहेस, आणि तुझी आजी माझी सावत्र आजी आहे !—असा आ पसरून काय पहातोस ? दादा, तुझ्या, आपल्या, कुळाचें अेक आजवर गुप्त राहिलेलें रहस्य आज अुघडकीस येणार—तेव्हां

माझ्याप्रमाणेंच तुलाही मी म्हणतो याचं आश्चर्य वाटणार नाही ! अरे भाऊ, माझा आणि तुझा बाप अेकच होता. तुझी ही सख्खी तीच माझी सावत्र आआी—अंतरणार ना ती मला आतां. (रडतो.)

सुनासशेट—अरे काय म्हणतोस तरी काय ! काय सावत्रकाय; भाऊ काय ! तुला वेड तर लागलें नाही ना, शाकंभट तूं आमच्या घरचा पिढी-जाद अुपाध्याय म्हणून तुला मी क्षमा केली. नाहीं तर—अशी बाष्कळ बड-बड—घरोबा झाला म्हणून अशी भलतीच लागट वाक्यें मी अैकणार नाहीं.

शाकंभट—मीही बोललों नसतों—पण दादा—घरोबा नाहीं आपलें घरच अेक आहे. हें पहा काय तें. माझ्या बाबांनीं मरतांना हा ताअीत दिला मला, आणि सांगितलें सुनासशेटजीची आआी मरूं लागली म्हणजे त्या दिवशीं हा ताअीत अुघड. त्यांतील पत्र दोघे वाचा आणि तिला दोघेही पाणी द्या. तिच्या चितेवर हें पत्र जाळा नाहीं तर माझा जीव भूत होअून तुमच्या दोघाच्या घरांभोंवतीं घुटमळूं लागेल ! म्हणून आज ताअीत फोडला, पत्र अुघडलें आणि रहस्य कळलें ! भाऊ, तुझा पहिला बाप वारला तेव्हां तुझी आआी काशीला होती का ? तो वारल्यानंतरच तुझ्या वेळीं प्रसूत झाली होती का ?

सुनासशेट—(रागानें) होती, बरं मग ? सांग काय तें सांग अेकदाचें.

शाकंभट—तर मग हें सगळं खरं आहे. तिथेंच माझे वडील होते. तिच्यावरोवर अुपाध्याय म्हणून. तिथें तुझ्या आआीला त्यांच्यापासून मुलगा झाला तो तूं—तूं माझा भाऊ—जसा धर्मशील युधिष्ठिराचा दानशील कर्ण ! म्हणून म्हणतो माझ्या बापाची, नव्हे नव्हे आपल्या बाबांची.

सुनासशेट—दांत पाडून टाकीन !

शाकंभट—पाड दांत. पण जोंवर जीभ आहे तोंवर भाऊ मी ही चिठी म्हातारीचे प्रेतयात्रेचे वेळीं सर्वीसमक्ष वाचून, तिला पाणी देणार ! माझ्या वडिलांच्या दोन अिच्छा होत्या—त्यांचेकडे तुझ्या घरचें जें येणें तें पांच सहा हजार रुपये मीं फेडावें म्हणजे ऋणांतून ते मुक्त होअून त्यांना गति मिळेल—आणि दुसरी ही अिच्छा. या दोनपैकीं निदान अेक कोणची तरी मला फेडलीच पाहिजे नाहीं तर त्यांचा जीव गुंतून भूत होअून घोटाळत राहणार तुझ्या माझ्या भोंवतीं ! ऋण फिटलें तर बरें, नाहीं तर मी

जीव गेला तरी हें रहस्य प्रसिद्ध करण्यास सोडणार नाहीं. भाऊ, माझा सख्खा सावत्र भाऊ तो !

सुनासशेट—(त्यास झिडकारीत) हट् !—(स्वगत) हें काय याचं किटाळ आहे कीं याच्या बापाचं कीं माझ्या आजीचं, खरंही असूं शकेल ! होती खरीच माझी आजी याच्या बापाच्या घरीं तिकडे. भुताच्या गोष्टी पण अेकूं येतातच. खरं असूं शकेल. माझं डोकं भडकत आहे ! पण कांहीं असलें तरी अुद्यां कोणाच्या कानावर ही नुसती भुमका जरी गेली तरी लोक नाहीं तेंच खरं म्हणतील, आजीच्या प्रेतास अग्नि देणें कठीण पडेल; अुभी जात बोंब मारून अुठेल ! (अुघड) शाकंभट—गाढवाच्या लेका—

शाकंभट—नकोरे भाऊ तुझ्या स्वतःच्या बापासच असे अपशब्द बोलूं, कारण भाऊ ज्याचा मी लेक त्याचाच तूंही लेक आहेस !

सुनासशेट—अरे हळू ! हळू तरी बोल ! अरे माझ्या आजीचा लौकिक लोकांत किती ! तिला देवता मानतात आयाबाया. तिच्या मरणाचे वेळीं तूं अशी भलतीच गोष्ट बोलूं नकोस. हे बघ, तुझ्या बापाकडे जें माझें बेणें होतें तें मी सोडून देतो. ही पावती लिहून देतो. म्हणजे तो ऋणमुक्त होअून त्याच्या जिवास मुक्ति मिळेल. ही अेक अिच्छा पुरी झाली म्हणजे झालं ना ? पण तुला देवाची शपथ आहे. या अुपर अधिक कांहीं ब्र काढूं नकोस माझ्या आजीविषयीं !

शाकंभट—अरे माझी आजी म्हण भाऊ. मी तिची निंदा कां करूं ? तुझें कूळ तें माझें कूळ. तूंच माझें कूळ झालास आतां ! मग पुन्हां तेंच !

सुनासशेट—तो वाह्यातपणा सोड म्हटलं ना !

शाकंभट—बरं बुवा नाहीं बोलत. बाबांची अेक कोणची तरी अिच्छा पुरली. झालं. नाहीं तर भूतांची भीतिरे ! दे ती ऋणफेडीची पावती !

सुनासशेट—लिहून दे तूं पण कीं पुन्हां ब्र काढणार नाहीं.

शाकंभट—अर्थात्, पण तुम्हीही त्याची प्रत लिहून द्या. आंत या.

सुनासशेट—ती व्यवहाराची रीतच आहे. चल ! (स्वगत) हें मी काय करीत आहे ! पण उपाय नाहीं ! असो, अेकदां आजीचा प्रेतविधि आणि और्ध्वदेहिक संपलं कीं पाहून घेअीन ह्या गांवकुटाळाला कुठें तरी !

प्रवेश ५ वा

(बुद्ध भिक्षा मागत चालले आहेत. नागरिक अुभे आहेत—
तितक्यांत शुद्धोदन महाराज येतात.)

शुद्धोदन—कुठें आहे तो सिद्धार्थ ? राजकुलाला कलंक लावणारा तो भिकारी कुठें आहे ?

सिद्धार्थ—हा अिथें आहे महाराज ! पूर्वी आपणास दुःख देण्यास कारणीभूत झालेला आणि आतां आपल्या कुळास कलंक लावण्यास कारणीभूत होणारा हा सिद्धार्थ वडिलांचें अभिवादन करीत हा अिथें अुभा आहे.

शुद्धोदन—बाळा सिद्धार्था, माझ्या तनया, तुला असा सकुशल परत आपल्या राजधानींत आलेला पाहून माझ्या हृदयांत अुचंबळून येणाऱ्या आनंदसागरांत तुझ्या या भिक्षावृत्तीच्या विक्षिप्तणाचा सारा राग वुडून विरून गेला ! अहो, माझा पुत्र किती विनयशील आहे ? महंत पदवीला चढलेला आणि राजामहाराजांचा आचार्य झाला असतांही आपला पुत्रधर्म विसरला नाही. त्या दूतानें मला कांहींचें बाहीच सांगितलें म्हणून मी अुगीच रागावलों. तूं भिक्षुधर्माप्रमाणें राजधानींत भिक्षा मागत आड वाटेनें शिरलास अितकेंच ना ?

दूत—(स्वगत) मग मी तरी याहून अधिक काय सांगितलें वुवा ! पण चूक रागावणाऱ्या वापाची नाही; विनयशील पुत्राची नाही; चूक काय ती दूताची ! दूत म्हणजे दोन्ही बाजूनें थपडा खाणारा मृदंग !

शुद्धोदन—प्रिय तनया, तूं मला भेटलास—यांत मागचा सर्व दुःखशोक मी विसरून गेलों. पण बाळा, सिद्धार्था, तूं मला आणि राज्याला सोडून जेव्हां तपस्येस गेलास तेव्हांपासून आज नअू दहा वर्षें मी या राज्याचा भार ज्या दिवसाच्या आशेनें वाहिला तो दिवस आज अुजाडला. हा तुझ्या वृद्ध पित्याचा तो हा राज्यभार, हे विनयशील तनया, आतां तूं आपल्या समर्थ मस्तकावर धारण करून मला निश्चित करावें. शाक्यांच्या राज्याचा हा रत्नजडित मुकुट, हे युवराजा, मी आज तुझ्या मस्तकावर घालीत आहे. तरुण राजपुत्रा, हा मुकुट तुला शोभतो आणि मुंडन ह्या मला वृद्धाला शोभतें. तर तुझ्या भर तारुण्यांत धारण केलेल्या मुंडनानें आणि माझ्या

भर वार्धक्यांत धारण केलेल्या मुकुटानें झालेल्या अशास्त्र व्यत्यासाच्या कलंकपासून आपलें हें राजकुल आज मुक्त कर. घे हा मुकुट आणि दे तो कमंडलु अिकडे.

सिद्धार्थ—थांबा, महाराज, जर मस्तकावर दुसरा कोणचा भार मीं धारण केला नसता तर क्वचित् हा ह्या मुगुटाचा भार मीं वाहिला असता-पण मला वाटतें तरीही तो वाहिला नसताच. कारण लहानपणापासून जेव्हां जेव्हां दरिद्री आणि कष्टाळू शेतकऱ्यांस घामानें चिंब झालेले मी पाहीं आणि राजाच्या घनाशेसाठीं युद्धांत घायाळ झालेल्या सैनिकांस रक्तांनं न्हालेले पाहीं तेव्हां तेव्हां मला ह्या राजमुगुटाची शिसारी येथी. वाटे या मुगुटांतील प्रत्येक अँदी पाच पाचू त्या शेतकऱ्यांच्या आणि श्रमकाऱ्यांच्या यातनेच्या घामाचेच थेंब आहेत, आणि या मुगुटांतील प्रत्येक अधाशी लाल आणि रत्न त्या सैनिकांच्या घायाळ रक्ताचे थेंब आहेत. राजांची तृष्णा ही अेकाद्या राक्षसीसारखी ह्या कष्टाळू श्रमिकांच्या रक्तास पीत असते. आणि हा मुकुट त्या रक्तपी राजपिपासेच्या हातांतील तें रक्त पिण्याचा पेला असतो. हे मुकुटा ! तुझ्यांतील रक्तांच्या संख्येअितक्याच निर्मल पाण्याच्या थेंबांनीं भरलेला कमंडलु आणि धान्याच्या दाण्यांनीं भरलेली अँजळ तुझ्याहून अधिक अपयुक्त आहे. कारण ती हीनदीन तहानेला पिता येथील, भुकेला खातां येथील. पण ज्याना पितां येत नाहीं, खातां येत नाहीं, त्या अत्यंत निरुपयोगी चमकदार गारगोठ्यांनो, जा ! रत्नें म्हणून मूर्ख माणसांनीं तुम्हांस ज्या अुकीरड्यावरून गोळा केलें त्यावर पडा जा ! (मुकुटास फेकून देअू पहातों तोच राजसेवक तो वरचेवर झेलतात.)

(चाल-सकल गड चंदा कलासन)

तुजहुनि मुकुटा कमंडलु वरा । तूं अमोल । कवडि
मोल जरि हा ॥ धु० ॥ छत्रें तव तापा । अधिक
देअून । सुकविले जीव तूं । सुखवि सुजलें हा ॥१॥

महाराज, ह्या मुकुटाचा भार मस्तकावरून दूर केल्यावांचून जगाच्या कल्याणाचा भार वहाण्यास त्यावर कुठची जागा सांपडणार ?

शुद्धोदन—पण सिद्धार्था ! अरे, तूं ज्या कषत्रिय कुळांत अत्यन्न झालास त्याचे मुकुट धारण हेंच कर्तव्य होय. निदान अशी भिक्षावृत्ति तरी आचरूं नकोस. तो आपल्या कुळाचा धर्म नव्हे.

सिद्धार्थ—महाराज, आपल्या कुळाचा तो धर्म नसेल पण माझ्या कुळाचा धर्म आहे.

शुद्धोदन—अरे सिद्धार्था, ज्या या तुझ्या शाक्य कुळांत महासामंत म्हणून गाजलेले बावीस पूर्वज, बावीस मुकुटाधीश पिढ्या होऊन गेल्या त्यांत अेकही भिक्षा मागणारा झाला नाही. तेव्हां तुझ्या कुळाचा भिक्षा हाच धर्म आहे हें तूं म्हणतोस तरी कसें ?

सिद्धार्थ—कारण, महाराज, तुम्ही सांगतां ती गोष्ट सिद्धार्थ गौतमाच्या कुळाची आहे. पण हा मी तथागत आतां सिद्धार्थ गौतम नसून बुद्ध आहे. आणि माझ्या बुद्ध कुळांत जे पूर्व बुद्ध होऊन गेले ते सर्व याच भिक्षावृत्तीचें अवलंबन करित आले.

शुद्धोदन—पण भिक्षाजरी मागावयाची तरी प्रत्यक्ष राजवाड्यांत ह्या तुझ्या सर्व शिष्यसंघाची भिक्षेची व्यवस्था केलेली असतां प्रथम तिकडे यावयाचें कीं या अस्पृश्यांच्या गळ्याकुच्यांतून तुकडे वेचित हिंडावयाचें ?

सिद्धार्थ—महाराज, समजा, अेखाद्या वैद्यापार्शीं अेखाद्या रोगावर अुत्कृष्ट औषध आहे तर त्यानें प्रथम कोणाचे घरीं जावें ? जो निरोग आहे, घष्टपुष्ट आहे त्याच्या किंवा जो त्या रोगानें अगदीं आर्त झाला असेल त्याच्या !

शुद्धोदन—अर्थात् जो त्या रोगानें आर्त झाला असेल त्याच्या !

सिद्धार्थ—तर मग महाराज, मी त्या राजवाड्यांत प्रथम न येतां ह्या हीन अस्पृश्यांकडेच प्रथम गेलों हेंच अुचित केलें. महान साधनेनें अंती मनुष्यमात्राचें परम दुःख दूर करण्याची परम औषधी मला सांपडली आहे आणि मनुष्यमात्रांतील हे अस्पृश्य परम दुःखी आहेत ! खायला नाही, प्यायला नाही, राहायला नाही—अहो, प्रेमानें त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवून समाधान करण्यासाठीं त्यास कोणी अुरलेलें नाही ! गांवांतील कुत्र्याच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवितांना मीं हजारों चातुर्वर्णियांस पाहिलें आहे. कुत्र्याचीं पाठीवर पिल्लें हातांत अुचलून त्यांचें कौतुक करितांना मी त्रैवर्णिकांस पाहिलें आहे. पण ह्या दीनहीन अस्पृश्यांचीं—सोन्या-

सारखीं मुलें, कुत्र्याच्या मोलानेंही त्यास कोणी विचारीत नाहींत ! त्यांच्या सावलीचा विटाळ ! अशा या दुःखी प्राण्यासारखें दुसरे कोणी दुःखी मला मनुष्याजातींत दिसलें नाहीं, म्हणून मी प्रथमतः त्या अत्यंत दुःखार्तीचें दुःख हरण करून त्यांसही मोक्षसुखाचा आस्वाद कसा घेतां येतील याचा उपाय सांगण्यास गेलों ! यांत अनुचित तें काय झालें महाराज ?

शुद्धोदन—तुझे हे विचार अत्यंत अुदार आहेत यांत शंका नाहीं. पण त्या लोकांचें भिक्षान्न स्वीकारणें तरी अनुचित नाहीं का ? त्यांचें अशुद्ध—

सिद्धार्थ—अशुद्धाविपर्ययच विचाराल तर मग महाराज या अस्पृश्यांच्या अंगांतील अशुद्ध अगदीं आम्हां ब्राह्मणक्षत्रियांच्या अशुद्धावितकेंच आरक्त, शुद्ध वा अशुद्ध असतें ! हेंच रक्त, हाच वर्ण, रंग, रूप, गुण सर्व अगदीं मनुष्यासारखीं मनुष्ये आहेत महाराज तीं ! धुतले म्हणजे त्यांचेही हात साफ होतात. असेच तादूळ, अशाच पाण्यानें धुऊन, अशाच हातानें, अशाच अग्नीवर त्यांनीं ठेवले असता असाच—तुमच्या भातासारखाच शुद्ध भात अस्पृश्यांच्या घरींही शिजतो. तसाच शुद्ध भात शुद्ध भावनेनें त्यांनीं घातला—मीं घेतला. मीं नुसत्या त्यांच्या पाठीवर प्रेमानें हात फिरविण्यानें जर त्या दीन जीवांस स्वर्गतुल्य आनंद होत आहे; तर तेवढा हात फिरविण्याचेंही औदार्य म्यां न दाखविणें म्हणजे माणुसकीस मुकणेंच नाहीं काय ? महाराज, वर्णाहंकारांनीं माणूसच माणसाचा भयंकर शत्रु झालेला आहे. म्हणून तथागत बुद्ध केवळ गुणावरून, शीलावरून माणसांची योग्यता ठरवितो; जन्मावरून नाहीं. जन्मजात ब्राह्मणक्षत्रियांतही त्याला पतित आढळतात आणि जन्मजात पतित अस्पृश्यांतही त्याला ब्राह्मणक्षत्रिय आढळतात. बुद्धानें जी अमृताची पाणपोयी घातली आहे तीवर प्रत्येक तान्हेल्या जीवास जीवनाचें पाणी पितां येतें. तेथें वर्णाहंकाराचा विटाळ मानिला जात नाहीं.

(चाल—बहार आयी रे०)

वर्षाऽऽऋतु आला रे । भूत दया-घन द्रवला । तत्र
लोक धाला ॥ध्रु०॥ येऽद्विज चंडाला । जो जो तपला ।
पात्र तव तैसे ने । जीवन । जाति नचि दयेला ॥१॥

शुद्धोदन—तू खरोखरच कोणी अलौकिक आत्मा आहेस ! धन्य माझा वंश कीं तूं माझ्या पोटीं आलास ! सिद्धार्थ, बुद्धा आतां शिष्यासह अेकदां तरी माझ्या राजवाड्यांत आपण भिक्षेस यावें. तसेंच अेकदां तरी त्या माझ्या सुशील सुनेस, तुझ्या विरही पत्नीस देवी यशोधरेसही भेट द्यावी.

सिद्धार्थ—जशी महाराजांची अिच्छा ! (बुद्ध चालू लागतात. सर्व शिष्य 'बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि ' असें म्हणत त्याच्या मार्गे जातात.)

प्रवेश ६ वा

(सुनासशेटजीचें घर.)

सुनासशेट—आआ ! आआ ! तूं मला शेवटीं सोडून गेलीसच ना ! (रडतो.)

बायका—(अेकेकी अेकेक वाक्य) नका रडूं शेटजी ! तिचं कांहीं वाअीट झालं नाहीं. मुल, नातू, सुना-भाग्याची होती बिचारी, जगाची रहाटीच आहे नका रडूं. तुम्ही रडलेत कीं, आम्हांलाही रडूं येतें. हीं पोरंबाळेंही रडूं लागतात. (सर्व रडतात.)

सुनासशेट—तिचं म्हातारपणीं बरंच झालं. पण मला आतां आआी अुरली नाहीं. आआीच्यासारखी मला आतां समाधानाची जागा कुठें मिळणार !

बायका—(अेकेकी अेकेक वाक्य) तें कां शेटजी ! आम्ही आहोंत ना चार संबंधीं शेजारी ! आम्ही आआीच्या ठिकाणीं आहोंत बरं. आम्ही तुम्हांला आआी गेली असं नाहीं वाटूं देणार. नका रडूं शेटजी. (रडतात.)

शाकंभट—(प्रवेशून स्वगत) हं. हं. अगदी वेळेवर आलों. यानें आपल्या हातानें काल मला ही चिठ्ठी लिहून दिल्यामुळें हा आतां माझ्या पक्केपणीं पेंचांत आला आहे. काय म्हणते ही चिठ्ठी, “ शाकंभट यांस-तुम्ही माझ्या आआीविषयींच्या आणि तुमच्या बापाविषयींच्या रहस्याचा बोभाटा कुठेंही करूं नये आणि मी तुम्हांकडे असलेलें येणें स्वेच्छेनें घरोबा

म्हणून सोडून घावें असें जें तुमचें आमचें बोलणें ठरलें त्याप्रमाणें ही पावती देत आहे कीं, मी माझे तुमच्याकडच्या येण्याचे सर्व पैसे भरून पावलों. ” तो गेला लेखी पावतीत मला गुंतवायला ! वाण्याचा स्वभाव कांहीं व्यवहार झाला कीं, ‘लेखी’ म्हणून म्हणण्याचा-तसा तो चटकून बोलून गेला आणि फसला ! अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा ! (पुढें होऊन-) हाय, हाय ! भाऊ, आजी गेली न शेवटीं आपली ! माझी सख्खी आजी मेली तर मेली, आतां ही सावत्रही गेली ! अरे माझ्या— म्हणजेच तुझ्या वडिलांचं तिच्यावर केवढं प्रेम !

सुनासशेट—(दचकून उठतो. स्वगत) हा चांडाळ पुन्हां घोटाळा करतो कीं काय कांहीं ! (अघड) अुगे भटजीबुवा ! नका रडूं. जाअूं द्या तें. अुगे. (त्याचे तोंडावर हात ठेवतो.)

शाकंभट—नका रडूं कसं. रडूं सांगून कां येतं. ती माझी सख्खी सावत्र आजी ना ! तूं माझा सख्खा सावत्र भाऊ. जो माझा बाप (शेटजी तोंडावर हात ठेवून तोंड दाबतो) तोच-भाऊ-तुझा-

सर्व लोक—हें काय भटजीबुवा ! शोक झाला म्हणून असं अवाच्च बकायचं कीं काय ? कांहीं जातपातीचा त्रिचार ! नाटक आहे कीं काय हें भलतंच बकायला.

शाकंभट—तुमच्या शोकाचं नाटक आहे. तुमची जात मानलेली. पण माझी जात तीच या माझ्या भावाची खरी जात हो ! आतां बोलतोच सगळं. (शेटजी तोंड दाबतो.)

सुनासशेट—अहो गृहस्थ हो, हा ब्राह्मण आमचा कुलपरंपरागत अुपाध्याय. घरीच वाढलेला. तिच्या मुलासारखा होता. शोकानें वेडावला आहे. त्याचेकडे काय लक्ष देतां. जा, प्रेतविधीची सिद्धता करा. चला बायांनो घरांत. मामा, काका जा बाजारांत. सामान जुळवा. आतां नुसतं रडून काय होतं-जा ! (सर्व जातात.)

शाकंभट—अहो, मी खांदा देणार माझ्या आजीला. माझ्या बापाचें हें पत्र-या माझ्या भावाचं हें पत्र !

सुनासशेट—भडुरड्या, आतां जर तूं आणखी पैसे अुपटूं पाहाशील तर तुला राजपुरुषाच्याच हातांत सोंपवून देईन ! काल काय ठरलं ?

शाकंभट—ही चिछी ठरली. ह्यांत तूं स्वतः लिहून दिलं आहेस कीं, तुझ्या आजीविषयीं असं काहीं रहस्य आहे—नि तें मीं फोडूं नये. ही चिछी मी या लोकांसमक्ष वाचणार ! तूंच ना त्या सारथी बाणाचा हवाला घेऊन मला बुडवलेस ? (मोठ्यानें) भाऊ तो माझा—माझा सख्खा सावत्र—

सुनासशेट—फास लावलासरे चंडाळा—अरे चूप ! निदान चुप बसाला काय घेशील तें सांग तरी अेकदांचा.

शाकंभट—अेक हजार—अक्षरीं अेक हजार ! (मोठ्यानें) आजीग—काशीला असता तुझा भ्रतार वारला तेव्हा माझ्या वडिला—

सुनासशेट—अरे चूप. काय करावं ! कुठून चिछी दिली या चंडाळाला ती ! अरे शाकंभट माझ्या जातीच्या मनांत विकल्प आणून माझ्या आजीचं प्रेत दारांत पाडून ठेवूं नकोसरे. काहीं माणुसकी धर ! आतां हजार कुठून आणूं ! आतां सर्व विसर; ही सलकडी घे नी ती चिछी दे. लोक येऊं लागले. हं घे ती चिछी—चंडाळा लौकर दे. घे सलकडी—घे, घे, दे न !

शाकंभट—(हंसत) कशी बळंबळं सलकडी माझ्या हातांत घालतो आहे; पण—! माझा भाऊच सख्खा सावत्र तो—(वस्तू विनिमय करितात.)

सुनासशेट—(चिछी हातांत पडतांच पाहून) जा, जा, आतां क्षणभर अुभा राहूं नकोस !

शाकंभट—अरे नुसता अुभा राहातो रे शेट ! रडत नाहीं, हंसत अुभा राहातो. नुस्ता अुभा.

सुनासशेट—नुसता नाहीं नि फोडणीचा नाहीं. चालता हो, जा ! (शाकंभट हंसत जातो.) नीच ! गावगुंड !! अेवढं आजीचं और्ध्व—देहिक संपलं कीं पाहून घेअीन याला पण !

प्रवेश ७ वा

(बुद्ध, शिष्य आणि सेनापती विक्रम बसले आहेत.)

बुद्ध—सेनापति विक्रमदेव, आपण या शाक्य राष्ट्राचे सेनानी आहां. आपण या शाक्य राष्ट्रांतील अेक महान् ज्ञानीहि आहांत, आपण पूर्ववयांत यज्ञ-दान-तपांची साधना आचरीत तत्त्वज्ञानाचीं गूढतत्त्वे योगयुक्त चित्तानें चिंतून सिद्धत्व पावलेले आहांत हेंहि मी जाणून आहे. म्हणूनच या अभ्याशाक्य जातींत विशेषतः आपल्यालाच मला सापडलेल्या आर्य-सत्यांचा ठेवा दाखवावा आणि मीं जें हें महान् धर्मचक्रप्रवर्तन केलेलें आहे त्याची गीति आधुवधुवापर्यंत पोंचवून सकल लोकांस दुःखमुक्त करण्याचे कार्यी आपलें सहकार्य संपादन करावें हा माझा या कपिलवस्तूस परत येण्यामध्ये अेक मुख्य अुद्देश आहे. तेव्हां आपण संन्याशाची दीक्षा घेअून या भिक्षु-संघांत समाविष्ट व्हावें अशी माझी अिच्छा आहे. अहो, हा संसार स्वर्गीसुद्धां तृष्णेच्या आर्गीत जळत आहे. ज्ञान्यानें त्याचा वमनवत् त्यागच केला पाहिजे. वणव्यांतून सुटलेला प्राणी जसा पुन्हां वणव्यांत शिरत नाही, रोग बरा झाला असतां कोणीही ती पीडा पुन्हा व्हावी असें अिच्छीत नाही त्याप्रमाणेंच ज्ञानी या संसारांत पुन्हां रमत नाही. असें असतां आपणासारखे सिद्धही या संसारांत, त्यांतहि घातपातानें दूषित अशा या सैनिक-व्यवसायांत कसे राहूं शकतात हें मला समजत नाही.

विक्रम—कसे ! भगवन्, जसे जन्म, व्याधि, जरा व मृत्यु या दुःखांनीं पीडिलेल्या या देहांत आपण, त्या दुःखांचा अंत करणारे, निर्वाण प्राप्त झाल्यावरही राहूं शकतां तसे ! मी तथागतांस विचारतो कीं, निर्वाणप्राप्तीनंतर, त्या ज्ञानासहच, तृष्णेच्या निवृत्तिसहच, हा भौतिक देह तात्काळ विरून बिलगून वितळून मृगजळासारखा नाहीसा होतो काय ! नसेल तर त्याचा बळानें नाश करून, आत्महत्या करून, देहाची बेडी तत्काळ तोडून टाकणें अिष्ट आहे काय ! नसेल तर देहधारण मुक्तांनाहि—बुद्धांनाहि केलेच पाहिजे नाही का ! विदेहमुक्ती म्हटली तरी भौतिकतः ती मरणापर्यंत सदेहच जर असणारी आहे तर मग देहधारणाचीं संसारिक कर्मे

करावर्षिच लागणार ना ! त्यांतही आपणांसारखे महात्मे तर मुक्कानंद भोगीत अखेखाद्या गेंड्यासारखे रानांत अेकटेच भटकत न फिरतां दुःखितांच्या दुःखानें द्रवून लोकांस चिरंतन सुखाचा लाभ करून देण्यासाठीं हा अपुपदेशाचा, प्रचाराचा, शिष्यसंघाचा, वादविवादाचा, मठांचा आणि मठपति-त्वाचा मोठा प्रपंच मांडीत असतात ! तो कां !

बुद्ध--सेनापते, निर्वाणप्राप्तीनंतर देह तात्काल नाहीसा होत नाही हें खरें. तर मग आपण विचारतां कीं 'निर्वाणप्राप्तीनंतर बळानें देहत्याग करणें अिष्ट आहे काय ?' त्यास तथागतानें स्पष्ट उत्तर आहे कीं बळानें देहत्याग करणें हें अेक नवीनच कर्म असल्यानें तें पुनर्जन्मास कारणीभूत होणारें आहे. आणि जन्ममृत्यूच्या पार होणें हें तर तथागतानें ध्येय आहे. म्हणून तथागतानें देहत्याग केला नाही. मागील कर्मांची ती देहगति आपण होअून थांबेल तेव्हां थांबेल ! देहनाश तर दूरच, पण देहच्छलहि तथागतास संमत नाही. मध्यम पंथ हाच सुवर्ण पंथ आहे. देहाला निरोग आणि कार्यक्षम राखून लोककल्याणार्थ सद्दोदीत त्यास परोपकारी झिजविणें हेंच खरें दैहिक तप. दया हीच मुक्ताची दयिता आणि दुःखतप्तजनांवर त्या दयेनें प्रेरित होअून निर्वाणामृताचें शीतल सिंचन सद्दोदीत करीत रहाणें हाच संन्याशाचा संसार !

विक्रम--तर मग संन्याशांनाहि संसार असतोच ! मुक्त होतांच देहनाश न करण्याचें कारण म्हणून जो आपण पुनर्जन्म, कर्म, कर्मफल आदिक पारलौकिक सिद्धांतांचा अुल्लेख केलांत त्याविषयीची चर्चा मी माझ्या प्रस्तुत अुदेशास अप्रस्तुत म्हणून सोडून देतो. आणि ज्यास स्वतः निर्वाणपद प्राप्त झालें आहे, आत्मप्रतीति आणि आत्मप्रसाद लाभतो त्यांसहि तत्काल देहनाश करणें अनिष्ट वाटत असल्यामुळें देहयात्रा करितांना देहधारणाचा किंवा आपल्यासारखे महात्मे मांडतात तशा परोपकारप्रेरित संन्याशांच्या संसाराचा या जगांतील जो व्यवहार करावा लागतो त्याच्या अैहिक हेतूची आणि स्वरूपाची आणि परिणामाची तेवढीच चर्चा मी करूं अिच्छितों. मी तथागतांना विचारतो कीं, मठामध्ये राहून मुक्त जे अशन-वसन-शयनादिक व्यवहार करतो त्यांत आणि गृहामध्ये राहून बद्ध जे व्यवहार करितात त्यांत पहिला मठस्थ अनासक्तपणें, प्राप्तनिर्वाहार्थ किंवा निरहंकारी परोप-

कारार्थ ते व्यवहार करतो आणि दुसरा गृहस्थ तसें करित नाहीं हाच ना आपल्या मतें मुख्य भेद ?

बुद्ध--होय.

विक्रम--तर मग तशा अनासक्त बुद्धीनें परोकारार्थं गृहामध्यें हि जर कोणी ज्ञानी, सिद्ध, ते व्यवहार, ही ऐहिक यात्रा पार पाडूं लागला तर मग अशा मठस्थांत आणि तशा गृहस्थांत विदेह स्थितीचे दृष्टीनें कांहीं आक्षेपार्ह भेद असूं शकणार नाहीं, नाहीं का ?

बुद्ध--गृहामध्यें हि मठाप्रमाणेंच विदेहमुक्ताचा व्यवहार चालूं शकेल हें मला मान्य आहे. मठामध्यें हि प्रलोभनें असतातच ! परंतु तरीहि गृहामध्यें तीं अधिक असणार हें अुघड आहे.

विक्रम--पण ती भीति साधकांना लागूं आहे. मुक्तांना-सिद्धांना नाहीं. कारण प्रलोभनाचें ज्यास अजून भय आहे त्यास आपण साधकच म्हणतो, सिद्ध नव्हे. आतां ज्या अर्थी मुक्त हा परोपकारासाठींच, दुःखितांच्या दयेसाठींच हा धर्मप्रसाराचा आणि लोकसेवेचा व्याप अुभारतो त्याअर्थी तो ऐहिक परोपकार सर्वास सरसहा संन्यासदीक्षाच देअून साधतो कीं, मठस्थ होअून कीं गृहस्थच राहून हा मुख्य प्रश्न मला आपणांपासून सोडवून घ्यावयाचा आहे. विदेह्याच्या संन्यासाश्रमांत आणि विदेह्याच्या गृहस्थाश्रमांत, किंवा थोडक्यांत म्हणजे गार्हस्थांत आणि संन्यासांत मुख्य भेद म्हणजे हाच ना कीं, संन्यासाश्रमांत कामिनी, कृषि आणि कृपाण यांचा बहुधा आत्यंतिक त्याग करावा लागतो आणि गृहस्थाश्रमांत तो लागत नाहीं ? कृषीनें भरणपोषणाचे धंदे, कामिनीनें संतानोत्पत्ति आणि कृपाणानें प्रसंगीं शस्त्रयुद्धांत भाग घेणें हींच अुल्लेखित आहेत.

बुद्ध--अेकंदरींत आपण म्हणतां त्या अर्थी संन्याशाला कामिनी-कृषि-कृपाण ह्यांचा आत्यंतिक त्याग करण्याची प्रतिज्ञा करावी लागते, तोच दोन्ही आश्रमांतील मुख्य व्यावहारिक भेद आहे खरा.

विक्रम--तर मग हे तथागत, मी असें स्पष्टपणें म्हणतो कीं, परोपकाराचें कार्य मुक्तासहि संन्यासाश्रमाहून गृहस्थाश्रमाचाच अवलंब केल्यानें अधिक प्रमाणांत करतां येतील. अितकेच नव्हे तर जो जो भिक्षु होअूं आच्छिल त्याची त्याची पात्रापात्रतेचा लवलेश विचार न करतां आपल्या

सन्न्यस्त भिक्षु संघांत आपण जी भरती करीत आहां तमिळें अपकाराचे परिवर्तनांत मोठाच अपकार होणार आहे ! काल आपण प्रत्यक्ष राहूलास आपल्या आठ नअू वर्षांच्या मुलासही भिक्षु संघांत समाविष्ट करून घेतलेत ! आतां ज्या कोंवळ्या मुलास संसार काय आणि संन्यास काय याची कल्पनाही नाही अशा मुलासुद्धां सरसहा सर्वास सन्न्यस्त भिक्षु संघांत ओढल्यानें केवढा अनर्थ ओढवणार आहे पहा ! या शाक्य राष्ट्राचेंच प्रकरण अुदाहरण म्हणून मी घेतों. आपण सन्न्यस्त झालांत, आपण राज-पुत्र आनंद आणि देवदत्तालाही संन्यासदीक्षा दिलीत, शेवटीं राजतनय राहूल, तें आठ वर्षांचें मूलहि भिक्षु संघांत घेअून शाक्यांच्या आसन्न-मरण राजवंशाच्या लतेची ही शेवटची कलिकाही खुडून टाकलीत. सामंत कुळामुद्धा सर्व अुत्तम पुरुष सन्न्यस्त झाल्यानें या राष्ट्रांत सद्गुणी आणि अभिजात बीजापासूनच होणारी अुत्तम संतति खुंटली. दुर्गुणी आणि अपकृष्ट लोकांची संतति तेवढी वाढत राहिली. अशा स्थितींत अुत्तम बीज तेवढें निवडून फेकून देअून किडकीं सडकीं निकृष्ट बीजेच तेवढीं पेरणाऱ्या शेतकऱ्याच्या पिकाची जी दुर्दशा होणार तीच या शाक्य जातीची होणार ! संन्यासधर्माच्या, कामिनी त्यागाच्या—निस्संतानतेच्या पहिल्या प्रतिज्ञेनें असा लोकक्षय आणि सुप्रजननक्षय होत असतांच आपला प्रचार जर असाच चालला तर हे शेकडों लोक आपापले नांगर तोडून, माग मोडून, दुकानें सोडून दुसऱ्यांच्या मेहनतीवर जगणाऱ्या भिक्षुसंघांतील भिकाऱ्यांची संख्या फुगवीत राहणार !—कारण कृषित्याग ही संन्यासधर्माची दुसरी प्रतिज्ञा पडली ! दुसऱ्यानें मरे मरेतों शेती करावी—तें अन्न आयतें भक्षिणें हें संन्यासधर्मांत पाप नाही—पण शेती करणें हें मात्र पाप—कारण नांगरानें अनेक जीव मरतात—म्हणून शेती हिंसाप्रधान ! संन्यासी स्वतः अशी पापमय शेती करणार नाही—पण दुसऱ्याकडून तें पाप आचरवून तें पापाचें अन्न मात्र खाण्यास सोडणार नाही ! यापेक्षां संन्यासी स्वतः शेती करून तें अन्न खाते तर तें पाप या दोंगीपणाहून खचित कमी होतें.

बुद्ध—सेनानी विक्रम, पण माझ्यासारखे संन्यासी हे अेक प्रकारचे शेतकरीच आहेत. नाहीत काय ? हे पहा, या भवभ्रमाचें रान साफ करून

चित्ताचें शेत मी ज्ञानाच्या नांगरानें नांगरून काढतों. नीतिनियम हा माझ्या नांगराचा दांडा होय. अद्यमशीलता हा त्याचा बैल आहे. सद्धर्म मतांच्या बीजास मी पेरतों. सत्कर्मरूपी दृष्टीनें तें सिंचिलें जातें आणि नंतर त्यास सर्व दुःखांचा अंत करणारे शाश्वत जीवनाचें पीक लढतें !

विक्रम—परंतु महाराज, आपल्यासारखे असे, सामाजिक सदाचाराच्या परम शुभास्पद उपदेशाच्या अमृतफलाची लागवड करणारे लाक्षणिक शेतकरी तरी या आपल्या संन्यासी-संघांत कितीसे आहेत ? या अुभ्या जगतांत किती आहेत ? अेक, दोन, फार तर तीन. परंतु या अेकट्या-दुकट्या खऱ्या शेतकऱ्याच्या पीतपटाचे ध्वजारखालीं हे जे शेकडों निरुद्योगी संन्यासी, भिक्षु, बैरागी अित्यादि लोकांचे बाजारबुणगे जमलेले असते त्यांच्या श्रमास आंचवल्यानें राष्ट्राची आर्थिक शक्ति किती हीन होअून जाते ती पहा ! जो जो अेकेक मनुष्य संसार सोडून संन्यासी किंवा श्रमण होतो त्याचे मागें दोघाजणांच्या अपार्जनास समाज अंतरतो. अेक त्या संन्यस्त श्रमणाच्या आणि दुसऱ्या त्या श्रमणास पोसणाऱ्या श्रमिकाच्या. प्रत्येक श्रमण म्हणजे समाजांतील प्रत्येक अपयुक्त धंद्यावर बसलेला अेक मूर्तिमंत करच ! हा आपला संघच घ्या ! आठ वर्षांच्या अवधीतच त्यांत सहस्त्रावधि माणसें शिरलीं. सहस्र वर्षे हें गाडें जर असेंच चाललें तर ती संख्या लाखांनीं मोजावी लागेल ! बरं या संन्याशांच्या संसारास लागत नाहीं काय ? गृहस्थाप्रमाणें दुकुल वसनें नसलीं तरी वस्त्रें हवीं, विलास-भवनें नसलीं तरी विहारभवनें हवीं, मंदिरें नसलीं तरी मठ हवेत, मोदक नसले तरी मीठभाकर हवीच, त्यांस पादुका हव्यात, पांघरूणें हवीं, वैद्य हवेत, औषधें हवीं, भांडीं हवीं, भांडणें देखील हवीं ! आपल्या संघांतीलच पक्षविपक्षांच्या भांडणावरून स्वतः तथागतासही नाहीं का अनेक वेळां संघ मोडून टाकण्याचा धाक या अुहंड भिक्षूंंस घालावा लागला ? भगवन्, ज्या घरांत अेक भाअू मिळविता असून चार भाअू नुसते खाअू बनून भटकत फिरतात तें घर जसें डबघाअीस आल्यावांचून राहाणार नाहीं तसाच लाखो लोकांच्या धनोत्पादनास अंतरलेला आणि त्यांच्या भ्रमणाच्या भाराखालीं पिढ्यान् पिढ्या त्रासून गेलेला समाजहि डबघाअीस आल्यावांचून राहाणार नाहीं. कृषीच्या अर्थोत्पादक व्यवसायाच्या

त्यागाची संन्यासश्रमाची जी दुसरी प्रतिज्ञा असते तिचा असा भयंकर परिणाम होऊन लोकांच्या कल्याणापेक्षा लोकांचे अकल्याणच होत राहिल.

बुद्ध—परंतु सेनानी, भौतिक धन हेंच काहीं खरें धन नाही. ऐहिक अन्नती हाच काहीं मनुष्याचा पुरुषार्थ नाही. पारलौकिक धन, पारलौकिक अन्नति हाच खरा पुरुषार्थ आहे, हें मूळ विधेयच आपण विसरतां !

विक्रम—छे, छे, तें आपण प्रथमच मान्य केले आहांत कीं, निर्वाण प्राप्तीनंतर किंवा निर्वाणप्राप्त्यर्थ जें धर्माचरण अत्यावश आहे हें गृहस्थाश्रमांतही साधतां येतील. यास्तव पारलौकिक हित हा अुभयपक्षी समान असणारा घटक सोडून अुरलेल्या ऐहिक लाभालाभाचीच तुलना कर्तव्य आहे. किंबहुना संन्याशाच्या संसारासाठीं देखील गृहस्थाचा संसार अवश्य आहे. हा भात पिकवील तरच तो अल्लक म्हणून भिक्षा मागून खातील ! अनासक्त बुद्धि असेल तर भीक मागण्यांत वेळ घालविणें काय किंवा शेती करण्यांत वेळ घालविणें काय, सारखेंच बंधनकारक आहे अथवा नाही ! म्हणून मी म्हणतो कीं, आपणासारखें मुक्त देखील संन्यासाश्रमां विकृत प्रतिज्ञांच्या बेड्या अडकावून न घेतां जर गार्हस्थ्याच्या प्रकृत परंपरेनेंच लोकोपकारार्थ जीवन यापन करतील तर अधिक लोककल्याण साधूं शकतील.परंतु भगवंतासारख्या लोकोत्तर विभूतीचा प्रश्न जरी सोडून दिला तरी तदितर सर्व जनांना तरी संन्यासाश्रमाचा प्रवेश सर्वथैव निषिद्धच असला पाहिजे. कारण कामिनी आणि कृषि ह्यांच्या आत्यंतिक त्यागाच्या ज्या दोन प्रतिज्ञा संन्याशास द्याव्या लागतात त्यामुळे राष्ट्राचा प्रजाक्षय आणि धनक्षय होऊन त्या राष्ट्रास अुलट कसा अपकार होतो हें मी जें आतां दाखविलें त्याहूनहि भयंकर हानि या समाजाची, ह्या राष्ट्रांची, संन्यासाच्या त्या तिसऱ्या प्रतिज्ञेनें—कृपाणाच्या त्यागानें—त्या आत्यंतिक अहिंसेच्या बुद्धिभ्रष्ट ब्रीदानें होत आहे—होणारी आहे ! भगवन्, ही आत्यंतिक अहिंसा नसून हा आत्यंतिक आत्मनाश होय ! आणि आत्म्याचा नाश हीहि पुन्हां हिंसाच होत असल्यानें आत्यंतिक अहिंसा म्हणजे आत्यंतिक हिंसा !—असें अहिंसेच्या या अनाडी व्याख्येचें विलक्षण तात्पर्य निघतें.

बुद्ध—परंतु आम्ही आत्यंतिक अहिंसेचें मुळींच पक्षपाती नाही. अितकेंच नव्हे तर साधुरक्षणाकरितां आणि आत्मरक्षणाकरितां आततायाचा

प्रतिबळानें आणि प्रत्याघातानें प्रतिकार करणें ही हिंसा होत नसून अलट हिंसेचा डाव हाणून पाडणारें पुण्यकर्मच होय असें तथागताचें मत आहे. पण हें गृहस्थाश्रमाचें कर्तव्य होय. संन्यासाश्रमाचें नव्हे !

विक्रम--आणि म्हणूनच मी म्हणतो कीं, ज्या संन्यासांत अशा न्याय संरक्षक कृपाणाचा आत्यंतिक संन्यास करावा लागतो तो विमुक्त-द्वार संन्यासाश्रम ही कोणच्याहि राष्ट्रावर ओढवणारी मोठ्यांतली मोठी आपत्ति आहे ! नांगर धरावयाचा नाही, शस्त्रास शिवावयाचें नाही, अशा शपथा घेऊन ज्या राष्ट्रांतील लाखो लोक मठामठांतून पडून राहूं लागतात तें संन्यासप्रवण राष्ट्र आज ना अद्यां अन्न अन्न करून तडफडूं लागलेंच पाहिजे, दुबळें झालेंच पाहिजे, कोण्या संसार-प्रवणआक्रमक राष्ट्राच्या व्याघ्राची झेंप पडतांच त्याच्या तीक्ष्ण पंजास बळी पडलेंच पाहिजे ! अशा संन्यासप्रवणतेचा पुरस्कार केल्यानें ज्या लोककल्याणासाठीं आपण मुक्तावस्थेंतहि ह्या धर्मचक्रप्रवर्तनाचा, ह्या संघाचा खटाटोप करित आहांत तें संसारी जगत् तर अुच्छिन्न होतीलच होतील पण शेवटीं ही आपली महान धर्मसंस्था, हे संघ, हे लाखो भिक्षुगण, ह्या साधना, ह्या समाधि, हीं तपोवनें, हें अुभें संन्यासी जगतहि क्रूर रानटी श्रापदांच्या आणि त्याहूनहि क्रूरतर अशा राक्षसांच्या रक्तवंदाळ नखरांनीं शतधा विदीर्ण होऊन नाश पावेल !

बुद्ध--पण सेनापते, संन्याशाच्या हातींही अेक कृपाण असतें. अेक शस्त्र असतें. तें लोहाचें नसलें तरी आणि म्हणूनच तें लोहाहूनहि अधिक परिणामकारी असतें. त्या संन्याशाच्या शस्त्राचें नांव क्षमा आहे ! विक्रम, 'क्षमा शस्त्रं करे यस्य शत्रुस्तस्य करोति किं ?'--

विक्रम--किम् ? वधः ! प्राण नाशः ! दंड करण्याची ज्यास शक्ति आहे, तोच क्षमा करूं शकतो. दंड करण्याची ज्यास शक्ति नाही त्या दुबळ्याच्या क्षमेश शरणागति म्हणतात--शस्त्र नव्हे ! भुकेल्या रक्तलिप्सु वाघापुढें गाय मटकन् बसते. तिनें क्षमाशस्त्र हातीं धरले तरी क्षमा-शस्त्रास भिअून तो वाघ तिला सोडणार कीं काय ! ती गाय मी तुला क्षमा करतें म्हणून म्हणाली तरी तो वाघ तिला खाणारच, शरण आलें म्हणून म्हणाली तरी खाणारच ! दुष्ट शत्रूसही क्षमा करित राहिलें म्हणजे ते आगळीक करणें सोडतील अशा वेडगळ आशेवर जें राष्ट्र अव-

लंबून राहातें तें राष्ट्र त्याच क्षमेला मानभंग समजून अधिकच क्रुद्ध झालेल्या त्याच दुष्ट शत्रूकडून संधि साधतांच नायनाट करून टाकलें जातें ! अशीं अुदाहरणें अतिहासांत घडलीं आहेत आणि हायहाय, अजून घडा-चयाचीं आहेत ! हें आपलें शाक्य राष्ट्र प्रजासत्ताक राष्ट्र आहे. ह्याच्या अेका बाजूस कौसलांचें प्रबळ राजसत्ताक राष्ट्र आहे, दुसऱ्या बाजूस मगधांचें राजसत्ताक राज्य आहे. या दोन्ही प्रबळ राजकांच्या, राजसत्ताक राष्ट्रांच्या, मध्यें हें शाक्याचें प्राजक सांपडलेलें आहे. तें ज्या क्षणीं लवलेशही दुर्बल होतील त्याक्षणीं तें या दोन्ही गिधाडापैकीं कोणाच्या तरी धाडीस बळी पडल्यावांचून राहाणार नाहीं. अशा स्थितींत या राष्ट्रांतील लोकांपुढें शस्त्रांस न शिवणें हें अुत्कृष्ट जीवन होय, नीतीची पराकाष्ठा होय, बुद्धाच्या कृपेस संपादण्याचा पवित्र मार्ग होय असें विकृत ध्येय धरणें मला अत्यंत आत्मघातकपणाचें वाटत आहे !

बुद्ध—आपली भीति, जर अेकट्या शाक्य राष्ट्रासच मी संन्यासप्रवण आणि युद्धविन्मुख करीत असतों तर, खरी ठरती. पण ज्या दोन आक्रमक राजकांचीं अुदाहरणें आपण दिलींत त्यांसही मी युद्धविन्मुख करीत आहे; नव्हे जवळ जवळ केलें आहे. हें पहा, मनुष्यांनीं मनुष्यांना केवळ पशवी शक्तीच्या चढाओढींत श्रेष्ठत्व स्थापण्याकरितां तरवारींनीं भाजी-सारखे सपासप कापीत सुटणें हें आपणांस लज्जास्पद वाटत नाहीं का ! तसेंच मानव जातीतील सगळ्या राष्ट्रांनीं जर ह्या लज्जास्पद युद्धपिपासेपासून परावृत्त होण्याचा निश्चय केला, जर माझ्या धर्माचीं प्रेम—दया—क्षमा—शांति—अहिंसा हीं अत्युदार तत्वे सर्वांनींच आचरलीं तर मग तरी अेकट्या व्यक्तीस किंवा अेकट्या राष्ट्रास भिण्याचें कारण नाहीं ना ! हें पहा, तथागतानें हा संघ स्थापन करून पुरतीं दहा वर्षेही झालीं नाहींत तोंच आपल्या शाक्य जातीवर ज्यांचें आक्रमण होण्याची आपणांस अुत्कट भीति वाटत आहे ते कौसलचे महाराज प्रद्धोतेन आणि मगधांचे राजे त्रिबिसार हे दोघेही तथागत बुद्धाच्या धर्माची दीक्षा घेऊन आमचे शिष्य झालेले आहेत ! जर शाक्य राष्ट्रांतील कर्त्यांतील कर्ते पुरुष जे सेनापती विक्रम, ते आपणही माझे नुसतें शिष्यत्व न पत्करितां प्रत्यक्ष भिक्षुत्व स्वीकारून मजसहच या दयामूलक धर्माचा प्रसार करण्यास बाहेर पडाल तर या सर्व

राष्ट्रांचा आमच्या उपदेशावर विश्वास बसेल, युद्धाची मनापासूनच अवश्य-कता वाटणार नाही, किळस येतील, आणि मानव लोकांतून युद्धाचें आमूलात् अुच्चाटन करण्याच्या महत्पुण्याचे आपण वाटेकरी व्हाल ! विक्रम, जगांतून युद्धाचें, कलहाचें, रक्तपाताचें अुच्चाटन करणें हें ध्येय—त्याच्यासाठीं आपण प्रयत्नांची आणि त्यागाची पराकाष्ठा करून पाहाण्याअितकें थोर नाही का ?

विक्रम—भगवान्, तें तितकें थोर आहेच आहे—पण तें शक्य आहे कीं नाही आणि त्यांतही ह्या साधनांनीं शक्य आहे कीं नाही याची मला प्रबळ शंका वाटते.

बुद्ध—सेनापती, त्या शंकेविषयीं मी अितकेंच म्हणतों कीं, थोडीशी श्रद्धा ठेवा ! मला जर तुम्ही साह्य व्हाल तर सरासरी वीस पंचवीस वर्षांचे आंत ह्या भारतांत तरी शस्त्रयुद्धाची समाप्ति झालेली आपण पहाल ! शस्त्रांचें युग जाअून शांतीचें युग स्थापित झालेलें पहाल !

विक्रम—अिश्चर करो आणि असेंच होवो ! मनुष्यसंहार करणारा मनुष्यजातीचा अत्यंत भयंकर शत्रू मनुष्यच होय, हा मनुष्यजातीवरील कलंक शक्य तितका लवकर धुवून निघो आणि शांतीचें साम्राज्य स्थापण्याचा मान आमच्या या शाक्यसिंह तथागत बुद्धांनाच मिळो ! परंतु सज्जनहो, मोठ्या दुःखानें पण निर्भीडपणें मी माझी भीति उल्लेखीत करून ठेवतों कीं, पंचवीस वर्षांनंतरच काय पण आजपासून पंचवीसशें वर्षांनंतरहि या जगावर या जगाच्या दुर्दैवानें शस्त्रयुगाचेंच प्राबल्य दिसून येतील; बळी तोच कान पिळीत राहिल; रक्तरंजित साम्राज्यांचाच विजयाश्च भूवर थैमान घालीत असेल आणि त्याच्या टापाखालीं तेच अधिक आणि प्रथम चिरडले जातील कीं, जे या शांतियुगाच्या स्वप्नवाणीला भविष्यवाणी समजून—तीवर विसंबून सर्वांआधीं शस्त्रसंन्यास करतील—दुसऱ्याच्या दयेवर अवलंबून रहाण्याअितकें दुबळे होअून बसतील ! अहिंसेच्या अमिषापायीं हिंसेचा गळ गिळतील ! वाटेल त्याला संन्याशाश्रमांत घेणाऱ्या आणि अशा रीतीनें लाखों लोकांस शस्त्रसंन्याशाच्या प्रतिज्ञेनें हतवीर्य करून ठेवणाऱ्या या भयंकर भुलीचे भीषण परिणाम पंचवीसाव्या पिढीपर्यंत या भारतास भोगावे लागतील ! तथापि भगवान् बुद्धासारख्या अलौकिक पुरुषांस या पुण्यकार्यीं साहाय्य मिळालें नाही म्हणून हा प्रयोग फसला असें पुढील

पितृयांस चुकूनहि वाटूं नये म्हणून मी तथागतांच्या अिच्छेस अनुसरतो. आणि आजपासून या भिक्षुसंघांत समाविष्ट होतो. (कटीचें कृपाण काढून) शाक्यांच्या सेवेस वाहिलेले हें माझें कृपाण आणि माझा अेकलता अेक पुत्र बल्लभ ह्यास मी माझ्या या शाक्य जातीच्या पदरांत टाकून परिव्राजकांचा आश्रम स्वीकारीत आहे !

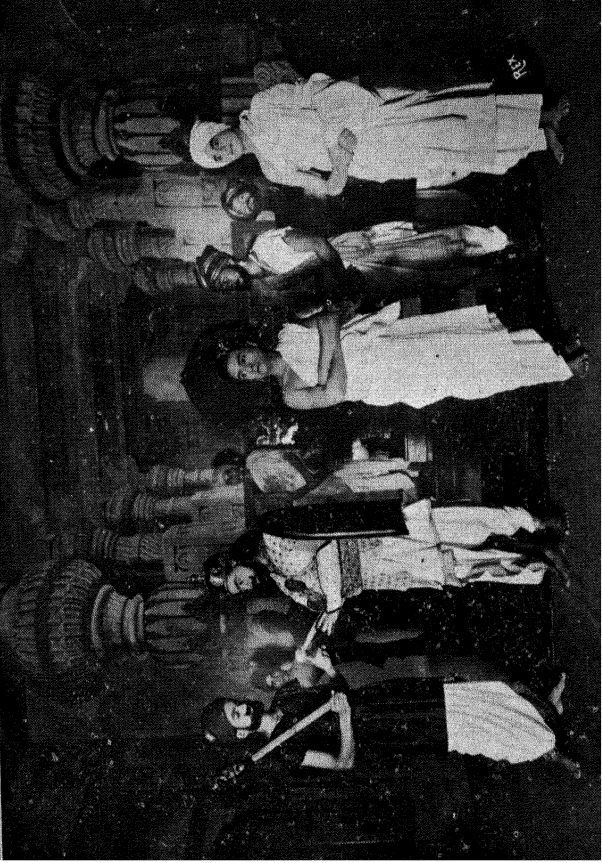
बुद्ध—सेनापते, देवांनींहि धन्य धन्य म्हणून मान डोलवावी असा हा तुमचा लोककल्याणार्थ केलेला त्याग स्तुत्य आहे. हें पहा, कांहीं झालें तरी शांतीचें, दयेचें, प्रेमाचें साम्राज्य या जगतावर स्थापन करण्याचा आपण पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला अितका उल्लेख जरी मनुष्यजातीच्या अितिहासांत झाला, अशा प्रयोगाचें फल काय होतें हा अनुभव जरी आपल्या सफलतेनें वा निष्फलतेनें मानवांस मिळाला तरी देखील तीं निष्फलताहि आंशिकतः तरी सफलच झाली असें म्हणावें लागेल ! चला, शारिपुत्र संघागारांत या माननीय नवागतास नेअून संघदीक्षा द्याच !

(चाल—रूप जोवन गुन धरो रहत है.)

आज शस्त्रयुग जर्गी सरतसे । शांतियुग अहा आलें
॥ ध्रु० ॥ दंड हिसकि त्या । दया परतवी । त्याग न
वांछी । कलह विझाले ॥ १ ॥

(सर्वजण ' बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि ' असें म्हणत जातात).

विक्रम—शाक्यांच्या सेवेस वाहिलेले हे माझे कृपाण आणि माझा अकुलता अंक पुत्र वल्लभ ह्यास
मी माझ्या या शाक्य जातीच्या पदरांत टाकून परिव्राजकांचा आश्रम स्वीकारीत आहे! [पृष्ठ ४२

अंक २ रा

प्रवेश १ ला

सुनासशेट—(आनंदानें टाळी पिटून) वारली ! शेवटीं या शाकंभटाची वायको वारली. काल ती पटकीनं आजारी पडल्यापासून मी वाटच पहात होतों ती केव्हां मरते याची ! माझी आजी मेली तेव्हां या नीच शाकंभटानं किटाळ रचून तिचं प्रेत दारांत पाडून टाकण्याचा प्रसंग आणला, त्याचा सूड अुगविण्याची संधी आज मला आली. आतां त्याचाच पेंच त्याच्यावर मारतों. आजीच्याविषयीं भलताच दुर्लौकिक होअं नये आणि अगदीं चित्तेपार्शीच माझ्या जातीचा बहिष्कार पडूं नये म्हणून भिडून तेव्हां जीं सलकडीं मी त्या भटुरग्याला दिलीं तीं आतां त्याला ओकावयास लावतों. वर त्याचं अुरलं सुरलं घर पण गहाण लावून घेतों, तर त्याला सोडतों. त्याची वायको क्यारा ही माझी जिवश्चकंठश्च मैत्रिण होती—तिच्या प्रेतास अग्नी मी देणार म्हणून नुसती मी बोंबाबोंब करीत जातों ! अरे शाकंभटा, जसं केलंस तसंच भर आतां !

(आंतला पडदा अुघडतो. शाकंभट क्यारेचे प्रेताजवळ अुभा आहे.)

शाकंभट—गेली अेकदांची ही बया ! वायको पण वायको खरी जन्मभर भांडत मेली. आणि मेली ती अितक्या तडकाफडकीनं कीं मी तिला वीप दिलं कीं काय अशी कोणा दुसऱ्यास तर काय, पण माझी मलाही शंका यावी. खरी पतिव्रता ! तिच्याशीं विवाह लावल्याची ठोक अहल मला तिच्या मरणानंतर देखील घडावी अितक्या तडकाफडकीनं मेली. ह्या आल्याच तिच्या सालकायामाळकाया ! शेजारपाजारच्या बाया बापड्या ! अजून तिचं प्रेत पडून अेक घटका गेली नाहीं तोंच जमल्या सगळ्या. धारीगिधाडांची टोळकीं जशीं जनावर मेलं न मेलं कीं जमतात तसे हे नातेवाअीक कोण कधीं मरतं याची वाटच पहात असतात. बाकी दुसऱ्याच्या घरीं कोणी मेलं कीं ती गंमत पहाण्यासारखीं

असते खरीच ! अेखाद्या दरिद्याच्या येथील लग्नाच्या वरयात्रेचं, वरातीचं आमंत्रण आणि अेखाद्या श्रीमंताच्या येथील प्रेतयात्रेची बातमी जर मला अेकदम आली तर मी आधीं त्या श्रीमंत मृतकाची गंमत पहावयास जांीन. तें प्रेताचं खान, तीं मुलंवाळं पुन्हां भीतभीत पुन्हां पुढं होत होत पहात रहातात तें, तें बायका पुरुषाचें प्रदर्शन, तें पाळीपाळीनें रडणं, अुघड्या प्रेताचा तो सडका हिडिसपणा आणि प्रेतावर सजावट केल्यानंतर शोभणारा तो सालंकृत हिडिसपणा, त्या ओट्या भरणं, ओट्या भरल्यानंतर कांहीं कांहीं बायकांचीं प्रेतं देखील पुष्कळ जिवंत बायकाहून खुलून दिसतात—निदान या आमच्या लंकेहून तरी अधिक गोरी, हंसरी बरीं दिसतातच !—नंतर ती प्रेतयात्रा; केव्हां केव्हां तर अेखाद्या अेकादशीच्या दिंडीस रंग नसतो अितका रंग प्रेताच्या मृतक यात्रेस भरतो; तें चितेचें भडकणें ! कोणी मेलेल्या घरीं ही सगळी गंमत चालली असतां स्वतःच्या घरच्या जिवंत माणसांचं बोलावणं आलं तरी न जातां मन तिथंच रंगून जातं ही गोष्ट पुष्कळांच्या अनुभवाची आहे. खरोखरच मनुष्य अुत्सवप्रिय आहे; मग तो अुत्सव मरणाचा का असेना ! दुसऱ्याची गोष्टच सोडा पण पुष्कळदां स्वतःच्या घरीं जरी कुणीं मेले तरी शोकाच्या खऱ्या आवेगांतही जमलेल्या मंडळीचे मनास काय काय वाटत असेल; आपण रडतो तेव्हां ती अमकी गहिवरते कीं नाहीं, तो अमका आपलेकडे पहातो कीं नाहीं, रडतांना आपणास अमकी वा अमका पाहील तर बरें असे विचार मनांत आल्यावांचून रहात नाहींत. मला तर स्वतःचें प्रेतदेखील पहाण्याची अेक प्रकारची विक्षिप्त हौस वाटते वुवा ! ह्या आल्याच त्या सगळ्या जणी ! आतां मुख्य अडचण रडूं येण्याची आहे. आज ओक्साबोक्सी रडलों नाहीं तर लोक काय म्हणतील ? हो, अेकुलता अेक नवरा गेला तर बायका जशा रडतात तसं वास्तविकपणें अशी ही अेकुलती अेक बायको गेली म्हणजे आम्ही रडावयास हवं. पण अजून रडूं येत नाहीं—कसं मला ओशाळल्यासारखं होत आहे. प्रेतसंस्काराचा शास्त्रोक्त आरंभ म्हणून गळा तरी काढलाच पाहिजे (रडूं लागतो तोंच बायका येतात. स्वगत) अरे वा, रडतां रडतां मला खरंच रडूं येअूं लागलं.

बायका—(अकेकी अकेक वाक्य) अहो, भटजीबुवा आतां मन आवराव म्हटलं. तिच्या जिवाचं सोनंच झालं. होय, भरल्या ओटीनं चालली. काय बायी तिचा चांगला स्वभाव असे ! अगुगे भटजीबुवा, तुम्ही रडलेलं पाहून आम्हालाही रडूं येतं ! हीं पोरंबाळं—

शाकंभट—बायांनों, पोरांबाळांचं तेवढें वाक्य गाळा. प्रेतविधीच्या ठरलेल्या संस्कृत अुद्रीताप्रमाणेंच ठरलेल्या या प्राकृत वाक्यांतील तेवढं वाक्य या प्रसंगाचा विशेष अपवाद म्हणून गाळा. कारण तिला मुलं नाहींत. आणि अेक अुरलेलं तेवढं वाक्य म्हणा कीं, भटजीबुवा जगाच्या राहाटीकडे लक्ष देअून शोक आवरला पाहिजे. तेवढं कोणी तरी तुम्ही म्हणून टाकलंत कीं मला शोक आवरतां येअील. (पुन्हा रडतो.)

बायका—(पाळीपाळीनें) भटजीबुवा, जगाच्या राहटीप्रमाणें शोक आवरावा ! हो, ती सुनासशेटची अेवढी प्रत्यक्ष आअी गेली पण आम्ही सांगतांच त्यांनीं शोक आवरला. ते अितके रडलेच नाहींत; आणि तुम्ही कसा अगदीं धीर सोडतां !

शाकंभट—बायांनो, या तुमच्या आठवणींनं तर मला अधिकच रडूं कोसळतं आहे. धीर खचत आहे ! कारण जेव्हां सुनासशेटची आअी गेली तेव्हां तुम्ही दहा संबंधीं शेजारी बाया हळहळून त्यांना म्हणाल्यात, ' आअी गेली तर गेली; आम्ही आहोंत ना ! आम्हांस आअीच्या जागीं माना, आम्ही तुम्हांस तसंच संभाळूं बरें ! ' तेव्हां शेटजींनीं शोक आवरला; पण आज माझी बायको वारली आणि तुम्ही अितक्याजणी येथें आहांत पण कोणी असं म्हणत नाहींत कीं, ' शाकंभट, अेक बायको मेली खरी (रडत) पण आम्ही अितक्या बायका येथें आहोंत ना; आमच्यांतील वाटेल तिला तुम्ही कषारेच्या ठिकाणींच माना ' म्हणून !

सुनासशेट—(प्रवेशून रडत रडत) कुठें आहे ती माझी प्रिया ! माझी कषारा गेली हो मला टाकून. मला अेकदां तरी तिचं शेवटचं अलिंगन घेअूं द्या हो !

शाकंभट—(ताडकन अुडी मारून) अे वाणगटा, काय म्हणतोस ! (स्वगत) या राजश्रींच्या मनांत माझ्यावर माझाच पेंच मारायचा दिसतो. आलं खरं बुवा घोंगडं गळ्याशीं ! पण आतां रडून काय होणार ! तोंड

दिलंच पाहिजे या संकटाला (उषड) हं. हं, शेटजी ! असे अिकडे या.

सुनासशेट—मडुरड्या, आतां सांग मी तुला धरला कीं नाहीं पेंचांत तो. आतां तुझे नातलग येतील तेव्हां करतो बोंबाबोंब. नाहीं तर सलकडीं परत दे आणि अुरलसुरल तुझं घर गहाण टाक ! आणि—

शाकंभट—तीं सलकडीं विलकडीं राहूं देरे. अरे, मी चुकलों ! तूं क्षमा कर. कांहीं माणुसकी—

सुनासशेट—माणुसकी गेली आआीच्या चितेवर जळून. सलकडीं काढ-घर गहाण ! ते बष तुझी जात आली-हं ओरडूं का ! (लोक येतात.)

शाकंभट—हं. चढला लेकाचा. चल तर ओरड काय ओरडायचं तें !

सुनासशेट—(रडत ओरडत) गृहस्थ हो, मला वेडा म्हणा ! पिसाट म्हणा ! पाजी म्हणा-पण मी शोकानं वेडा झालों आहे खरा. अहो क्यारा ! माझी मैत्रीण-माझ्या आज आठ वर्षांची प्रियकरीण-माझं नाक तिला किती आवडे ! आमचं अेकमेकांवर अुत्कट गुप्त प्रेम होतं हो ! मला तिचं शेवटचं अलिंगन घेअू द्या हो ! तिच्या प्रेताबरोबर मी सहगमन करणार ! सोडा हो मला !

लोक—भटजी, हें काय प्रकरण आहे ? तुमच्या अुभ्या कुळावर काळोखी फासतो आहे हा ! खरं असलं हें तर हा जातीचा प्रश्न आहे.

शाकंभट—असेल जातीचा-पण तो माझ्या नव्हे; त्या मेलेल्या प्रेताच्या जातीचा प्रश्न आहे. कायरे सुनास ! काय तुला प्रेतास शेवटचं अलिंगन द्यायचं ? सहगमन करायचं ? हं चल तर (अस्तन्यासावरून) हं, चला बांधा यालाही तिरडीवर ! आणा तें प्रेत ! (लोक प्रेत आणतात.)

सुनासशेट—(चमकून) आँ ! अहो भटजीबुवा, असं अेकरीवर काय येतां अेकदम ! कांहीं तडजोडीचें बोलणं काढाल कीं नाहीं ?

शाकंभट—वेड्या, अशा तुमच्या अुत्कट प्रेमांत तडजोड कशी शोभेल ! त्या तुझ्या प्रियकरणीचा आत्मा तळमळेल तूं तिच्याबरोबर जळला नाहीस तर ! चला बांधा याला या प्रेताशी !

लोक—अहो पण असा जातींतला भ्रष्टाकार ! हें प्रेत ! हें चालेल कसं ?

शाकंभट—हें प्रेत ह्याच्यासुद्धां या तिरडीसह चालेल माझ्या खांद्यावर चसून.
(शेटजीस ओढून प्रेताच्या तोंडाकडे दाबतो.)

सुनासशेट—अरे बापरे, अरे मला ह्या प्रेतास पाहूनच धडकी भरत आहे. मला जर क्षणभर तरी त्या प्रेताशेजारी लवंडाल तर भयानं मी मुच्छीत होऊन मरेन देखील. (शाकंभटाचे कानांत) अरे, मला दहा रुपये दिलेस तरी पुरे, काहीं न बोलतां परत जातो.

शाकंभट—भलतंच. आज तुला मी परत जाऊंच देत नाहीं ! तुझं प्रेम होतं ना ?

सुनासशेट—पण त्याचा भलताच अर्थ केल्यांत तुम्ही ! देवाशपथ तुझी बायको माझ्या अपाध्यायाची बायको—माझी मानलेली भावजय—बहिणी-सारखं प्रेम रे !

लोक—लुच्या नाहीं तर ! बांधा त्याला. त्याला तिच्याबरोबर सहगमन करायचं न ! म्हणालास कीं नाहीं मघाशीं असं सहगमन करायचं म्हणून ?

सुनासशेट—अहो, म्हणजे तिच्या प्रेताला घेऊन स्मशानाकडे तुमच्या-सह गमन करायचं. स्मशानापर्यंत जायचं असा माझा अर्थ हो ! अरे बापरे, अरे सोड !

शाकंभट—असा नाहीं सोडणार तुला मी ! तिच्याबरोबर चितेवर ठेवणार, मग तेलाचे डबे तुझ्यावर ओतणार, मग लाकडें पेटून, ज्वाला अुटून, तूं अेखाद्या हिलालासारखा धड धड पेटशील, तुझे मांसरक्ताचे विंदू फोडणीसारखें तडातड अुडूं लागतील.

सुनासशेट—(त्याच्या वाक्यागणिक चटके बसल्यासारख्या अुड्या मारीत) अरे भाजलों, जळालों. माझ्या भाजू, बाबा, माझ्या आजी सोड मला. तूं काय म्हणशील तें अैकतों, सोडरे !

शाकंभट—तर मग काढ ही तुझ्या नव्या सलकड्यांची जोडी. माग या सगळ्यांची क्षमा ! घे अेक तोंडांत मारून, धर आपले कान नि जा ! माझा पेच माझ्यावरच मारतोस काय ? ध्यानांत ठेव जेनो काम तेनो थाय दुजा करे सो गोता खाय ! जा ! जा ! अरे कान सुटला ! धर जा !

प्रवेश २ रा

(सुलोचना व वल्लभ महालांत बसलीं आहेत.)

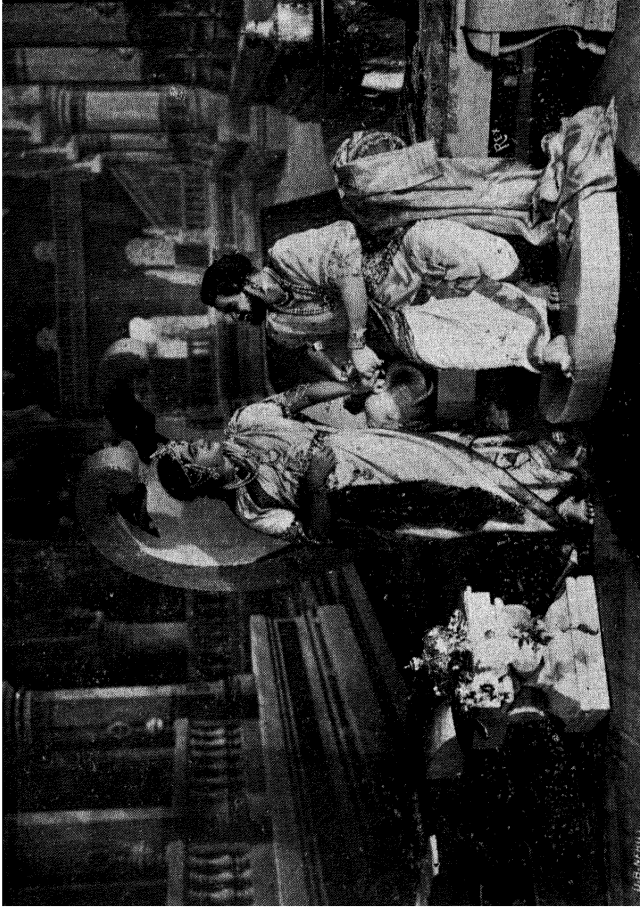
सुलोचना—माझ्या वल्लभा ! मी आपलं नांव घेतल नाहीं हो. माझे दयित, माझे प्रियकर, अशा विशेषणाच्या अर्थीच मी असं म्हणते हो वल्लभा म्हणून. नाहीं तर आपलं नांवही तेंच असल्यानं आपल्या कान्ताचं नांव अुखाण्यावाचून न घेण्याची कन्यकांची शालीनता मी सोडली असा माझ्यावर आरोप व्हावयाचा अिकडून ! आणि हा दोष असलाच तर तो आपल्या लडिवाळ अंगनेला, भापेंतील अेक प्रेमळ विशेषण हिरावून घेअून अशा अडचणींत पाडणारं हें नाव ज्यांनीं आपल्याला ठेवलं, त्या आपल्या मातापित्यांचा होय. खरंना ? मग म्हणू न वल्लभा म्हणून ?

वल्लभ—म्हण हो माझ्या सुलोचने !—पण मीहि तुझं नांवही तें आहे म्हणून सुलोचना म्हटलं नाहीं हो ! तुझ्या या मोहक नयनांची स्तुति म्हणून विशेषणार्थी तसं म्हटलं. नाहीं तर म्हणशील अुखाण्यावाचून पुरुपानं बायकोचं नांव न घेणें हा शिष्टाचार मी सोडला म्हणून ! आणि त्यांतही तो दोष असलाच तर तो तुझ्या त्या मातापित्यांचा की ज्यांनीं तुला हे असे सुलोचन देअून आणि पुन्हा तुला तेंच सुलोचना हें नांव ठेवून आमच्यासारख्या गुणग्राही प्रेमिकांना तुझ्या लोचनांची स्तुति करण्याचं नांव काढणें अशक्य करून टाकलें.

सुलोचना—जा गडे, असे माझेच शब्द घेअून मला नाहीं अडवायचं. पुरुपांना मौलिक असा, स्वतंत्र असा, विनोद करतांच येत नाहीं वाटतं; नाहीं तर आमची अुष्टी कोटी कशाला चोरावी लागती अशी.

वल्लभ—तुमची अेखादी कोटी आम्ही चोरली तर आमच लक्ष शंभरदा चोरून तुम्ही त्याची भरपायी करून घेतां. मिळून फिटंफाटच !

सुलोचना—म्हणूनच वाटतं आपल्या मजविपर्यांच्या लक्षाचं आतांशा अगदीं दिवाळं निघत आलं आहे. खरंच वल्लभा, या शाक्य राष्ट्राच्या सेनापतित्वाच्या पदावर आपली नियुक्ति झाल्यापासून मजकडे आपलं लक्ष फारच कमी होअूं लागलं आहे बर का ! कालपासून पहाते आहे कीं आपल्या या प्रीतिसंगमाचा आज पहिला वाढीदिवस आहे ही गोष्ट आपल्या

सुलोचना—बांधू ना कामदेवाची पूजा आपल्या प्रीतिसंगमाच्या वाटदिवसाच्या मंगलमुहूर्ती! [पृष्ठ ४९

लक्षांत येते कीं नाहीं. सख्या, आतां तरी आलं कां ध्यानांत ! आपल्या या प्रीतिविवाहाचा पहिला वाढादिवस म्हणून कनी नाथा, माझ्या मनांत कामदेवाची पूजा बांधावयाची आहे—

(चाल—म्लान कां मुग्धपंकजाभा—)

स्वर्ग ज्यानें वाचवीला । कामदेवा नमन त्याला ॥ध्रु०॥
यद्वलें स्त्री । विजय झाला । अंबिकेच्या । चरण चाला ।
वरति शंकर नाचवीला । शंभु शंकर नाचवीला ॥ १ ॥

वल्लभ—पण मी म्हणतो, कामदेवाच्या वलेंकरून स्त्रिया जर अेवढ्या बलशाली झालेल्या आहेत तर मग त्याच कामदेवाच्या पूजेची अनुज्ञा मिळविण्याकरितां अबलेसारख्या आम्हां पुरुषापुढें गयावया का करताहेत !

सुलोचना—आपण आतां शाक्यराष्ट्राचे सेनापति झालांत म्हणून ! आपल्या सेनापतीपणाचा थोडासा मान तरी ठेवण्याचा शिष्टाचार आपला पाळावयाचा अतिक्राच. त्यातही आता आपल्या हृदयगवरी माझी पूर्वी-सारखी अनन्य सामान्य सत्ता अरलेली नाही. वीरपुरुषांच्या कटीला ह्या तेजस्वी अक्षिलतेची अेकदां का मिठी पडली कीं आम्हां अंगनाच्या तनु-लतेचा ओढा तिच्यापुढें टिला पडतो. ही माझी पाणीदार सवत मला केव्हां पाण्यांत पाहूं लागेल तें कोणी सागावं ? म्हणून म्हटलं तुम्हा दोघांस विचारून मग आपली लडिवाळ हौस पुरवावी. मग बांधूं ना कामदेवाची पूजा आपल्या प्रीतिसंगमाच्या वाढादिवसाच्या मंगलमुहूर्ती ?

वल्लभ—पण सखे, खरंच का आपल्या प्रीति संगमाचा वाढादिवस आला आहे ? किती आनंदाची गोष्ट ही ! तर मग प्रीतिविवाहाचा वाढादिवस नुसती कामदेवाची अर्चा करून कसा साजरा होणार ? भगवान् कामदेवाची अर्चा करून प्रीतिजीवनांतील कोणताहि दिवस साजरा करतां येतो ही कुलीन पद्धति आम्हांस टाअूक आहे. पण आज प्रीतिसंगमाचा जर खराच वाढादिवस असेल तर सखे सुलोचने, तो दोहदपूर्तीनीच साजरा केला पाहिजे. मग बोला तर कोणते डोहाळे होताहेत माझ्या सुलोचनेला

सं. ख...४

ते ! आपलं प्रेम वाढीस लागलं; जें दुहेरी आहे तें, कल्याणी, आपलं हें कौटुंबिक प्रेम तिहेरी होणार तर आतां !

सुलोचना—पाहिलांत ना पुरुषांचा दंडम विनोद. मला नाहीं असं आवडत. मामंजी आज अिथं असते तर—

वल्लभ—तुझं तोंडदेखील पहाते ना ! कारण तुझे मामंजी अेक प्रख्यात संन्यासी आहेत हें तुला माहीतच आहे. आणि संन्यासी स्त्रियांचं स्मरण-सुद्धां पाप समजतात. मग त्यांचा पक्ष घेऊन बोलण्याविषयीं तर बोला-वयासच नको.

सुलोचना—पण माझे मामंजी तसे पिसाट संन्यासी नसतीलच मुळीं. तसे असते तर दासींच्या हातीं माझ्यासारख्या अपुवर कुमारिकेकडे गुप्त प्रणयपत्रिका धाडविणारा आणि माझं मन त्यांचे हातीं चोरून आपल्याकडे आणविणारा हा असा अट्टल प्रणयतस्करतनय त्यांस होताच ना ! हाच माझा पुरावा !

वल्लभ—आणि हा माझा पुरावा. (पत्र पुढें करून) हें बघ माझ्या बाबांचें, तुझ्या मामंजींचें, स्वतःचें पत्र मला आजच आलें आहे. आज अितके दिवसांनीं बाबांचं हें पत्र पाहून मला किती आनंद होतो आहे म्हणून सांगूं ! सुलोचने, माझे बाबा सेनापति विक्रमसिंह, या शाक्य राष्ट्राचे धुरंधर विगत सेनानी, भगवान् बुद्धाच्या अत्याग्रहावरून त्यांच्या भिक्षुसंघांत प्रविष्ट झाल्यास आज उणींपुरीं चाळीस वर्षे होत येतील. त्या वेळीं सुलोचने, तूं अकलेच आहेस कीं मी अवघा दीड दोन वर्षांचा होतो. तेव्हांपासून आजपर्यंत माझ्या माहितींत अशीं दोन पत्रे काय तीं बाबांकडून आलीं. अेक सरासरी दहा वर्षांपूर्वीं माझ्या वत्सल आअीच्या मृत्यूचेविषयीं माझे सांत्वन करणारें आणि दुसरें हें आतां माझे अभिनंदन करणारें !

सुलोचना—कशाविषयीं अभिनंदन केलें आहे ! आपल्या प्रीति-विवाहाची बातमी त्यांना कळली वाटतं ! सख्या, खरंच सांगावं ना; मामंजी रागावले तर नाहीत ना आपला हा संबंध अकून ? तपोनिष्ठ संन्यासी आणि त्यांतहि भगवान् बुद्धाच्या, स्त्रियांवर ते असे असे डोळे वटारणाऱ्या, भिक्षूंचें नांव निघतांच आम्हां वधूंना कशी गडे भीति वाढूं

लांगंते. स्त्रियांविषयीं माझ्याविरुद्ध पुरावा म्हणून आपण तें पत्र विनोदांतच पुढें केलेंत ना ? खरोखरीच विरुद्ध नाहींना काहीं त्यांत ? सांगावना गडे—अभिनंदन कोणाचें तें ?

वल्लभ--माझं ! शाक्यांच्या सेनापतीत्वाचें कृपाण बाबांनीं चाळीस वर्षांपूर्वीं जें खालीं ठेविलें तें आपल्या वंशास आज पुन्हा त्याच सेनापती-पदांवरें मला नेमून शाक्यराष्ट्रांनें परत केलें आहे, याविषयीं बाबांनीं माझं अभिनंदन केलें आहे. तुझ्याशीं मीं लग्न लाविलें म्हणून--

सुलोचना--म्हणून काय ? रागावले ? सांगून टाकायचं न ? नाहीं रागावणार ते. मी त्यांच्या पायां पडेन. पाहूं तें पत्र ! जा. नाहीं देत ? नाहीं. (जाअूं लागते.)

वल्लभ--अे वेडे, अैकशील तरी. अग रागावले तर नाहींतच; पण अुलट मी विवाहित झालों आणि त्यांतहि तुझ्यासारखी देवी यशोधरेच्या कोलियन कुलांतील कांता--

सुलोचना--तसं नाहीं. पत्र दाखवा. आतां तुमच्या सांगोपांगी बातमीवर माझा मुळींच विश्वास अुरला नाहीं. दाखवायचं नाहीं न ? पहा बरं ! पुन्हा येणार नाहीं मागावयास !

वल्लभ--लग्नाच्या वाढदिवसाचा हा पहिला दोहद--पहिले डोहाळे वाटतं. या लढाअू डोहाळ्यावरून मुलगा भांडकुदळ होणार--आअी-सारखाच. अे सुलोचने--अग नाहीं, चुकलों ! थांब, थांब मुलगा बापा-सारखा भांडकुदळ होणार, मग तर झालं ! बरं तसेंहि नाहीं. मुलगा नाहीं मुलगीच होणार ! अग हें घे पत्र, सुलोचने--

सुलोचना--द्या तर अिकडे. आपण दोघेमिळून वाचूं अं. नाहीं गडे आपणच वाचायचं. वाचायचं न !

वल्लभ--अग पण हो. (पत्र अुघडून वाचतो)--माझ्या तनया वल्लभा, मला आत्तांच बातमी कळली कीं, शाक्य प्राजकाच्या, शाक्यांच्या लोकसत्ताक राष्ट्राच्या नागरिकांनीं, तुला सेनापतिपद अर्पिलें आहे; या विषयीं मी तुझे आणि कोलियनांच्या प्रख्यात कुलाच्या ज्या वधूचें पाणिग्रहण केलें आहेस म्हणून आम्हांस पूर्वींच समजलें आहे त्या तुझ्या नववधूचें आम्ही

मनःपूर्वक अभिनंदन करीत आहों. कामिनीचे आणि कृपाणाचें पाणि-ग्रहण ह्यास संन्यासी लोक तामसी, निषिद्ध, फार फार तर क्षम्य मानतात, पण अुत्तेजनार्ह मानीत नाहींत, अशी साधारण समजूत असल्यानें तुम्हांला ही तुमची कृति तुमच्या संन्यस्त पित्याला समर्थनीय वाटणार नाहीं असा संकोच होआील. पण वल्लभा, कैवळ समर्थनीयच नव्हे तर दांपत्यपदाची आणि सेनानी पदाची ही तुला झालेली प्राप्ति मला अभिनंदनार्हच वाटत आहे हें तुम्हांला आणि शाक्य राष्ट्राच्या अितर सर्व तरुणांना माहीत व्हावें. म्हणून आम्ही हें अभिवादनपर आशीर्वादपत्र हेतुतः पाठवीत आहों !

सुलोचना—(अुसासा टाकून) नाथा, दयिता, माझा जीव अेक-दांचा खाली पडला. किती हो माझे ते वृद्ध मामंजी दयाळू आहेत. मला त्यांनीं अजून पुरी पाहिली देखील नाहीं; तरी देखील किती ही वत्सलता ! बरं वाचायचं पुढं न्-वाचायचं न्.

वल्लभ—पण या पत्रांतील पुढील भाग फारच गंभीर आहे.

सुलोचना—बरं मग तुम्ही तो असा अगदीं निर्भेळ गंभीरपणानें(तोंड ताठर करून अुभी राहते) वाचावा म्हणजे झालं.

वल्लभ—तीच तर अडचण आहे. अेक वेळ समुद्राच्या पाण्याची चूळ भरून तोंड गोड करितां येतील, पण स्त्रियांच्या समोर अुभे राहून तें गंभीर करतां येणार नाहीं. निदान मला तरी बुवा तुला पाहिल्यावर थोडं तरी हंसल्यावाचून राहवत नाहीं.

(चाल—त्रिजपत प्रभुदीन)

नारी विधि निर्मि मुळीं । पिकविण्या हंसे ॥ ध्रु० ॥

नयनि तिखट जातां रडूं आवरणें शक्य असे । परि
दिसतां नारि हंसू आवरणें शक्य नसे ॥ १ ॥

सुलोचना—मी आहेंच तशी अेक हास्यास्पद वस्तु आपली ! मग नाहींना वाचायचं तें माझ्या देखत ? असं काय बरं ? मला कनी अगदीं कधीं अैकेन असं झालं आहे. अैकावेंच न माझं. अर्धांगी न ती मी आपली.

वल्लभ—मग हें धे अर्ध पत्र फाडून तुझ्या भागाचं नि वाच आपली कशी ती ! बरं ये. सुलोचने, आतां नाहीं तसं म्हणणार. ये ! बाबा पुढें

लिहितात, “ अिद्रियांचा नाश हा कांहीं अिद्रियजय नव्हे. संन्यासीहि डोळे फाडून अंधळा होत नाही, जीभ छाटून मुका होत नाही. नाक शिवून निघाण होत नाही, हातपाय तोडून लुळापांगळा होत नाही. मग तीच गोष्ट सर्व देहेंद्रियव्यापारानाहि कां लागूं नसावी ! ह्या सर्व अिद्रियांचे नैसर्गिक व्यापार सारखेच निर्दोष आहेत, समाजधारणास अवश्य आहेत; अर्थात्च दांपत्यजीवनाच्या आत्यंतिक त्यागांतच तेवढें सर्व कांहीं पावित्र्य आणि पुण्य सांठविलें आहे ही गोष्ट खोटी आहे. लोकोत्तर पुरुष संन्यासी होतात म्हणून लोकांत असा भ्रम फैलावतो कीं ते संन्यासी झाले म्हणूनच लोकोत्तर समजले पाहिजेत. पण तें सत्य नाही. बुद्धासारखे महात्मे संसारांत असले तरीहि लोकोत्तर पदास आणि पवित्र पूजेस अधिकारी ठरलेच असते. अेतदर्थ तूंहि वल्लभा, निस्संकोचपणें आपला दांपत्यधर्म योग्य रीतीनें पाळ. बलिष्ठ आणि वशिष्ठ अशा प्रजेनें तुझ्या कांतेचा कुसवा धन्य होवो. लोककल्याणार्थ धारण केलेला तुझा खड्ग दुष्टांस दंड देण्यास सदैव समर्थ असो ! आणि या यज्ञस्वरूपी जीवनयापनेंत गृहस्थाश्रमाचीं सुखें तुझ्या पायांसच अडखळविणाऱ्या बेड्या न होतां त्या यज्ञाची सांगता करणारें बलिदान होवोत ! असा संसार संन्यासाभितकाच पवित्र आहे क्वचित त्याहूनहि श्रेयस्कर आहे ! ” अेकलंस ना किती अुदात्त विचार आहेत ते !

(चाल—चंदा कमल बाल)

संसार रति होय । धर्मानुसरणांत । बेडी पर्दी ना ।
बलिदान जरि ही ॥ध्रु०॥ संसारचि धन्य । सन्न्यास
सम पुण्य । तो भोग श्रेयान । त्यागाहुनीही ॥ १ ॥

सुलोचना—याला म्हणतात खरा वैराग्यवान्—खरा ज्ञानी. किती अुदार मत आहे माझ्या मामंजीचं पाहिलंत न ! देव माणसं हीं ! पण वल्लभा, त्या संसारसुखाच्या बेड्या म्हणून मामंजीच्या पत्राचे शेवटीं जो अुल्लेख केला आहे तो कोणास उद्देशून ?

वल्लभ—कोणास म्हणजे ? स्त्रियांस ! स्त्रिया ह्याच पुरुषांच्या पायां-
तील बेड्या !

सुलोचना—असं काय ! बरं नाथ, बुद्धदेव लोकोत्तर महात्मे आहेत ना !

वल्लभ—यांत काय संशय ! पण त्यांनीं स्त्रीची बेडी पायांतून काढून टाकिली म्हणूनच ते लोकोत्तर होऊं शकले.

सुलोचना—तें नाहीं मीं आपणाला विचारिलें. आपण अितकेंच सांगा कीं महाराज शुद्धोदनांनीं म्हणजे बुद्धांच्या वडिलांनीं जर मायादेवीची म्हणजे बुद्धांच्या आशीची बेडी पायांतून अशीच तोडून टाकिली असती तर ह्या तुमच्या लोकोत्तर बुद्धदेवांचा लोकांस पत्ता तरी कुठं लागला असता का ! तर मग बुद्धांनीं साधलेल्या लोककल्याणाचें अर्थें पुण्य तरी स्वतः बुद्धास साधणाऱ्या, त्यांचें अस्तित्व शक्य करणाऱ्या, स्त्रीजातीलाच मिळालें पाहिजे. कौसल्येच्या प्रेमाची सोनेरी सांखळी अेखाद्या मंत्रित रश्मीसारखी दश-रथाच्या जीवनाशीं संबद्ध झाली होती म्हणूनच रामचंद्राची प्राप्ति शक्य झाली. वसुदेवांनीं जर लहानपर्णांच संन्यास घेतला असता तर श्रीकृष्ण काय गोकुळच्या गायरानांत गवतासारखे अुगवते ?

वल्लभ—अग, पण यावरून अितकेंच सिद्ध होतें कीं स्त्रियांना पुरुषांनीं अगदींच टाकाऊ समजूं नये. पण म्हणून स्त्रिया संसारांतील पुरुषांच्या पायांतील बेड्या नाहींत असं कां सिद्ध होतें ! त्या मुळांच नसत्या तर क्वचित पुरुष जाती अधिक सुखी होऊं शकती अितकं म्हणायला काय हरकत आहे ?

सुलोचना—बरं. सोडून दिला तो विषयच. पण नाथ, गोष्ठीवरून गोष्ट आठवलीच म्हणून दुसरंच अेक विचारतें—विषयांतर केलं म्हणून हंसा-यचं नाहीं अं ! आपण आतां सेनापति झालांत, म्हणून शंका आली कीं सैन्यांत देखील सैनिककारागृहें असतात हें खरें काय ! त्यांत फारच कडक शिक्षा देतात म्हणे. आपण जरा सदयतेनें ध्यावं बरं कां.

वल्लभ—तें खरें. पण चोर, लुटारू, क्रूर अित्यादि भयंकर अपराध्यांना तरी तत्काल बेड्या ठोकल्याच पाहिजेत.

सुलोचना—पण अशा राक्षसी, नृशंस, नीचांनाच तेवढ्या बेड्या ठोकल्या जातात नाहीं!—आपली आली लहर म्हणून सज्जनांना तर नाहींत ना !

वल्लभ—छट्. असा अन्याय कसा होतील ! दुष्ट दुर्जनांनाच तेवढ्या बेड्या ठोकल्या जातात.

मुलोचना—तर मग प्रियकरा, आतां तुम्हीच सांगा की ज्या अर्थी मनुष्यहि दुष्ट दुर्जनांच्याच पायांत बेड्या ठोकतो, सज्जनांच्या ठोकित नाहीं, ज्याअर्थी देव हा मनुष्याहून श्रेष्ठ असेल तर अधिकच न्यायी असेल, कमी न्यायी असणें तर शक्यच नाहीं, आणि ज्याअर्थी तुम्हीच म्हणतां कीं, स्त्रिया या बेड्या पुरुषांच्या पायांत देवानें ठोकल्या त्याअर्थी पुरुष पूर्व जन्मींचे कोणी तरी तसलेच अट्टल पापीच असले पाहिजेत नाहीं कां ? नाहीं तर देव त्यांच्या पायांत या बेड्या ठोकताच ना ! कोण कोणाच्या पायांत बेड्या ठोकतात म्हणून निर्बंध सांगितलात आपणच आतां ? चोर, लुटारू, दुष्ट, दुर्जन, अपराधी, पापी, आततायी, अशा विशेषणांच्या पदकांची गंड-माळची गंडमाळ गळ्यांत घालून घेण्यास जर पुरुष सिद्ध असतील तर आम्ही स्त्रियाहि अशा पाप्यांच्या पायांतील देवानें ठोकलेल्या बेड्या म्हणवून घेण्यास सिद्ध आहों, समजलं ! बेड्या तर बेड्या. आम्ही स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या अनर्गल स्वभावाच्या रानटी हत्तीच्या पायांतील त्यास माणसाळ-विणाऱ्या शृंखला आहोंत. आम्ही आहोंत म्हणून त्यांचे पाय धर्ममार्गावर नीट पडत आहेत. ह्या बेड्या नसत्या ना, तर अखाद्या पिसाळलेल्या घोड्यासारखे अनुमार्गावर हें पुरुष वेळूट अधळत जाते !—कां जिंकलं कां नाहीं ! अरे, अरे ! शाक्यांच्या सुविख्यात पौरुपशाली सेनापतीला शेविटीं अेका स्त्रीनं जिंकलं !

वल्लभ—शुभ चिन्ह आहे ! आपल्या प्रेमाचं बीज ज्या दिवशीं वाढीस लागलं त्याच वाढदिवसाच्या मुहूर्ति माझ्या कांतेला दिग्विजयाचे डाहोळे होत आहेत. माझा मुलगा खरोखरच चक्रवर्ति होणार !

मुलोचना—अिश्श. आलं प्रकरण मूळ पदावर.

दासी—(प्रवेशून) क्षमा असावी अेकान्तभंगाची. पण राजसभेनें सेनापति वल्लभसिंहास कांहीं अत्यंत त्वर्य कामासाठीं निकडीचं बोलावणं धाडलं आहे ! दूत बाहेर आभा आहे.

वल्लभ—सखे, गेलंच पाहिजे आतां. कोसलचा राजा तो दुष्ट महत्वाकांक्षी विद्युद्गर्भ, त्याच्या मनांत आपल्या या शाक्य राष्ट्राची कांहीं तरी

कुरापत काढण्याची अिच्छा होती. परंतु त्यानें शेवटीं अेक मैत्रिचा संधि करण्याचें ठरविल्याची सूचना कालच आली. ती महत्त्वाची चर्चा व्हाव-याची असेल. दे तर निरोप—

सुलोचना--पण अेक घडीभर थांबायचं ! कामदेवाची पूजा बांधाव-याची होती. ही माळ पुरी होत आहे. आज—

वल्लभ--पाहिलंस ! कर्तव्याच्या पायांत स्त्रिया शृंग्वला—

सुलोचना--(त्याच्या तोंडावर हात ठेवीत) पुरे तें. जावं आपण कसं नीट ! आम्हांला अशा आर्षिला चढवून आपलं संधान साधून घेण्याची ही पुरुषाची युक्तीच असते. पण प्रत्येक निमित्तानें येतां जातां आपल्या वर्तनाची परीक्षा देत वसायला स्त्रिया कांहीं कोणी उपजत अपराधी नाहींत पुरुष कांहीं उपजत न्यायाधीश नाहींत. स्त्री कर्तव्याची शृंग्वला कीं पूर्ति हे तितकाच महत्त्वाचा प्रसंग आलाच न तर येतील दिसून.

वल्लभ--तर मग तो महत्त्वाचा प्रसंग हाच आहे असं क्षणभर समज आणि दे पाहूं हंसत निरोप.

सुलोचना--मी नाहीं आज हंसत निरोप देणार. नाहीं तर मग यायला वाटेल तितका विलंब कराल. निरोप नाहीं हंसत देत; पण जर सभा संप-तांच मागल्या पार्यां पूजेच्या वेळेवर परत याल तर हंसत सामोरी मात्र येईन, माझ्या दयिताला !

वल्लभ--हो न ? मग काम संपतांच हा आलोंच बघ मागच्या पार्यां परत !

सुलोचना--या नाहीं तर येअूं नका. आपण नाहीं कांहीं बोलत. कसा हा सोंगट्याचा पट मांडून ठेवला होता. म्हटलं अेखादा डाव खेळूं आज ! जा--आम्हीं अबोला धरला आहे !

(चाल-मंजुल रसना-)

जा जा न वचना । बोला । थांबवीत कोणी न आपणा
॥ ध्रु० ॥ कसा पट मांडिला । लव जरि खेळतां या
पला । त्यांत थोरपण अुरतेची ना ॥ १ ॥

प्रवेश ३ रा

शाकंभट--हे बुद्धाचें अेक वंडच सध्यां आमच्या राजधानींत, या कपिलवस्तूंत शिरलें आहे ! त्याचे मनांत ही राजधानी अुजाड करून टाकावयाची दिसते ! मागें जेव्हां प्रथमच राजधानीला मुलाचा पाय लागला तेव्हां त्याचा वृद्ध बाप, आमचे महाराजे शुद्धोदन वारले. अेवढें तरी बरें झालें कीं, संन्यासी भिक्षु असतांहि बुद्धानें आपल्या त्या पित्यास मांडी तरी दिली ! आणि लगेच राजवंशावर नांगर पण फिरविला. स्वतः तर भिक्षु श्रमणच पण आठनअू वर्षांचा राहूल युवराज पण त्याला भिक्षु केला. देवदत्त, आनंद अित्यादि त्याचे भाअू सगळ्यांना भिक्षु धर्माची दीक्षा दिली ! अितकेंच नव्हे तर या शाक्य प्राजकास कौसल आणि मगध या प्रवळ राजकांच्या क्रोधापासून आणि लोभापासून ज्याच्या तलवारीनें सुरक्षित ठेवलें त्या सेनापति विक्रमदेवालाही या राजश्रींनीं-नव्हे भिक्षुश्रींनीं संन्यास दिला. आपल्या लहान पुत्रास, शिशु वल्लभदेवास पोरका करून तो सेनापती विक्रमदेव तेव्हा संन्यास घेअून भिक्षु झाला तरी कसा ?-काहीं कळत नाहीं. बुद्धाच्या अंगांत कांहीं अद्भुत आकर्षणशक्ति आहे ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. कोण ? ताकंसिंह.

ताकंसिंह--(प्रवेशून) शाकंभट आतां मात्र या बुद्ध वेडाची पराकाष्ठा झाली खरी बुवा ! अरे अैकतोस काय ?-पूर्वीं त्यांनीं आपल्या यशोधरेस आणि त्याची आअी महाप्रजापती या दोघां राजस्त्रियांसदेखील श्रमणत्वाची, संन्यासाची, भिक्षुपणाची दीक्षा दिली. अरे, अगदीं संन्याशासारखें त्या राजस्त्रियांचें सोंग बनविलें कीं रे ! केशवपन करून संन्यासी रंगाचीं भगवी वा पीत वस्त्रें देअून त्यांस भिक्षुणी करून सोडल्या ! पण आतां म्हणे बुद्ध भगवानांनीं वाटेल त्या स्त्रियांनादेखील भिक्षुणी करून संघांत समाविष्ट करण्याचा सपाटा चालविला आहे.

शाकंभट--आणि हे भिक्षुणांचें, शिष्यिणांचें, संन्यासिनींचें लटांबर या भिक्षुंबरोबर, या संन्याशांबरोबर मठांतून सहवास करणार आणि नगर-ग्रामांतून सहपर्यटन करणार ना ? झालें ! टाळी घे ! अरे, जेव्हां राजकुमार सिद्धार्थ, हे आजचे बुद्ध, यशोधरेचा त्याग करून गेले तेव्हांच मी, आणि

आमची ती 'अग' त्यावेळीं जिवंत होती हो ! ती नि मीं आम्हीं स्पष्ट भविष्य वर्तविलें होतें कीं चार दिवस थारेपालट आणि वारेपालट करून ही स्वारी पुन्हां यशोधरेस या नाहीं त्या रूपानें शोधीत येतील ! यशोधरेसच नाहीं पण जसा राणीवसा तसाच अेक भिक्षुणीवसा वसवील ! बघ तें अक्षरशः खरें झालें. अरे, मी खरोखरीच अेक भविष्यवादी आहे, असें माझें मलाच प्रामाणिकपणें वाटूं लागलें आहे ! अुगीच का माझ्या तांतीत, गंडे, दोरे यांच्या प्रभावावर लोकांचा अेवढा विश्वास बसला आहे ! ताकं-सिंह तूं बुद्धाच्याच जातीचा शाक्य क्षत्रिय आहेस. तूं पण कां नाहीं भिक्षु होअून जात त्यांचे बरोबर ! तुला तरी काय, माझ्याच सारखें ना घर ना दार ! ना द्रव्य ना दारा ! !

ताकंसिंह—आजपर्यंत मला त्या भिक्षुसंघाचें भय वाटे. वाटे भिक्षु म्हणजे जो भिक्षा मागतो तो ! ज्याच्या दैवीं दिवसा कांचनाचा दुष्काळ आणि रात्रीं कामिनीचा; ज्याच्या हातीं ना स्वर्गधन, ना स्त्रीधन—जो सर्वस्वीं निर्धन त्या दारोदार भटकत फिरणाऱ्या कोण्या दरिद्री हडकुळ्या भिकारड्याचें भूत भिक्षु म्हणतांच आजवर माझ्या डोळ्यापुढें अुभें राही. पण आतां पहातों तों राजश्रीचा थाट अेकीकडे आणि या भिक्षुश्रीचा अेकीकडे. यांच्यांतील अगदीं सामान्यांतील सामान्य भिक्षुहि माझ्याहून खाअून पिअून सुखी दिसतो.

शाकंभट—आणि आतां शिष्यिणींचे सुंदर कळप त्या मठामठांतून पाळले जाणार असल्यामुळें ही मंडळी खाअून पिअूनच नव्हे तर तुझ्या माझ्यासारख्या, दुसऱ्या लग्नाची कांहीं आशा नसलेल्या विधुराहून, निजून अुटूनदेखील अधिक सुखी होणार. अरे, विधुराची गोष्ट राहोच. पण आमची ती जरी आतां जिवंत असती ना तर तिच्यासुद्धां मेहुणच्या मेहुणच संन्यासी होअून संसाराचे सुख फुकटंफाकटं भोगावयास गेलों असतों कीं या पंथांत !

ताकंसिंह—अरे तुम्हां ब्राह्मणांना भिक्षु होण्यास अितकें कठिण जात नाहीं. कारण भिक्षा ही तुमची मूळची दीक्षा ! पण राजराजैश्वर्य भोगणाऱ्या आम्हां क्षत्रियांस थोडी फार लाज वाटावयाचीच, हा भिक्षेचा मार्ग स्वीकारावयास !

शाकंभट—म्हणूनच वाटतें हा पंथ कोण्या ब्राह्मणानें काढावयाच्या आधीं अेका राजराजैश्वर्य प्रत्यक्ष भोगणाऱ्या क्षत्रियांनें—सिद्धार्थानेंच काढला ! अरे वेड्या, हा पंथ म्हणजे क्षत्रियास मिळालेली अेक मृत्युंजय मात्रा आहे मात्रा ! बुद्धधर्मांत या; कारण त्यायोगें मरण टळतें असें त्याचें महात्म्य बुद्धाचे शिष्य दारोदार सांगत फिरत आहेत हें तूं अैकतोसच. तें ब्राह्मणाविषयीं खरें असो वा नसो पण क्षत्रियाविषयीं मात्र अगदीं सत्य आहे. कारण ब्राह्मणांचें मरण कावळ्याच्या मरणासारखें केव्हां तरी योगायोगानें घडलें म्हणजे घडतें. पण क्षत्रियांची सापासारखी मरणाशीं पदोपदीं गांठ पडणार ! क्षत्रिय सापासारखा बाहेर पडावयाचा अवकाश कीं तो दुसऱ्याला डसल्यावांचून सोडणार नाहीं आणि दुसऱ्याकडून दिसेल तिथें ठेंचला गेल्यावांचून सुटणार नाहीं. म्हणून आतां या बुद्धपंथांत क्षत्रियांचीच दाटी होत आहे. कारण अेकदां संन्यासाचा बुरखा घेऊन गृहस्थाश्रमाचें धोतर सोडलें कीं कटीचें कृपाण आपण होअूनच खालीं गळतें. म्हणजे पुन्हां लढाईचें तोंड बघावयास नको. शाक्य राष्ट्रावर कौसलचा राजा चालून येवो किंवा मगधाचा येवो—राजराजैश्वर्य भोगावयाचें आहे म्हणून क्षत्रियांस प्रथम लढाईवर जावे लागे; पण आतां या बुद्धपंथाच्या संन्यस्त भिक्षुची दीक्षा घेतली कीं अपघाती मरणाच्या त्या कटकटीतून ते पार विमुक्त होतात. अैश्वर्याचा भोग मटांतूनहि मिळतोच ! अशी तुम्हां क्षत्रियांची ही दुहेरी सोय झाली आहे. बुद्धांना शरण गेल्यांनं तुमचं मरण टळतं खरंच. अुगीच नाहीं मागे ते सेनापति विक्रमसिंह देखील भिक्षु झाले ! ताकंसिंह, थांब ! हा त्या भिक्षूंच्या टोळघाड्यांतील अेक टोळ अिकडेच येतो आहे बघ ! त्याच्या पंथाविषयीं तो काय माहिती सांगतो ती गंमत तरी अैकूं ये. अरे, हा तर त्या कृषिपह्नी खेड्यांतील काणा भिकारडा; पण यास ओळख द्या कशाला !

काणाभिक्षु—(प्रवेशून) बुद्धं सरणम् गच्छामि, धर्मं सरणम् गच्छामि, संघम् सरणम् गच्छामि (भिक्षेची थाळी पुढें करतो.)

शाकंभट—भिक्षु, तुमच्या पंथांत शिरण्यांत विशेष लाभ कोणता आहे !

काणाभिक्षु—पोट भरपूर भरतें आणि जन्मापासून, रोगापासून, म्हाता-रपणापासून आणि मरणापासून मनुष्य मुक्त होतो.

शाकंभट—बाकी सोड; पण निदान रोगापासून तरी मनुष्य मुक्त होतो हे जर खरें आहे तर मग तुझा हा अेक अंधळा डोळा तरी त्या पंथांत जातांच तुझ्या गुरूनें कां बरा केला नाही ?

काणाभिक्षु—मी नवा भिखू आहे. मुख्य गुरु अजून मला ओळखीत नाहीत. पण अपगुरुर्जांनीं मला सांगितलें आहे कीं, बेटा ! तुझ्या या अेका डोळ्यानेंच या दुःखपूर्ण संसारांत जीं दुःखें तूं पाहिर्लीस तीं तुला पुरेशीं झालीं नाहीत कीं काय ? तर तूं अुरलेलीं दुःखें पहावयास दुसरा नित्याचा मिटलेला डोळा अुघण्याची विनंति करीत आहेस ? तुझे पूर्व-जन्मीचें संचित पुण्य अुघडलें म्हणून तुझा अेक डोळा अुघडलाच नाही. आणि या अत्यंत दुःखमय हिडिस संसाराचें अेवें दुःख पाहण्याच्या घातना आपोआप टळल्या ! अेक डोळा आहे तर अितकीं दुःखें पाहिर्लीस, दोन्ही डोळे असते तर हीं अुत्तत दुःखें पाहतां पाहतां दिपून जाअून आंधळाच झाला असतास !

ताकंसिंह—कायरे भिक्षु, तुझ्यासारखीं धट्टींकट्टीं माणसें अशीं भीक मागतांना तुम्हांला लाज वाटते का रे ! लोक धिक्कार करीत धक्के मारून हुसकून नाहीं का रे देत !

काणाभिक्षु—वा, तें काय म्हणून ? मी पूर्वीं भिकारी म्हणून भीक मागत होतों—तेव्हां वाटे त्याची लाज—तेव्हां लोकहि धक्के मारीत. पण आतांशीं मी भिक्षु म्हणून भीक मागत असतों. म्हणून आतां लोक मला आपण होअून भिक्षा वाढतात. कारण नुसत्या भिकाऱ्यावर भीक घालणारे अुपकार करितात; पण भिक्षु किंवा गोसावी किंवा बैरागी होअून जो भीक मागतो तो अुलट भीक घालणाऱ्यांवर अुपकार करतो, असा गुरूचा अुपदेशच आहे मुळीं या लोकांस.

शाकंभट—वरं; तुमच्या या धर्ममताचें सार तूं काय समजतोस थोडक्यांत !

काणाभिक्षु—वेदांची निंदा करावी, ब्राह्मणांची निंदा करावी आणि अशा भटांच्या नादीं न लागतां आम्हां भिक्षूंच्या नादीं लागत जा म्हणून लोकांस अुपदेश द्यावा !

शाकंभट—होय का ! बरें तर मग मीहि अेक असाच भट आहे. म्हणून तूं या भटाच्या दारीं भिक्षेच्या नादीं लागूं नकोस. जा !—नाहीं तर (चापट अुगारून) हा शिखेचा निनाद अेकावयास मिळेल !

काणाभिक्षु—(दूर हटून स्वगत) अरेरे, हा ब्राह्मण आहे हें मला कसें दिसलें नाहीं ! हाय, हाय, जर मला दोन डोळे असते तर त्याच्या गळ्यांतील जानवें त्याच्या अंगरख्यांतून देखील मला स्पष्ट दिसूं शकतें. बुद्धं सरणं गच्छामि, धर्मं सरणं गच्छामि, संघं सरणं गच्छामि. (जातो)

शाकंभट—हां हां ! सरणं गच्छ, लवकरच गच्छ, नाहीं तर गच्छुच मिळेल ! सरणांतच जा ! पण ताकंसिंह, तें काहीं असलें तरी पोट भरपूर भरतें हा जो काण्यानें या बुद्धसंघांत जाण्याचा विशेष लाभ म्हणून सांगितला तेवढा देखील या संघांत जाण्यासाठी आपलें मन वळविण्यास पुरेसें कारण आहे !

ताकंसिंह—पण वेदनिंदा म्हणून त्या संघाचें त्यानें वैशिष्ट्य सांगितलें. तूं ब्राह्मण—

शाकंभट—अरे, वेदांनीं माझें तोंड पाहिलेलें नाहीं आणि मी त्यांचें तोंड पाहिलें नाहीं. ज्या मनुष्याची तोंडओळख देखील नाहीं त्याची निंदा काय आणि स्तुति काय ! पुन्हां ताकंसिंह, मी ब्राह्मण आहे म्हणूनच मी स्थित-प्रज्ञहि आहे—तुल्य निंदा स्तुतिमौनि या भागवत मंत्राच्या ताअिताचे ढालीवर मी मजवर नेहमीं येणाऱ्या माझ्या निंदेच्या आघातास विफल करीत असतो आणि माझ्या स्तुतीचें संकट मजवर कोणी कधीं मुळीं आणूच धजत नाहीं. अरे—हा आला पण दुसरा टोळ. गंमत करूं ये पुन्हां थोडी !

दुसरा भिक्षु—(प्रवेशून) बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि.

शाकंभट—थांबा, थांबा; संघाला शरण जाण्याचें आधीं मला धर्मा-संबंधीं थोडेसें विचारावयाचें आहे. पण ह्या धर्माचेहि बोकांडी बसणारा हा बुद्ध कोण ! ब्राह्मण धर्माचे नांवाखालीं आपलें स्तोम माजवितात म्हणून तुम्ही भिक्षु म्हणतां; पण हें नवे आचार्य तर धर्माच्या डोक्यावरच आपलें स्तोम स्थापितात. प्रथम बुद्ध ! प्रथम त्यांना वंदन करा आणि मग विचारा

धर्म !! तसेंच ब्राह्मणांची निंदा हेंहि तुमच्या धर्माचें अेक तत्त्व आहे, हेंहि आत्तांच पाहिलें.

दुसरा भिक्षु—छे छे, हें काय भलतंच. तुम्ही चकतां आहांत.

शाकंभट—असेनहि मी चकत क्वचित्. कारण तेव्हां मी तुमच्या धर्मा-कडे अेका चकण्याच्या अेक डोळ्यानेंच पहात होतो. म्हणूनच आतां तुमच्या दोडोळी दृष्टीनेंहि अेकदां त्याचें स्वरूप पाहूं अिच्छितों.

दुसरा भिक्षु—हे भद्र पुरुषा, बुद्धाचें अनुशासन कौमुदीसारखें शीतल आहे. संतापाच्या दुरुत्तरानें आम्ही संतापत नाहीं, तर अुलट त्या संतापास आमच्या विनयशील वचनाच्या शीतलतेनें शमवूं अिच्छितों. भगवान् बुद्ध ब्राह्मणांची निंदा करीत नाहींत अितकेंच नव्हे तर ते त्यांचा अत्यंत आदर करितात. त्यांच्या पट्ट शिष्यांतील प्रमुख शिष्य ब्राह्मण जातींतीलच आहेत. भगवान् म्हणतात तें अितकेंच कीं परोपकारव्रत, निरहंकारी आणि ब्रह्म-विद् असा जो सत्पुरुष तो खरा ब्राह्मण होय. त्याचा आदर चराचर विश्व करीत राहिल. मग त्याची जन्मजात कोणतीही कां असेना ? प्रश्न गुणाचा आहे. जन्माच्या आकस्मिक योगायोगाचा नाहीं. अहो, ज्यांस अस्पृश्य म्हणून जग धिक्कारतें त्यांसहि ते दयाळू भगवान् बुद्ध आदरानें जवळ करितात—सन्मानतात मग ' किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ' बुद्धाची दया महासागरासारखी खोल; आकाशासारखी विस्तृत ! त्रिविध तापापासून मुक्त होअूं पाहाणाऱ्या अखिल मानवांनो म्हणा, बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि ! (जातो.)

शाकंभट—अरे, हा भिक्षेकरितांदेखील थांबला नाहीं.

ताकंसिंह—त्याचे विचार पण किती गंभीर ! तुम्ही आम्ही अशा संघांत कोणत्या झाडाचा पाला !

शाकंभट—तें कां ? चल तूं नि मी करूं ये गंभीर विचार आत्ताच्या आत्तां. या संघांत जाण्याच्या लाभाचीच चिकित्सा करूं ये. काय ? पहिल्यानें या संघांत गेल्यानें जन्म टळतो म्हणे. त्याचें आपणांस कांहींच सोयर सुतक अुरत नाहीं. कारण हा जन्म तर येअून गेलाच. आणि दुसरा जन्म येण्याची निदान या जन्मीं तरी कांहीं भीति नाहीं. दुसरें काय ?

ताकंसिंह—मरण टळतें ! हा मात्र आश्चर्यकारक लाभ आहे, नाहीं !

शार्कभट—हो. क्षत्रियांना लढाजीवरील मरणाच्या पंजांतील ही पळ-वाट सांपडली खरी ! पण अंधरूणावरील मरणाच्या हातून या संघांत जातांच कोणचाहि मनुष्य सुटतो का ? पुन्हां मरण टळतें म्हणजे कोणा-कोणाचें ? अकेटें तुझें माझेंच—कां तुझ्या माझ्या शत्रूंचें पण ! माझ्याप्रमाणेंच मनुष्यमात्राचेंहि मरण टळत असेल तर त्यापेक्षां मरण आलेलें काय वाअटी ! मी चिरंजीव होणार !—माझा शत्रूहि चिरंजीव होणार !—म्हणजे आमचीं भांडणें, भीति, मत्सर आणि मारामान्या हें सगळें लटांबरहि चिरंजीव होणार ! पुन्हां असें पहा कीं, मरण टळणें म्हणजे जन्मभर जिवंत राहणें, पण त्याबरोबर खायला प्यायलाहि हवें ! नुसतें मरण टळून अपुयोग नाही. दुष्काळ, दारिद्र्य नि दगदग हीं टळलीं पाहिजेत. पण तरीहि अडचणच. अरे, जो तो, जर जन्म झाला कीं चिरंजीव होत चालला तर या जगांत नुसती जागा देखील मिळणार नाही, जागा रहायला. मी, तूं आमचे पुत्र, पौत्र प्रपौत्र, त्यांचीं मुलेंबाळें, सुना लेकी, त्या मुलींचीं मुलेंबाळें सुनालेकी—अकेका घरांत सात सात नव्हे तर सत्तर सत्तर पिढ्यांचे पूर्वज जिवंत अेका पंक्तीस जेवायला बसणार. ताकंसिंह घे टाळी ! त्यांचा सैपाक—ती सत्तराव्या पिढीची, पणजीच्या पणजीची पणजी, मोठ्या सासू-बाजी म्हणून करीत बसणार ! आणि तिच्या पाठीशीं खेळत घरांतील लेकरू म्हणून पणतीच्या पणतीच्या पणतीच्या पणतीची—श्रास गुदमरून गेला. बापरे, अरे अेवढ्या कुटुंबास नुसत्या नात्यांचे शब्द देखील पुरवितां पुरवितां नाकी नव येतील. नावें पुरणार नाहीत नांवांनै हांकां मारण्यास मग अन्न वस्त्र पुरविण्याची गोष्ट दूरच. छट्, मनुष्य मात्रांचें मरण टळण्याचा मार्ग जर बुद्धांनीं खरोखरच शोधून काढला असेल ना तर मनुष्य मात्रांचं मरणच ओढवलं असं समज. त्यांतहि जर मरण टळलं तर सरण पुरविणारे हे स्मशानांतील सर्पण विके तर ठार मेलेच म्हणून समज ! धंदाच बसणार त्यांचा. त्यांना स्वतःला जाळण्यापुरत्या लाकडाची देखील त्यांची विक्री होणार नाही. बघ हीं बुद्ध धर्मातील व्यगें मला कशी स्पष्ट दिसताहेत ! थांब, मीच स्थापूं कां अेखादा नविन धर्म—होअूं कां अेखादा प्रतिबुद्ध !—छट्, विचार फारच गंभीर होत चालला नाही कारे माझा !

ताकंसिंह—म्हणूनच म्हणतो, सोड तो विषय. माझ्या मेंदूवर तर अितका ताण पडूं पहात आहे कीं, मजापिंड फुटून बुद्ध पंथांत जाऊन अुद्यां टळणारे मरण आजच ओढवायचें. मग संघांत नाहीं जायचं न त्या !

शाकंभट—छे छे, तसं कशाला ! कारण आपलं मुख्य ध्येय मरण टाळणें हें नसून मरेंतों चैनींत जगायचं कसं हें आहे. आणि भिक्षू होऊन बुद्ध संघांत जाताच जेवण भरपूर. भिक्षा भरपूर. भिक्षुणी भरपूर. काबाड-कष्ट मुळींच नाहींत. कोणीकडून तरी अुदरंभरणाची आपली वृत्ति साधायची ना ? आणि आज जुन्या प्रवृत्ती मार्गापेक्षां आतां या नव्या निवृत्ती मार्गांनै ती अधिक साधते आहे. प्रवृत्ती काय ? निवृत्ती काय ? दोहींत वृत्ति आहेच. आम्ही ब्राह्मणी भिक्षुक प्रवृत्ति चालवितो. प्र म्हणजे असा चक्र पुढें हात पसरून वृत्ति म्हणजे दक्षिणा मागत होतो.. तर हे बुद्धी भिक्षू निवृत्ति, नि म्हणजे असा नको नको हा संसार म्हणत दूर सरत हात पसरून वृत्ति म्हणजे भिक्षणा मागतात. मिळून वृत्ति साधतेच. चल आपण तर जाणारच त्या संघांत.

ताकंसिंह—मीहि येणार. येत्या जात्या लढाहींतून क्षत्रिय म्हणून यम-राजाकडून वेठीस धरलें जाण्याची भीति तरी अुरणार नाहींच नाहीं असा भिक्षू होतांच !

शाकंभट—चल तर म्हण बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्म शरणं गच्छामि,—अरे थांब, पण ताकंसिंह बुद्धांनीं संघांत भिक्षुणी घेण्यास आरंभ केला आहे ही तूं आणलेली बातमी अगदीं खरी आहे ना ?

ताकंसिंह—अरे, माझ्या त्या मेलेल्या धर्मपत्नीच्या स्मृतीला साक्ष ठेवून सांगतों कीं ही बातमी खरी आहे. नाहीं तर मी काय कोणी अवि-चारी गृहस्थ आहे कीं काय कीं भिक्षु होण्यास अितका अुताविळपणें सिद्ध होअीन !

शाकंभट—म्हण तर मग ती अुरलेली प्रतिज्ञाही 'संघं शरणं गच्छामि '

शाकंभट—बुद्धांनीं संघांत भिक्षुणी घेण्यास आरंभ केला आहे ही तूं
आणलेली बातमी अगदी खरी आहे ना! [पृष्ठ ६४.

प्रवेश ४ था

(सेनापती बल्लभसिंह महानामा महाराजांना वंदना देत येतात.)

बल्लभ—महाराजे महानामा यांचा आणि शाक्य प्राजकाचा जय-जयकार असो !

महानामा—या, सेनापती तुम्हांला कल्पनाहि नसेल अितकें मोठें संकट या आपल्या शाक्य राष्ट्रावर अेकाअेकी कोसळलें आहे ! हा लखोट्या सांगतो कीं सर्वास अिकडे मैत्रीचा संधि करण्याच्या थापा ज्यानें कालपर्यंत दिल्या आणि त्यामुळें कालपर्यंत आम्हांस मोहनिद्रेंत ज्यानें फसाविलें तो कोसलचा राजा विद्युद्गर्भ अेकाअेकी दोन तीन बाजूंनी शाक्य राष्ट्रावर तुटून पडून वादळासारखा पुढें घुसत येत आहे ! सरासरी चाळीस वर्षी-पूर्वी राजे शुद्धोदन, या शाक्य राष्ट्राचे नृपति वारले. त्यांचे पुत्र सिद्धार्थ, भगवान् बुद्ध, तर त्याचे आधींच संन्यासी होअून गेले. अितकेंच नव्हे तर त्यांचा मुलगा राहूल, भाअू आनंद, चुलत भाअू देवदत्त, पत्नी यशोधरा, राजमाता, मोठमोठे श्रीमंत कुळांतील सरदार, शूर, वीर, यांनाहि संन्यस्त भिक्षुधर्माची दीक्षा देअून बुद्ध आपल्या संघात नेते झाले. पण ह्याहून या शाक्य राष्ट्राची प्रबलतम हानि ज्यांच्या संन्यासानें झाली ते सेनापति विक्रम-सिंहहि बुद्धांच्या अत्याग्रहावरून संसाराचें कृपाण खालीं ठेवून संन्यासाचें कौपिन स्वीकार करते झाले ! कारण बुद्धांनीं प्रतिज्ञा केली होती कीं, जर सर्व राष्ट्रें आपापलीं कृपाणें, आपापलीं शस्त्रें आपण होअून खालीं ठेव-तील आणि सर्वजण शस्त्रधारणाच्या क्रूर कर्मांस पापासारखें त्याज्य समज-तील तर पृथ्वीतलावरून युद्धाचें अुच्चाटन करून टाकून शांततेचें आणि दयेचें साम्राज्य सर्वत्र या पिढीचे डोळ्यादेखतहि नादूं लागेल ! या दिव्य देखाव्यानें दिपून ह्या शाक्य राष्ट्रांतील झाडून सान्या कर्त्या पुरुषांनीं बुद्धांच्याप्रमाणेंच संन्यासाचा असा आश्रय केलः. ही राजधानी पराक्रम-शून्य झाली, पराक्रमाला पाप समजलें जाअूं लागलें. दंडशक्तीला अुद्युंडते-सारखें हीन लेखण्यांत येअूं लागलें ! अशा स्थितींत आम्हांस आपल्या या गणतंत्रानें—या प्राजकसभेनें शुद्धोदन महाराजांच्या राज्यासनावर बसविले.

सं. ख...५

पण आम्हीहि भगवान् बुद्धांचेच शिष्य झालेले होतो. त्यायोगे शस्त्रबळाची आज चाळीस वर्षे अक्षम्य उपेक्षा झाली ! आणि त्याचेच हें कडु फळ आतां आम्ही उपभोगित आहोंत.

बल्लभ—चिंता नाही. शाक्य हो ! अजूनहि शत्रूंचेच आरंभिलेल्या शस्त्रयुद्धांतदेखील आपण शत्रूस चीत करूं शकूं. आतां प्रथमतः आपण सर्वांनीं शाक्य राष्ट्राची ज्याच्या पराक्रमावर आणि प्रामाणिकपणावर अधिकांत अधिक निष्ठा असेल अशा कोणा पुरुषास युद्धकालापुरतें शाक्याचें सर्वाधिकारित्व अर्पण करावें. बहुमुखी बजबजपुरीपेक्षां युद्धकालांत राष्ट्रशक्ति अेक हार्ती, अेककेंद्री, अेकमुखीं असणेंच अत्यंत हितावह असतें. त्या योगे आपले विखुरलेले शक्तीपुंज आतां अेकवटतील, आणि ते संहतबल अजूनहि शत्रूस भारी होतील. ज्याचा शब्द सर्व शाक्य राष्ट्र स्वयमेवच निर्बंधवत् मानील असा पुरुष—

अेक सरदार—आहे. असाहि पुरुष आमच्या सुदैवानें शाक्यांत अजून जिवंत आहे. ज्याच्या खड्गाच्या धारेस हेंच कोसलचें सैन्य चळचळा कापत आलें आहे आणि ज्याचे हांकेंसरशीं आजहि हें शाक्य राष्ट्र आत्मविश्वासाचे स्फूर्तीनें संचरित होअून संग्रामांत अुडी घेअूं शकेल असा अेक पुरुष, असा अेकच पुरुष आजहि आहे—पण हाय हाय तो संन्यासी झालेला आहे ! त्याचें नांव ! आमच्या या तरुण सेनापति बल्लभांचा वृद्ध पिता, आमच्या या शाक्य राष्ट्राचा पितामह भीष्म—आमचा विगत सेनापति विक्रमसिंह !

महानामा—तोच प्रतापी पुरुष अजूनहि आपल्या राष्ट्राच्या संकटांत आपल्याला कांहीं तरी मार्ग काढून देतील अशी मला पूर्ण आशा वाटते. तो पहा—त्या आपल्या विगत सेनापतीचा खड्ग ! ज्या दिवशीं सेनापति विक्रमसिंहानें, त्यांचे मते शस्त्र हें शास्त्राअितकेंच परमपूज्य आणि लोकधारणेस अत्यंत अवश्य असें साधन वाटत असतांहि बुद्ध भगवानांच्या अत्याग्रहासाठींच तो खड्ग खालीं ठेविला आणि संन्यस्त भिक्षुची दीक्षा ग्रहण केली तो दिवस मला अजून स्पष्टपणें आठवत आहे ! त्या दिवसापासून या आपल्या शाक्य राष्ट्रासभेनें तो खड्ग स्वतःच्या कृतज्ञतेचें दिग्दर्शन म्हणून अेखाद्या देवतेसारखा ह्या भवनांत पूजित केलेला आहे. या खड्गाचे साहाय्यानें विक्रम-

सिंहांनीं आपल्या राष्ट्रशत्रूंची दहादां दाणादाण अडवून दिली ! तो हा खड्ग आपल्या राष्ट्राची मूर्तिमति स्फूर्ति आहे. मी म्हणतो सामंत आणि सभ्यहो, या विकट प्रसंगीं सेनापति विक्रमसिंहास आपण आपले सर्वाधिकारी नेमून त्यास परत बोलावण्यासाठीं जो संदेश धाडावयाचा तो याच दूताचे हातीं धाडावा ! कोणचीहि मानवी जिव्हा आपले हृद्गत अितक्या वक्तृत्वमय भाषेत सांगू शकणार नाहीं कीं, जितक्या हृदयोद्दीपक वार्णीत ह्या खड्गाची ही लोह जिव्हा तो सांगू शकेल. सेनापति विक्रमसिंहाला तरी ह्या खड्गाच्या लोह जिव्हेची भाषाच अधिक परिचित, प्रामाणिक, अपरिहार्य आणि आदरणीय वाटे. अेवढ्याचसाठीं आम्ही आतांच राजमुद्राकित आमंत्रणासह हा खड्ग त्यांचेकडे आमचा दूत म्हणून धाडणार ! ते संन्यासी आहेत—शस्त्रास बहुधा शिवणार नाहींत. हाय हाय, हें सर्व खरें; पण निदान कांहीं तरी मार्ग काढून देण्यास तरी कमी करणार नाहींतच नाहींत. निदान शाक्यास अेखादा स्फूर्तिमय संदेश जरी त्यांनीं दिला आणि म्हटलें कीं, ' लढा ' तरी तो अेक शब्द त्यांचे तोंडून सुटतांच अेखाद्या दिव्य ब्रह्मास्त्रासारखा आमच्या राष्ट्रीय तूणिराची शक्ति अपराजेय करूं शकेल ! भगवान बुद्धांचे आशीर्वाद—आणि विक्रमसिंहाची आज्ञा, दिग्दर्शन—सैन्य संचालन अितके अप्रत्यक्ष साह्य तरी या वेळीं ह्या शाक्य धुरंधराकडून शाक्य राष्ट्रास मिळालेंच पाहिजे ! मिळेलच. कारण ते दोघेहि ह्या शाक्य राष्ट्राचीच संतति आहेत. ह्याच भूमातेचे अंकावर त्यांनीं तिचें स्तनपान केलें आहे. आजीच्या दुधाची क्रिया त्यांना असलीच पाहिजे. त्यांतहि ह्या शाक्य राष्ट्रावर हा जो भयानक छपा पडत आहे त्याचें अेक कारण हेंहि आहे कीं, विद्युद्गर्भ हा बुद्धांचा घोर द्वेष असल्यामुळें बुद्धांच्या जातीचाच मत्सर करूं लागून तो तिला मातीस मिळवूं अिच्छितो !—कोण ! दूता, काय आहे ?

दूत—(प्रवेशून) क्षमा असावी महाराज ! राजधानीपासून चार योजनावर आपल्या मुख्य सेनाशिविरांत मोठा गोंधळ माजला आहे. विद्युद्गर्भाचें सैन्य अथें राज्य आक्रमून वेगानें पुढें घुसत आहे. वाटेंत जो जो शाक्य येतील त्यास कोसलचे सैनिक चराचर कापून काढीत चालतात. कित्येक गावेच्या गावें जळत आहेत. बायकामुलें यांचीही सरसहा शाका झोत आहे. मोठा आकांत झाला. संत्रस्त लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी राज-

धानीकडे जीव घेऊन पळत येताहेत. ह्या बातम्या अैकतांच ह्या सैन्य-शिबिरांचा धीर सुटला. अलिकडेच सैन्यांत भरती करण्यासाठीं आम्ही गांवोगांवीं गेलों असतां लढणें हें पाप आहे, आपण शस्त्र धरणार नाहीं, सैनिकांचा धंदा आणि कसायांचा धंदा सारखाच बहिष्कार्य म्हणून धड-धडीत लोक आमची निंदा करीत. तरीहि जे कसेबसे सैन्यांत आले ते सर्व रडतराडूत ह्या भयंकर बातम्या अैकून पुढें चाल करून जाण्याची आज्ञा होतांच सेनाशिबिरांतून अुघडपणें शिस्त मोडून मार्गें फिरले. त्यास रेटण्यास जातांच मोठा गोंधळ अुडाला. आजच्या आज ह्याची व्यवस्था न झाली तर—

वल्लभ—आजच्या आज नव्हे याच घटकेस. चल; ह्या चढत्या स्वारीनें मी तिकडे आलोंच. महाराज, आपल्या नगरगृहांत, त्या आपल्या संथागरांत, संकट घंटा वाजू द्या. सर्व नागरिकांस जमवून सर्वाधिकारी नेमावे; राष्ट्रीय संकटाची पूर्ण जाणीव द्यावी आणि नागरिक सैन्य अुभारावे. सेनापति विक्रमसिंहाचा काय तो निरोप येओतो मी सैन्यास संघटित करून शत्रूस तोंड देत रहातो. यत्न आपला, यश अीश्वराधीन ! स्त्री-पुरुष, संसारीसंन्यासी, शाक्याच्या बीजाचे असतील ते ते सर्वजण शस्त्र घेऊन अुठा. या शाक्य जातीची, या प्राजकाची—या आपल्या राष्ट्राची शपथ आहे ! अुठा ! हा मी चाललों. शाक्य राष्ट्राचा प्रख्यात विगत सेनापति विक्रमसिंहाचा मी पुत्र; मी शाक्य राष्ट्राचा विद्यमान सेनापति आहे, हें ह्यापुढें शत्रूच्या प्रत्ययास आणून देअीन तरंच नांवाचा वल्लभसिंह !

प्रवेश ५ वा

सुलोचना—(माळ ओवीत खालील गाणें गुणगुणते)

(चाल—पडला अभिमन्यू—)

माळ गुंफिताना । अैका कवनाला । गुंफी कोण कशी
माला ॥ १ ॥ घाली जगदंबा । त्रिगुणातीताला । त्रिगुणी
बित्त्वदली माला ॥ २ ॥ गुंफी प्रकृति देवी । देव विराटासी ।

नव नव सूर्य मालिकांसी ॥ ३ ॥ प्रलयंकर काली । गुंफि
महांकाला । ती नर मुंडचुंड माला ॥ ४ ॥ अुद्भवा घाली ।
घालि अुद्भवाला । सृष्टि भूकंपांची माला ॥ ५ ॥ गुंफि सत्य-
भामा । श्री हरिला साची । माला पारिजातकांची ॥ ६ ॥ माळ
मोत्यांची । गुंफी रुचिरा ती । राणी राजाच्यासाठीं ॥ ७ ॥
फुलांची माळा । माळा ओंवि रती । आलिंगि त्या अनंगा ती
॥ ८ ॥ विरहिणी परि ती । प्रिय स्मरण काला । ओंवी
अश्रूची माला ॥ ९ ॥

अजून कसं यायचं नाहीं बायी ! आता मागच्या पायीं येतो म्हणून सांगून गेले. जातांना मी जाणूनबुजूनच हंसत निरोप दिला नाहीं-सामोरी हंसत येतील म्हणून मधाचं बोट तेवढं लावून ठेवलं कीं त्यायोगें तरी मी रुसल्याचा चटका माझ्या वल्लभास लागून राहिल आणि पटकन् परत पावलीं यायचं होतील ! (पुन्हां गाणें म्हणते)-हें काय, अजून यायचं नाहीं ! माझी वरमाळ पुरी झाली ओवून. अजून यायचं नाहीं ! जा तर नका येऊं. सेनापति व्हायचं आहे ना आतांशीं. पुरुषांना अेखादा अधिकार मिळाल्याची पहिली खूण म्हणजे त्यांना घरांत पत्नीशीं बोलायला वेळ सांपडेनासा होतो. त्यापेक्षां ते चक्क असं कां सांगत नाहीत कीं हें पहा मी आतां मोठा थोर झालों आहे, घरांतील यःकश्चित् बायकांशीं बोलणं माझ्या योग्यतेच्या खालची गोष्ट आहे. पण ही चुकी बायकांचीच आहे. त्या लघाळीसारख्या जातात कशाला बोलायला ? मी तरी आज आतां स्वारी आली म्हणजे वचन दिल्याप्रमाणें हंसत हंसत सामोरी जाणारच नाहीं. पण सामोरे जावें. थकून भागून येतील माझा वल्लभ. चटकन मुळींच दिसलें नाहीं तर चिंतावेल त्यांचें मन. तेव्हां हंसत हंसत तेवढं सामोरं जावं म्हणजे झालं. पण बोलूं नये चांगली घटकाभर ! (माळ नीट पहात) नको गडे, घटकाभर न बोलणं चांगलं नाहीं. कारण पूजेची वेळ आधींच तोंडाशीं आलेली. अबोल्याला देखील घटका कोठली अुरायला ! अेक दहा पांच क्षण असं आपलं ही सोन्याची ताम्हनवाटी उपकरणी लावण्यांत गुतलंसं दाखवावं. बघूंच नये तिकडे. (थोडें थांबून) अिंश, कोणाला कळेल तर लोक हंसतील मला. परकर नेसलेल्या मुली

जशा आपल्या आपल्या मनाशीच बोलतात नि गट्टी तुट्टी करतात ना तशी काय मी हें मनाशी खेळत आहे ! माझे वल्लभ मला अगदी पोरसवदा म्हणतात तें खोटे नाही. पण मी म्हणतें सुखांत, संगमांत जरी भेटीला मी अधीर झालें, पोरसवदा हंसलें, रसलें तरी काय ! दुःखांत, संकटांत, गंभीर प्रसंगांत अशी अगदी अखाद्या विदुलेसारखी, स्त्रीराज्यांतील स्त्री-सेनानीसारखी अटीत निडरपणें ठाण मांडून त्या प्रसंगी तोंड देत अुभी राहिली म्हणजे तर झालं ना ! मग तर ही पोरसवदा पोर अगदी थोरसवदा ठरेल ना--अगदी वल्लभासारख्या थोरांनीं देखील स्वयंवराचा सवदा करून आणावी अशी थोरसवदा--(आरशांत पहात) अगदीं शाक्यांची सेनापतीण !

दासी—(प्रवेशून) बायीमहाराज, बाहेर अेक सेनापतींकडचा घोडे-स्वार आला आहे तो—

सुलोचना—तो नाही, ते म्हण ! अग, ओळखलं हो मी की सेना-पति स्वयमेवच आले आहेत. पण मला फसवून बाहेर आणून सामोरे जाण्याचा मान मजकडून बळेंबळें घेण्यासाठीं मला फसविण्यांत येत आहे कीं कुणी सैनिक निरोप घेऊन आला आहे म्हणून !

दासी—खरोखर, बायीमहाराज—

सुलोचना—लुच्चे ! माझा पगार घेऊन, मला फसवूं पहाणाऱ्या माझ्या शत्रूस सामील झालीस काय ! (कमलनालानें मारते.) सेनापतीच आले आहेत.जा,त्यांस सांग कीं यायची वेळ अजून झाली नाही. आणखी थोड्या विलंबानं यावं !

(चाल-न पयाम आता है-)

समयी सखा न ये । मी जात फसुनि आतां गे । बघत वाट थकलें । मी दारिं बसुनि आतां गे ॥ ध्रु० ॥ मानि ना आता गोडी गुलाबी पुन्हा । सख्याशीं मांडिलें मी युद्ध रुसुनि आतां गे ॥ १ ॥ गांठ होतांचि या । शत्रूकंठीं पाश हा । आळिगनाचा । फेकीन कसुनि आतां गे ॥ २ ॥ दूति जा सांग । आलांत जा तसेची । प्रिया रडवीनची । मी हंसुनि हंसुनि आतां गे ॥ ३ ॥

दासी—शपथ ! स्वामिनी, सेनापति नाहीत. ते अेक अत्यंत निक-
डीच्या संकटाची बातमी आल्यामुळें तसेचे तसेच राजधानी सोडून सेना-
शिबिरास गेले. जातांना धांवत्या घोड्यावरून अितकं काय ते या सैन-
कांस सांगितलं. ‘मी दोन चार दिवसांत येतो--निदान सविस्तर वृत्त धाडतो.
जा, घरीं सांग--’ तो आहेच दाराशीं.

सुलोचना—काय, म्हणतेस तरी काय ! (घंटा होतात) आणि हें
काय ! नगरभवनांतील—आपल्या राजधानीतल्या संधागरांतील संकट
घंटा ! संकट कसलं ! कुठें तो घोडेस्वार ? अग, माझ्या वल्लभाला
अुद्देशून मी आतांच ‘ आणखी थोड्या विलंबानें यावं ’ म्हणून विनोदांत
म्हटलें तें काय आणि ही बोलाफुलाला गांठ पडली ती काय ! कशाला
मेलं मी तसं अशुभ वाक्य रुसव्यानें म्हणाले ! अग, आज ते जातांना मी
त्यांच्याशीं धड बोलले देखील नाहीं थट्टेथट्टेनं. (पुन्हां घंटा वाजतात.) चल
चल ! त्या मेल्या कोसलच्या विद्युद्गर्भानें तर नसेल ना काहीं घात केला !

प्रवेश ६ वा

(बुद्धदेव, सेनापति विक्रमसिंह [भिक्षु विक्रम] आणि अितर

भिक्षु बसले आहेत.)

विक्रम—शेवटीं चाळीस वर्षांपूर्वीं मला वाटलेली भीति अशी
खरी ठरली ! केवळ दयेनें दुष्टता, केवळ कारुण्यानें क्रोध, केवळ अहिंसेनें
हत्या, केवळ शास्त्रानें शस्त्र सदोदित आणि सर्वत्र वशीभूत होत नाहीत,
जिकली जात नाहीत, नष्ट करितां येत नाहीत ! हेंच कठोर सत्य शेवटीं
आपल्या डोळ्यादेखत प्रत्ययास आले ना ! भगवान्, जन्म, व्याधि, जरा
आणि मृत्युपासून मनुष्यमात्रास विनिर्मुक्त करण्यासाठीं मनुष्यांत जर कोणी
अधिकांत अधिक त्याग केला असेल, तप केलें असेल, चिंता वाहिली असेल
तर ती तथागत, भगवान् बुद्धदेव, आपण होय. त्रिविध तापांचा अशेष
नाश करण्याचा ज्या आर्यपंथाचा आपण आविष्कार केलांत, तृष्णानाश

केला असतां मनुष्य जन्मपरंपरेच्या कैचींतून सुटून मुक्त होतो हैं जें आपण तात्विक निदान ठरविलेंत त्यावर आणि आपल्या पारलौकिक स्वरूपाच्या मुक्तीवर ज्यांचा विश्वास बसत नाही ते औहिकवादी लोकहि आपलें अवेढ्यासाठीं स्वभावकौतुकच करितील, सादर कृतज्ञच रहातील कीं निदान या जन्मां, या आयुष्यांत तरी जन्मव्याधिजरांमृत्यु या चारी संकटापासून दैहिकतःहि मुक्त-अक्षरशः पूर्ण मुक्त करणें मनुष्याचे हातांत नाहीं-अवेढें तरी आपण सिद्ध केलेंतच ! कितीहि दुःखमय असलें तरी बद्धास वा बुद्धास याच जगांत देह आहे तोंवर राहिलेंच पाहिजे आणि जगांत आहों तों भौतिक अर्थी तरी ह्या चारी आधीं व्याधीना मनुष्यमात्रास-मग तो पारलौकिकअर्थी बुद्ध असो, मुक्त असो-तोंड दिलेंच पाहिजे हैं कठोर सत्य आतां संशयास्पद आहे असें म्हणण्याची मानवी आशेची हिंमत पुन्हा होणार नाहीं. मनुष्यप्रयत्नांची आपण शेवटची पराकाष्ठा केलीत आणि निसर्गशक्तीपुढें मनुष्याच्या यत्नानं हात टेकले. हाहि काहीं थोडा लाभ झाला नाही. असला पराजयहि आंशिक जयच होय. जें जें अपरिहार्य म्हणून ठरेल त्यास तोंड देण्यास जो शूर आहे तो आपल्या अल्लड अिच्छांच्या अश्रूंतच गटांगळ्या खात न बसतां दंड थोपटून सज्ज असतो. आतां जर ह्या भौतिक अस्तित्वांत तरी जन्म, व्याधि, जरा, मृत्यु ह्या चार शत्रूस तोंड दिलेंच पाहिजे, तर मग त्या भौतिक शक्तीशीं द्याव्या लागणाऱ्या झुंजींत स्वपक्षास कमीत कमी हानि होऊन अधिकांत अधिक लाभ ज्या प्रकारें होअील अशीच युद्धनीति मनुष्यानें अवलंबन केली पाहिजे. माझ्या मते ती युद्धनीति म्हणजे मनुष्य जातीचं अधिकांत अधिक सुख साधण्या-स्तव किंवा पाहिजे तर असं म्हणा कीं, तिचं दुःख कमीत कमी करण्या-स्तव सांसारिक सर्व कामें यथावत् करणारा कर्मयोग हीच होय. आपल्या मते संसारांतील कामिनी, कृषि, कृपाण ह्या तिन्ही वस्तूंचा आत्यंतिक त्याग करणारा कर्मसंन्यास हाच मरेतों जगण्याचा उत्तम मार्ग होय. परंतु आतां अनुभवानेंच सिद्ध झालं नाहीं कां कीं, त्या तिन्ही त्यागांतहि आत्यंतिक शस्त्रत्यागाची प्रतिशा तरी लोकहितास अत्यंत बाधक होते. कारण आपल्या सारख्यांचा शस्त्रत्यागाचा हा अुदात्त उपदेश सत्प्रवृत्त लोकच पाळणारा. तदनुसार ते केवळ दया, अहिंसा, क्षमा ह्या भावनांच्या आधारावर जगूं

पहाणार. आणि मुख्यतः दुष्ट, दुर्जनच आपल्या उपदेशास लाथाडून शस्त्रानें, शक्तीनें, बळानें कुरघोडी करूं पहाणार. अशा सामन्यांत पोथीच्या पानांची पोचट ढाल पक्क्या पोलादाच्या आघाताखालीं पिचून पिचून जाऊन पुण्यशीलांचा विनाश आणि पापशीलांचा विजय होणारच होणार—हें भाकीत जें मी चाळीस वर्षांपूर्वीं केलें तें आज सत्य होत आहे कीं नाहीं, पहा. हें मी आनंदानं म्हणत नाहीं; अत्यंत दुःखानं म्हणत आहे. माझें हें अनिष्ट भविष्य खोटं ठरावं म्हणून तर मी माझ्या अिच्छे-विरुद्ध आपल्या म्हणण्याप्रमाणें शस्त्रसंन्यास करून भिक्षुधर्माचं आपल्या आशेनुसार तंतोतंत पालन करीत आलों. पण शेवटीं शस्त्रयुद्धें शांतिमय जगांतून नाहींशीं होण्याचें स्थलीं त्या शस्त्रयुद्धाच्या रक्तधुमालींत त्या जगांतून ती शांतीच नामशेष होण्याची पाळी आली. अेका बाजूस मगधचा राजा बिंबिसार आपला शिष्य झाला, क्षमेचा आणि अहिंसेचा भोक्ता झाला; पण त्याचा पोटचा पुत्र अजातशत्रु आपला द्वेष झाला; बापाविरुद्ध त्यानें बंड केलें, आणि बापास ठार मारून तो सिंहासनावर—आमच्या सर्वांच्या छातीवर विराजमान झालेला आहे. ही मगधाची बातमी जुनी होते न होतें तों ही कोसलची बातमी येऊन धडकली कीं, विद्युद्गर्भांनिंही आपल्या पित्यास मरणाचे दारीं ढकलून राज्यश्रीस दडपलें. तो पिताहि, कोसलचा तो प्रसनेजित महाराजहि आपला शिष्य, आपल्या दया, शांति, अहिंसेचा भोक्ता ! पण त्या आपल्या उपदेशाचा परिणाम त्याच्याच पुत्रावर—ह्या विद्युद्गर्भावर लवळेशहि न होऊन तो झाला आपला कट्टर द्वेष ! त्यानें—त्या दुष्ट पुत्रानें शस्त्रशक्तोच्या आधारावर बंड केलें आणि तो—तो सुष्ट पिता शस्त्रसंन्यासाचा अभिमानी, त्या बंडांत जीव घेऊन पळत असतां मृत्युमुखीं पडला. ज्यांनीं ज्यांनीं आपला उपदेश अकिला ते ते सुष्ट, राजा बिंबिसार, राजा प्रसेनजित् आणि हे शाक्य मारले गेले—जाण्याच्या पंथास लागले-आणि जे जे तो उपदेश न अैकतां शस्त्रालाच शास्त्रासमान पूजित राहिले ते ते दुष्ट भरभराटले. शेवटीं निर्बल कारुण्याला क्रोधानें मारिलें; दुबळ्या दयेचा प्राण दुष्टतेनें घेतला.

बुद्ध—भिक्षु विक्रमसिंह ! या माझ्या संन्यस्तसंघाचेमुळें आजवर लोककल्याण असं कांहींच साधलं नाहीं असं का आपलें म्हणणें आहे ?

विक्रम—भगवान्, या संन्यस्तसंघानेंच नव्हे, तर संन्यास आश्रमानेंहि जीवमात्रावर जे अपकार केले आहेत त्याला पारावार नाही. अहो, सर्वसंगपरित्याग करून वनामध्ये संन्यासी जो शब्द बोले ते अमुन्या मानवाचें शास्त्र होत आलेलें आहे. 'धर्मोहि विश्वस्य प्रतिष्ठा' हें वाक्य तथ्य आहे. पण हें वाक्यहि अगर्दीच अतथ्य होणार नाही कीं, 'संन्यासोहि धर्मस्य प्रतिष्ठा'—अतक्या थोर थोर विभूर्तींच्या पदस्पर्शानें हा संन्यासाश्रम स्वर्गासमान पूज्य झाला आहे. आपल्या या संघाचीच गोष्ट घेतली तरी म्हणजेच आपली गोष्ट घेतली तरी, आज चाळीस वर्षे भगवान्, आपल्या ह्या अत्यंत सरळ, सोप्या आणि करुणामय शीतळ धर्मोपदेशामृतानुळें सहस्रावधि जीवांची तळमळ शांत झाली आहे. यज्ञांचं वैयर्थ्य आपण सिद्ध करून शेकडों अपयुक्त जीवांस जीवदान दिलंत; देवदेवतांचं काल्पनिक बंड मोडून टाकून सदाचरण आणि लोकप्रेम हेंच खरं धर्मसाधन म्हणून स्थापित केलंत. आपले भिक्षु गांवोगांव जाऊन रोग्यांची सेवा करितात, अडल्यांची सुटका करितात, परस्परांचा मत्सर करूं नका, अन्योन्यां दया करा, अपराध क्षमा करा, अित्यांद अुदात्त अपदेश करीत घोघर समाधानाचा शीतल संदेश पोंचवितात, हे आपले अपकार, हे दयामय देवा, जगत् कधीहि फेडूं शकणार नाही. परंतु आपल्यासारख्या महान् विभूर्तींच्या चाळीस वर्षांच्या अत्यंत अुत्कट विरुद्ध प्रयत्नांनींही शस्त्रबळाची अपेक्षा हानिकारक आहे हें सत्य असिद्ध झालं नाही. पण हें सकृद्दर्शनीं भासणारं अपयशच त्या त्या प्रयत्नांचा यशस्वी परिणाम होय.

आनंद—(प्रवेशून) बुद्ध शरणं गच्छामि, धर्म शरणं गच्छामि, संघ शरणं गच्छामि. भगवन्! शाक्य गणतंत्राचे वतीनें त्यांचा प्रत्यक्ष राजप्रतिनिधि तथागत बुद्धांची आणि भिक्षुवर विक्रमाची भेट घेण्यास आला असून त्यानं अशी अत्यंत दुःखकारक बातमी आणली आहे कीं, कोसलचा राजा विद्युद्गर्भ यानें असावध अशा शाक्य प्राजकावर अेकाअेकीं स्वारी करून त्याची अगर्दी धूळधाण अुडविली आहे.

विक्रम—काय शेवटीं या थरावर गोष्ट आलीच ना! आनंद! जा जा, त्या शास्त्रीय राजदूताला बुद्ध भगवानांचे समीप घेऊन या जा. (आनंद जातो.) भगवन्, पाहिलेंत ना! आपल्या आत्यंतिक अहिंसामय

अपुपदेशानं कांहीं व्यक्ति करुणामय बनतील. पण सर्व व्यक्ति तशा बनुं शकणार नाहींत. प्रत्यक्ष आपल्या दैदीप्यमान अपुपस्थितींत जर जगाची ही स्थिति तर आपला अवतार अस्तंगत झाल्यावरची कथाच काढावयास नको. क्रूर प्रवृत्तीचे असुर ह्या जगांत व्यक्तिरूपें आणि राष्ट्ररूपें रहाणारच, हे व्यवहारतः तर प्रत्ययास येतच आहे. तत्त्वतःहि ही अुभी पिढीची पिढी जरी आपण संन्यस्त करून सोडूं शकूं असें आपण गृहीत धरले तरी जे कोटिकोटी जीव पुढील पिढींत जन्म घेणार त्यांची पूर्वसंचित कमें भिन्न असल्यामुळें त्यांची अपुपजत प्रवृत्तीहि परस्पर विभिन्नच असणार आणि म्हणून अेकच अपुपदेशापारीं कोणी दयाशील होअूं शकेल तर कोणी होअूं शकणार नाहीं. कारण त्या कोट्यवधि जीवांच्या मनोविकासाच्या कोट्यावधि परंपरा असणारच. अेतदर्थ दयेनें द्रवतील तर ठीकच पण जे दुष्ट तसे वळणारच नाहींत त्यांस दंडानें, वळानें त्या परोपद्रवी दुष्टतेपासून परावृत्त केलं पाहिजे. जसे पिसाळलेल्या कुत्र्यास आपण दंडानें परावृत्त करणें हीच खरी भूतदया समजतो. अधिकांत अधिक सुष्ट प्राण्यांचे हितार्थ अेका दुष्ट प्राण्यास दंडिणें हाच खरा धर्म समजतो. हिंसेची दंत नखें शस्त्रानं छाटून टाकते तीच खरी अहिंसा होय !

शाक्य राजदूत—(प्रवेशून) बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि. भगवान् , शाक्य राष्ट्राच्या जिवावरचं जें संकट आलं आहे तें अितकं असह आहे आणि जो संदेश मी आपणाकडे आणीत आहे तो अितका त्वर्य आहे कीं, आपल्या प्रश्नांचीहि अपेक्षा न करितां तें सर्व आपण होअूनच मला सांगून टाकावं लागत आहे. सेनापति विक्रमसिंह, शाक्यांवर कोसलचा क्रूर राजा विद्युद्गर्भं विजेसारखा कोसलून पडला आहे. स्वसैन्य वाताहत झालं आहे. अेकच वीर तेवढा अजू-नहिं न डगमगतां रणांत विद्युद्गर्भास अडवून अुभा आहे—तो म्हणजे, विक्रमसिंह, आपला पुत्र वल्लभसिंह, आणि मरणासन्न शाक्य राष्ट्राच्या हृदयांत जीवनदायी अशी अजून एकच आशा, एकच धुगधुगी अुरलेली आहे—ती म्हणजे हे शाक्यांच्या धुरंधर सेनापति, हे वीरवर, हें शाक्य राष्ट्र-पितामह—तुमचं सहाय्य आणि भगवान् बुद्धदेवांचे आशीर्वाद ! आमची अशी प्रार्थना आहे कीं, आमच्या विक्रमसिंहांनीं जो संन्यासाश्रम स्वीकारला आहे

व्यास आमची ही विनंति विसंगत असतांही, शाक्य राष्ट्राच्या प्राणांतिक संकटीं त्याची मुक्तता करण्यासाठीं विक्रमसिंह, आपण गजेंद्रासारखें धावून यावें, श्रीकृष्णासारखा प्रतिज्ञाभंगहि अुचितकार्णी आर्तपरित्राणार्थ तरी अुचितच समजावा. विद्युद्गर्भांला जिंकलं नाहीं तर हें शाक्य राष्ट्र नष्ट झाल्यावाचून रहात नाहीं. आणि विद्युद्गर्भांला जिंकण्याला आपणच अेक वीर समर्थ आहां.

बुद्ध—राजदूत ! तूं शाक्य राष्ट्राला आमचा निरोप कळीव कीं, तुमच्या दुःखानं तथागतास फार दुःख होत आहे. परंतु तितकेच दुःख विद्युद्गर्भ आणि त्याचे कोसलीय सैन्य यांच्या दुःखाविपर्योहि होत आहे. कारण तुम्ही त्यांच्या छळाच्या आणि अत्याचाराच्या आगीनें पोळत आहां तर ते छळक संतापाच्या आणि अतितृष्ण मत्सराचें आगीने भाजत आहेत. आम्हांस दोषेहि सारखेच. दोषेहि वैर सोडा हेंच आमचें अनुशासन !

विक्रम—अहो, पण ज्या दुष्टाने वैर धरले, साधले, त्यानं तें सोडलं पाहिजे ना ! उद्यां या पीठाचे वतीनें जगांतील वाघ जातीलाहि आदेश धाडावा कीं, परवांपासून गायगुरांचं वैर सोडा ! तो आदेश वाघाकडून जेव्हां पाळला जाअील तेव्हां देखील आपणांस असं आढळून येअील कीं, वैर सोडण्याचा आदेश मनुष्यांतील दुष्ट, दुर्जन पाळण्यास सिद्ध नाहींत ! म्हणून अशा दुष्टांचें दमन दंडानेंच केलं पाहिजे.

बुद्ध—पण जें दमन दंडानें होतं तें स्थायीं नसतं. मनच दुष्टतेपासून परावृत्त करणें हा दुष्टांस सुष्ट करण्याचा अुत्तम मार्ग नव्हे काय ?

विक्रम—तो अेक कल्पनेच्या पोकळींतील अुत्तम मार्ग असेल ! जसं मेल्यावर मिळणारं स्वर्गांतील अमृत तृष्णाशमनास अगदीं अुत्तम; पण या सतृष्ण जगाच्या तान्हेल्या जीवांस गांवच्या टेकडीवरील अुड्या टाकीत येणाऱ्या लहान ओढ्याचं ओंजळभर गोड पाणीच अधिक शीतलता देतं. काव्यांत कल्पवृक्ष मोठा अुत्तम; पण प्रत्यक्ष अुन्हांत अगदीं साध्या बिचाऱ्या वडपिंपळाचाच उपयोग त्यापेक्षां शतपट अधिक होतो ! आणि दुसरं असं कीं दुष्टांचं मन मदुपदेश अैकण्याच्या सदप्रवृत्त स्थितींत आणण्यासच दंड-शक्तीची मात्रा बहुधा पहिला रामबाण अुपाय असतो. आपला चाळीस वर्षांचा अनुभव हेंच सांगतो कीं, दुष्टतेची अेक स्थिति अशी आहे कीं

ती प्रत्यक्ष बुद्धाच्याहि साधुवादानें असाधुत्व सोडीत नाहीं. विद्युद्गर्भ हा तसाच अेक दुष्ट आहे. म्हणून त्याचं मन दंडानें वळविता जरी आलं नाहीं तरीहि ते पंगु तरी करून टाकितां येतंच येतं. पण नुसत्या अप-देशानें तो तात्कालीक लाभही होत नाहीं; स्थायी तर होत नाहींच नाहीं. त्याच्या क्रोधाचीं नखें छाटलीं, दंत अपटले मग तो नुसताच स्वतः जळफळत पडला, शांत झाला नाहीं तरीहि हा लोक तरी त्याप्रमाणें त्याच्या प्राणघातक रक्तपी हांवेपासून मुक्त होऊन निर्भय शांति भोगूं शकेल.

बुद्ध—भिक्षुप्रवर विक्रम, आपल्या या भापणांतील मर्म मी ओळखून आहे. पण आम्ही संन्यस्तकाम संन्यासी. संन्यास धर्म अहिंसेचा पुरस्कर्ता तथापि आपण म्हणतां त्याप्रमाणें ज्या अर्थी आत्यंतिक अहिंसा ही आचरणें मनुष्यास केवळ अशक्य आहे आणि ज्या अर्थी प्रवळ अशा दुष्ट दुर्जनांनीं तिचा अवलंब करण्याच्या आधींच केवळ सुष्ट सुजनांनींच काय तो तिचा आत्यंतिक अवलंब केला असतां अशी असमय अहिंसा केव्हां केव्हां हिंसेअतकीच लोकघातक होऊं शकते हें आपलं विधेय अग्वंडनीय आहे, नाकारतांच येणारं नाहीं, त्या अर्थी आम्ही यापुढें असं अनुशासन देतो कीं न्याय्य युद्धांत आततायी शत्रूंशीं लढण्यासाठीं शस्त्रधारण करण्यास माझ्या गृहस्थाश्रमीय अनुयायांस माझी अनुज्ञा आहे. अेतदर्थ शाक्य राष्ट्रांनं ह्या असुधारणीय विद्युद्गर्भाच्या या अत्याचारी आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठीं शस्त्रधारण अवश्यमेव करावे. त्या हिंसेचे पाप त्या सदाचारी प्रतिकान्यांवर नसून त्या अत्याचारी अनुयायांवर आहे. मन्युस्तन् मन्युमृच्छति. हे राजदूता जा आणि ही माझी अनुज्ञा शाक्यांस कळव—या धर्मयुद्धांत तुमच्या असिलतेला माझे आशीर्वाद सहाय्यक होवोत !

राजदूत—भगवन् ! आपल्या आशीर्वादाविषयीं अुभं शाक्य आपलं अत्यंत आभारी आहे. आतां ज्या शाक्य असिलतेला सहाय्यक व्हावयासाठीं आपण हे दैवी आशीर्वाद मला दिलेत ती शाक्यांची असिलताहि तेवढी मला भगवानांनीं अर्पण करावी कीं हा राजदूत मागले पायीं शाक्यांकडे परतलाच ! होय, ती शाक्यांची असिलता आपल्याच चरणापाशीं आज चाळीस वर्षें कोशबद्ध होऊन पडलेली आहे.

बुद्ध—शाक्यांची कोशबद्ध असिलता ! कुठं आहे ! अिथं ?

राजदूत—होय भगवान् ! ही पहा अिथं ! ह्या शाक्य सेनापतीच्या देहकोशांत गुप्तीसारखी गुप्तपणें निवसत असलेली वीरता—हीच आमच्या शाक्यांची राष्ट्रीय असिलता आहे ! भगवान्, तिला तेवढी आतां आमच्या हातीं द्या. ह्या खड्गहस्त सेनापति विक्रमसिंहाचे समरशृंग रणांगणांत फुंकलं जातांच शाक्यांच्या रानांतील कोल्हेहि सिंह होतील !

बुद्ध—म्हणजे, भिक्षुवर विक्रमांनीं तलवार अपुसावी ! संन्याशानं आपल्या वस्त्रास रक्तांत भिजवून तीं भगवी करावी ! अशक्य ! राजदूत, आम्हीं संन्यासी, विरक्त, समदर्शी, आम्हांस तुमच्या सांसारिक वादविवादांत पडावयाचं नाहीं. आम्हांस तुम्हीं सर्वच सारखे. संन्याशानं शस्त्र अपुसून माणसाच्या शाका करित सुटावं आणि आम्हीं त्यास अनुमोदन द्यावं हें तुम्हांस विचारवलं तरी कसं ! आत्यंतिक ब्रह्मचर्य आणि आत्यंतिक शास्त्रत्याग ह्या तर संन्यस्त भिक्षुधर्माच्या दोन मूलभूत प्रतिज्ञा आहेत. त्या कशा तोडल्या जाणार !

विक्रम—श्रमा करा ! किंवा करूं नका. पण भगवान् मला हें तुम्हांस सांगितलंच पाहिजे कीं, सांसारिक वादांत जर संन्याशानं विरक्तानं पडावयाचं नसेल, जर आम्हीं न्यायी व अन्यायी दोघांनाहि सारखंच मानावयाचं असेल तर तथागत बुद्धांच्या या अनुशासनाचा अधिकांत अधिक भंग करणारा अपराधी म्हणजे तथागत बुद्धच ठरतील. भगवान् आपण पूर्वी लाजगृहीं असतांना तेथें अेक शेकडों जीवास मारणारा यज्ञ होणार होता. तो बळीदानाचा कळप वाटेनं चालत असतां त्यांतील अेक लहानसें कोंकरू लंगडत चाललेलें आपणांस दिसलें. आपणास तें पाहातांच अितकी दया आली कीं त्या कोंकरास आपण स्वतः कडेवर घेऊन त्या कळपामागोमाग राजयज्ञागारीं गेलांत, विप्राशीं वादविवाद करून यज्ञांत जीवहिंसा करणें पाप आहे असं आपण त्यास पटविलंत आणि कोकरासुद्धां सर्वांची मुक्तता केलीत. अेका कोंकराच्या, शंभर पशूंच्या हिंसेस वाचविण्यासाठीं आपण संन्यस्त कर्मांचे मुकुटमणीहि सांसारिक वादविवादांत भाग घेते झालेत. आणि येथें शेकडों अर्भक मुलांच्या, शेकडों अनाथ कन्यांच्या, हजारों निरपराध माणसांच्या प्राणाशीं बेतली असतां आपण म्हणतां सांसारिक वादांत संन्याशास पडतां येत नाहीं ! म्हणे संन्याशास

शाक्य आणि विद्युद्गर्भ दोघेहि सारखेच. समबुद्धी हा संन्यासाचा धर्म ! परंतु संन्यासी भिक्षु चुलट्या सोलून अूस खातात. भूस फुंकून तांदूळ खातात, गदूळ डबकें सोडून चांगल्या वहात्या नदीचं पाणी पितात. दुभत्या गाभीच्या कासेंत हात घालतात, सापाचे बिळांत हात घालीत नाहीत. मध जरी खातात तरी विषारी मधमाशांची पोळी आपल्या खाकेंत लागूं देत नाहीत. तेव्हां चांगलें आणि वाभीट आम्हीं ओळखतो.

बुद्ध—मग अशा समर्थी संन्याशानं काय करावं असं आपलं मत आहे ?

विक्रम—काय करावं ? गायीची मान जबड्यांत धरणान्या वाघापुढें धर्मपदाचं अेकहि अनुष्टुप न गातां—कारण तें अनुष्टुप पुरं होण्याच्या आधींच त्या गायीचा कंठनाल चिरून तो व्याघ्र तिचं रक्त घटघटा पिअूनहि गेलेला असेल !—अेका झडपेसरशीं खड्गानें त्या वाघाचं मस्तक छाटून टाकलं पाहिजे ! तसेंच या दुष्ट विद्युद्गर्भाच्या सैन्यावर तात्काळ कोणाहि अितर संसारी सैनिकापेशां अधिक निकराची चाल करून जाअून त्यास खऱ्या संन्याशानं अवश्यतर ठार केलं पाहिजे, आणि निरपराध सहस्रावधि शाक्यांच्या बायकामुलांस जीवदान दिलं पाहिजे. स्वर्गप्राप्तीच्या वेडापार्यां पशुहऱ्या चालू देणं हें जर संन्यस्त भिक्षूस निर्दयपणाचं आहे तर अहिंसेच्या खुळापार्यां ही नरहिंसा चालूं देणें त्याहूनहि शतपट निर्दयपणाचं संन्यासित्वास कलंक लावणारं नाही काय ? भगवान्, मला समरांत अुतरूं द्या. माझ्यांत अजूनहि दुष्टांचं शासन करण्याची शक्ति आहे. निदान त्याचें या पुढील क्रौर्य तरी पंगु करीनच करीन. निरपराधांची पुढील घोर हिंसा तरी टाळीनच टाळीन. नव्हे, क्वचित् अजूनहि त्या अत्याचारावर शाक्य राष्ट्र विजयहि मिळवूं शकेल !

बुद्ध—तरी काय ! आज शाक्यांवर विद्युद्गर्भ जय मिळवीत आहे. अुद्यां शाक्य त्यांच्यावर जय मिळवितील. तरी काय; जयानं तें वैर तसंच पुढं चालणार ! जो पराजित होअील तो दुःखीच रहाणार. म्हणूनच जो खरा संन्यस्तकाम आहे, खरा अुपसन्त, शांत आहे तो या जयापजयाच्या दोन्ही गोष्टी सोडून स्वस्थ झोंप घेतो—

“ जयो वैरं प्रसवति दुःखं शेते पराजितः ।

अुपसन्तः सुखं शेते हित्वा जयपराजयम् ॥”

विक्रम—हाय, हाय ! हें भी काय अकत आहे ! भगवान्, आपल्या स्वतःला जेव्हां वाटलं कीं आपण निर्वाणपदीं पोचलात त्यानंतरही केवळ ह्या दुःखत जगास पाहून आपणांस आलेल्या कळवळ्यामुळे लोककल्याणार्थ आपण हा देह चालविलात तो काय ह्या वचनाच्या आधारे ? केवळ सुखं शेते—सुखाने झोपतो अितकाच संन्यासाचा मुख्य गुण ! तर मग आपण निर्वाणपदी केव्हाच झोपा काढावयाच्या होत्यात, देहत्याग करावयाचा होता. सुखं शेते याचा लाक्षणिक अर्थ आपणास अभिप्रेत असेल तर मग ती स्थितप्रज्ञता, कर्म फलाचा अंतस्त्याग, शस्त्र संन्यासाप्रमाणें शस्त्रधारणांतही शक्य आहे. काटा काढावयास संन्यासी सुखी घेतोच कीं नाही ? मग खलकंटक काढावयास खड्ग का घेऊं नये ? दहा कोसांवर कोणास कांटा मोडला तर तुमचं अंतःकरण कळवळतं आणि त्यास औपध देण्यास जाता तेव्हा आपली झोपमोड लाक्षणिक वा तात्त्विक अर्थां नसली तरी अक्षरशः होत नाही काय ? आपण म्हणतां जय वैरास प्रसवतो आणि पराजित अन्याय दुःखी होतो; तें काही अंशां खरं आहे. पण अन्यायी मनुष्यास पराजयाचं जें दुःख होतं तें टाळण्यासाठी न्यायाचा पराजय करून घ्यावयाचा काय ? चोरास चोरी फसल्याचं दुःख होऊं नये म्हणून सावांना घरचीं दारं अघडवी टाकणं भाग पाडावयाचं ? कां तें पराजयाचं दुःख अन्याय कर्माची शिक्षा म्हणून त्या दुष्टास भोगणं प्राप्त होणेंच श्रेयस्कर मानावयाचं ? अन्यायी आततायास पराजयाचं दुःख होतं तें वाळीटच; पण जर दुर्जनांचा अड्ड अन्याय तसाच चाळूं दिला तर निरपराध मुजनांच्या छळानं अवधी मनुष्य जाति संत्रस्त आणि दुःखी होते त्याची वाट काय ? तें त्याहून सहस्रपट वाळीट आहे ! त्यांतही दुष्टांस जें दंडाचं प्रायश्चित मिळतं तेंच त्यांच्यांतील दुष्टांही करण्याच्या प्रवृत्तीस प्रथम भयाचा आळा घालतें. आणि ती अशी पंगु झाली म्हणजे सदुपदेशानं वा संवयीनें ती नष्ट होऊं शकते. परदुःख हें केव्हा केव्हां परकल्याणाचं अपरिहार्य मूल्य असतं. आपण संसार सोडलात तेव्हां यशोधरेला केवढं दुःख झालं; पण पिता वा पत्नी यांच्या दुःखासाठीं आपण परत घरीं गेला नाहीत. जो तरुण वा तरुणी संन्यस्त दीक्षा देऊन आपण संघांत घेतलात त्यांच्या त्यांच्या घरी रडारड चाळूं होते. यास्तव कित्येक नगरांनीं आपल्यावर बहिष्कार घालून आपणास

काढून लावले. देवदत्तानं नवीन पंथ काढला; आपण विरोध केलांत. त्यामुळें तो दुःखी झाला, क्रुद्ध झाला. वैर अितकं वाढलं कीं आपल्यावर मारेकरी घातले पण आपण त्याचा पंथ स्वीकारून आपला बुद्ध संघ देवदत्ताच्या दुःखास्तव वा तें वैर तेथेंच थांबविण्यासाठीं विसर्जन केला नाहींत. कारण हेंच ना कीं लोककल्याणार्थ देवदत्ताचं दुःख आणि वाढतं वैर हें अपरि-
हार्य मूल्य होतं. अपराध्याचं दुःख टाळणं म्हणजे लाखों निरपराधी लोकांस दुःखी ठेवणें होतें. तर मग तोच न्याय संन्याशाच्या शस्त्रधारणा-
सही कां लागूं नये ? ज्या राष्ट्रचं अन्न खाऊन हा संन्यासाचा पिंड प्रति-
दिन पोसला जात आहे त्या राष्ट्रवर अेक अत्यंत अुहंड, प्रत्यक्ष आपल्या
बापासही राज्यासाठीं मारूं मार्गें न घेणारा हा राक्षस सहस्रावधि सैनिका-
निशी चालून आला आहे, अशा वेळीं अेक तरवारीच्या झटक्यासरशीं तो
राक्षस मारणं शक्य आहे असं वाटत असतांही जो संन्यास आपली झोप
विघडूं नये म्हणून तो खड्ग सांवरण्याचे सोडून आपलं पांघरूण सावरूं
पहातो, आपल्या राष्ट्रांतील लाग्यो स्त्रीवालवृद्ध भोसकले जात असता
त्यांच्या कर्कश किंकाळ्यांनीं झोंप मोडूं नये म्हणून कानात निरर्थक आणि
अनर्थक प्रतिज्ञांचे बोळे घालून 'सुखं शेते' स्वस्थ घोरत पडतो, त्या
संन्यासास शतवार धिक्कार असो, सहस्रवार धिक्कार असो ! सुखं शेते !
केवळ स्वस्थ घोरत पडणें हें कां अपसंतांचं, संन्यासाचं ध्येय आहे ? तें
अजगराचें ध्येय असूं शकेल, आळशाचं असूं शकेल, आप्पलपोट्याचं असूं
शकेल !—संन्याशाचं नव्हे ! तेव्हा भगवन्, मला आज्ञा द्यावी. म्हणा—
आधींच शाक्यांच्या आशेची आणि आयुष्याची घटिका मोजावयास घातली
आहे—तेव्हां विलंब न करतां म्हणा, 'जा' आणि मी गरुडासारखी झेप
घेऊन कोसलच्या त्या अत्युग्र भुजगाचे शाक्यांच्या प्राणास पडलेले भयंकर
विळखे तोडून फोडून विच्छिन्न करून टाकतों पहा—पण दंश होण्याचे आर्धा
मला तेथें पोचूं द्या. म्हणा, 'जा' !

बुद्ध—भिक्षुपुत्र विक्रम आपल्यासारख्या तत्त्वज्ञानी संन्यस्त भिक्षुनें असें
अेकाअेकी अुत्तेजित होऊन उठावे हें आश्चर्य आहे. काहीं झालें तरी मला
तुम्हांला आमच्या संघाच्या प्रमुखतम भिक्षूला शस्त्रयुद्धांत शस्त्र घेऊन

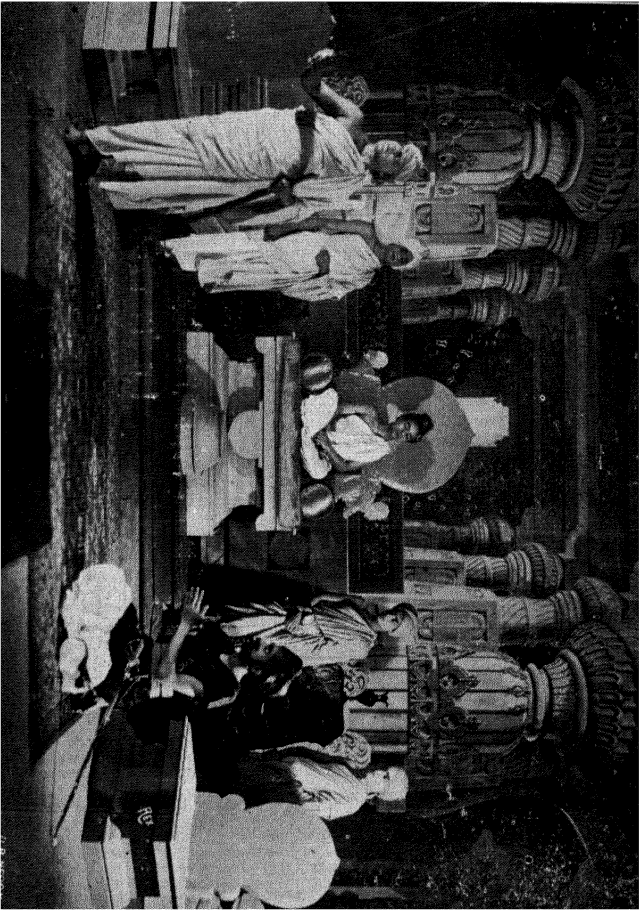
जा लढा—असैं सांगणें शक्य नाहीं. संघाची आणि संन्यासाची मूल भिक्तीच ज्या कांहीं प्रतिज्ञांवर अवलंबून आहे त्यांतील आत्यंतिक शस्त्र संन्यासाची ही शपथ कोणाही भिक्कूला मी मोडूं देणार नाहीं.

विक्रम—दुदैव राष्ट्राचें कीं ज्यांत हा दुबळा संन्यासधर्मच सर्वोच्च धर्म समजला जातील ! दुसरें काय ! शाक्यदूत हो जा आणि राजसभेस सांगा कीं, अदूरदर्शीपणानें आत्यंतिक शस्त्रन्यासाची प्रतिज्ञा करणें ही चूक झाली म्हणून तीमुळें लोककल्याणास अत्यंत हानि पोचत आहे असे स्पष्ट झालें असतांही ती चूक—स्वतःच्या दृढनिश्चयाचें स्तोम माजविण्यासाठीं—सुधारण्यास नाकारणें म्हणजे दृढनिश्चय नसून केवळ दुराग्रह आहे, असें विक्रमसिंहास वाटत असतांही बुद्ध भगवानांची अनुज्ञा नसल्यामुळें त्यांची स्थिति अेकाद्या मंत्रवद्ध नागासारखी झाली आहे. त्यास तसे मर्यादेवाहेर हलतां येत नाहीं. शाक्यांच्या रक्षणार्थ खड्ग निष्क्रोपित करून समरांत शिरण्यास अद्युक्त असतांही तुमच्या सहाय्यार्थ मला येता येत—

राजदूत—हां, हां ! तें अशुभ वाक्य, तो निर्दय निर्णय, ती राष्ट्रघातक अर्थव्यक्ति पुरी करण्याचे आधीं अेक पळभर तरी थांबा ! बुद्धदेवांच्या अिच्छेचा शेवटचा शब्द आपण अेक श्रवणानें अैकलात, पण त्याचे वरोवरच या आर्त, त्रस्त, मरणोन्मुख शाक्य राष्ट्राचाहि शेवटचा शब्द दुसऱ्या श्रवणानें अैका आणि मग तुमच्या त्या निर्णायक वाक्याचा शेवटचा शब्द बोला ! शाक्य राष्ट्राच्या आत्म्याची ह्या भयानक संकटांतील तळमळ, जिवाची तगमग, त्याच्या शेवटच्या आशेचा तो शेवटचा शब्द व्यक्तविण्याचें सामर्थ्य कोणाहि अेका व्यक्तीच्या जिव्हेत असणें शक्य नसल्यानें शाक्य जातीची ही जातीय जिव्हाच आपल्यापुढें ती राष्ट्रीय करुणा भाकील ! (विक्रमसिंहाचा खड्ग काढून त्याजपुढे ठेवतो.)

विक्रम—(दचकून) काय ! हा माझा खड्ग ! हें माझं कृपाण ! चाळीस वर्षें होतील मी संन्यास घेतला तेव्हां हा मी खालीं ठेवला ! ह्या खड्गानें मी बारा वेळां शाक्यांच्या शत्रूस धूळ चारली आहे.

राजदूत—सेनापती, त्याच्या मुठीवर त्या बारा विजयांचे स्मारक म्हणून बारा रत्नांचा जडाव चढवून हा आपला खड्ग आमची राष्ट्रीय मत्ता म्हणून आमच्या राजसभेंत आम्हीं शाक्य सदा लटकत ठेवीत असतो.

विक्रम—हे कर्तव्याचे कृपाण अचलले पदा !

[पृष्ठ ८३]

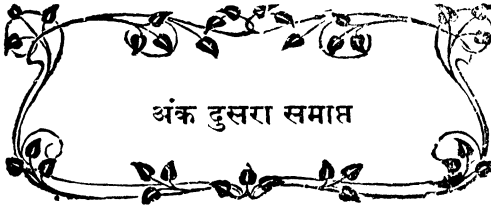
प्रत्येक नवां सेनापति ह्याला वंदन करून आपले पद स्वीकारतो. तो हा खड्ग ! शाक्यांनीं या खड्गास आमचा प्रतिनिधि म्हणून आपणांस आमचा संदेश देण्यास, आमची प्रार्थना अकविण्यासाठीं आणि मन वळविण्यास धाडलेला आहे. शाक्य राष्ट्र जर आतां मरणेंच असेल तर निदान वीरोचित प्रतिकार करीत तरी मरावे-पण तेंहि आतां आपण हा खड्ग अचलून रणांत अगदीं त्वरीत अतराल तरच शक्य ! महाराज, क्षणभर मी जो प्रकार पहात आलों तो डोळ्यासमोर आणा. तीं आमापल्ली, केदनावती, लींवणीय कोसलच्या सैन्यांनीं लावलेल्या आर्गांत गांवेचीं गांवे भडकत आहेत पहा ! कडाकड मोडून पडणाऱ्या पेटलेल्या वहालांच्या आणि छप्परांच्या खालीं म्हातारे आणि मुले जिवंत दबून जळून जात आहेत ते पहा ! त्यांच्या मांसाचा तो अग्र वास कोस कोस पसरत आहे ! मारा, हाणा करीत कोसलचे शेकडों सैनिक नागवी तलवार घेऊन भेटेल त्या शाक्यास सपासप कापीत, लुटीत, टेचीत धांवत आहेत पहा ! त्या स्त्रियांच्या थव्यांवर घोडे घातले पहा, तीं मुलं ठिचून गेलीं पहा ! त्या रक्ताच्या चिळकांड्या, तीं मुंडकीं, त्या किंकाळ्या, तो पळ, तो कण्ह !-महाराज, शाक्य राष्ट्र आपलें मूल आहे. हा कसाळी विद्युद्गर्भ आणि त्याचा दुष्ट सेनानी चंड मुरा घेऊन त्याचे पाठीवर येत आहे ! ते रडतं भ्यालेलें लेकरूं आपल्या कमरेस विलगत आहे, आपण दया करा, वाचवा !

विक्रम—वाचवतां ! ज्या शाक्य संन्याशाला राष्ट्राची अितकी दुर्दशा चालली असतां मुखानें झोप लागते त्याला लागो ! मला तरी ती लागत नाही. भगवन्, अकलंत ना सारं ! मग अचलूं ना हा खड्ग ?

बुद्ध—संन्यासधर्माच्या, भिक्षुधर्माच्या हें सर्वस्वी विरुद्ध आहे ! ह्याहून मी कांहींच सांगूं अिच्छीत नाहीं.

विक्रम—तर मग तुम्ही न सांगतां मी अशा त्या दुबळ्या जातिघातक, मनुष्यहितविरोधक संन्यासधर्माचाच हा संन्यास केला पहा ! हें कर्तव्याचे कृपाण अचलले पहा. माझ्या शाक्य राष्ट्रा, हे संत्रस्त मनुष्यमात्रहो, राष्ट्रधर्मास्तव, मनुष्यधर्मास्तव, भूतदयेस्तव अपरिहार्य साधन म्हणून हा संन्यासो हें शस्त्र अचलीत आहे पहा ! हें शस्त्र मी अशा परिस्थितींत अचलीत आहे कीं त्यायोगें विद्युद्गर्भाच्या क्रौर्यास पराजित नसले

तरी पंगु करून टाकून सहस्रावधि जिवांस मी वाचवूं शकणार आहे. गेल्या चाळीस वर्षांतील शस्त्रन्यासानें मी जितक्या साधूंचें परित्राण आणि जिवांची दुःखापासून सुटका करूं शकलों नाहीं तितकं लोककल्याण ह्या शस्त्रधारणाने मी येल्या चाळीस दिवसांत करूं शकेन ! जातों मी. क्षणा-क्षणाचा अश्रीर शाक्यांच्या गळा मरणाच्या फासांत अधिकाधिक गुंतवीत आहे. तरीही हे चराचरहो, तुम्हीच साक्ष आहांत कीं मी लोकहितास प्रसंगीं प्रतिकूल जाणाऱ्या प्रतिज्ञांनीं पंगु असलेल्या या संन्यासाश्रमास सोडून जात आहे; ज्या आत्यंतिक अहिंसेमुळें दृष्टांचें परित्राण आणि साधूंचा विनाश होतो ती अहिंसा धर्म नसून प्रत्यक्ष अधर्मच असल्यामुळें मी तिला सोडून जात आहे; भगवान् बुद्धदेवास नव्हे ! (जातो.)

अंक ३ रा

—

प्रवेश १ ला

(विद्युद्गर्भ आणि कोसलचा सेनापति.)

कोसल सेनापति—कोसलेश्वर विद्युद्गर्भ महाराज, आपल्या शाक्यावरील स्वारीच्या यशावर आज जवळ जवळ कळसच चढला ! शाक्यांचा सेनापति वल्लभसिंह आज आपल्या हातीं सापडला याहून आपल्या कोसल राष्ट्राच्या पराक्रमास अधिक भूषणभूत ती कोणती गोष्ट असणार ? तो वल्लभ लढवय्या मात्र खरा. मोठा हटेल वीर ! काल त्यानें कोसलच्या सेनेस दे माय धरणीं ठाय करण्याचा प्रसंग आणला होता. पण महाराज कोसलेश्वराचें दैव बलवत्तर—

विद्युद्गर्भ—आणि हे कोसल सेनापति, तुमचा पराक्रम बलवत्तर म्हणून हा वल्लभ आपले हातीं सांपडला. आतां ह्या संधीचा अपुयोगही तसाच कौशल्यानें करून ध्यावयाचा ! हीं पहा, हीं दोन पत्रें माझ्या हातीं शत्रूकडून आतांच देण्यांत आलीं. हें पहिलें पत्र त्या गौतम बुद्धाचें आहे. हे अजाणांचे आचार्य जगांतून नुसतें छूंततर म्हणतांच युद्ध बंद करणार होते ! सिंहाच्या दाढा म्हातारीच्या हिरड्यासारख्या मझू आणि लवचिक करणार होते ! हे मला आज्ञा सोडीत आहेत कीं ' वैर सोडा, शस्त्र खालीं ठेवा. ' दंडबलाहून क्षमा हिततर आहे. आमच्या वडिलांस यांच्या या भंगड छंदाचे वेड लागले; म्हणूनच कोसल राष्ट्राचें दंडबल अितकें तुच्छ होत आलें कीं शाक्यांसारख्या आमच्या सामंतांनीं देखील आम्हास धाब्यावर बसवूं पहावे. बुद्धांची जाति शाक्य म्हणून बाबांनीं शाक्यांच्या मुलीशीं लग्न करणें मोठा सन्मान मानिला आणि मागणी घातली. पण त्यांनीं अेका दासीलाच शाक्य कन्या म्हणून बाबांना दिली. तिच्या पोटीं मी आलों आणि या शाक्यांच्या कपटाने जन्मभर माझ्या कपाळावर ' दासीपुत्र ' म्हणून कलंक मारला गेला ! ती आठवण झाली

कीं अंगाची आग होते. या शाक्यास मी कोसलच्या घोड्यांच्या टापाखालीं तुडविणार ! आणि मला बुद्ध म्हणतो वैरानं वैर वाढतं ! शस्त्रानें स्वतः-चीच बोटें कापलीं जातात.

कोसल सेनापति—ज्याला स्वतःचं शस्त्र पेलण्याची कुवत नसल्यामुळें त्याच्याच बोट्यांस तें लागतें असा आमचा कोसलेश्वर कोणी नेमळट बुद्ध-धर्मीय शाक्य नाही ! आपलीं नखें आपल्यालाच लागतील म्हणून किंवा अुभ्या वनांतील पशूंचें वैर त्यायोगें वाढतें म्हणून सिंह काही ती कापून टाकीत नाही. महाराज, तुमच्या वडिलाप्रमाणें या बुद्धवेडास तुम्ही बळी पडला नाही आणि कोसलचें सैन्यबळ आणि शस्त्रबळ सुसज्ज ठेवलेत म्हणून आज कोसल राष्ट्र, राष्ट्र आहे. नाहीतर आज जी शाक्यांची स्थिति आम्ही करीत आहों तीच कोसलची स्थिति सीमाप्रांतावरील बर्वर राष्ट्रें करती ! बुद्धाचा उपदेश अकून जर वनचा सिंह आपलीं नखाग्रें आणि दाढा कापील तर अुद्यां त्याच्या पाठीवर चढून माकडें देखील मिरवूं लागतील ! मृगच त्याची मृगया करतील ! आम्ही दिग्विजय करीत कोसलचें साम्राज्य स्थापणार !

विद्युद्गर्भ—यास्तवच या अगांतुक उपदेशपत्राला अुत्तर म्हणजे त्यास असे फाडून तुडविणे !— आतां हें दुसरें पत्र; पण पाहिल्याच्या अगदीं अुलट कारण हें अेक्या शब्दनिष्ठ संन्याशाचें नसून शस्त्रनिष्ठ संन्याशाचें आहे. हें त्या सेनापति विक्रमसिंहाचं आहे. हा भिक्षु झाला होता म्हणूनच शाक्य आपल्या हातांत गवसण्याअितकें दुबळे झाले. हा आतां पुन्हा शस्त्र धरून त्यांचा सेनापति होअून समरांत अुतरला आणि तत्क्षणीं शाक्यांत अपूर्व चेतना पेटून तो ह्या पत्रानें आम्हास देश सोडून जाण्यास आज्ञापित आहे ! त्यास थोडं चुचकारूनच घेणं बरं.

कोसल सेनापति—त्यापेक्षां संन्याशाची आत्यंतिक शस्त्र-धारणाची शपथ त्यानं मोडली म्हणून खूप निंदा करून तिचाच गवगवा करावा म्हणजे शाक्यांत तो पुष्कळ अपूज्य आणि अप्रिय होअील !

विद्युद्गर्भ—अगदीं ठीक. त्याचबरोबर बुद्ध जेणेंकरून शाक्यांत अत्यंत पूज्य आणि प्रिय होअील असे करण्याचें आपले धोरणही चालविले पाहिजे. कारण संन्यासप्रवण बुद्धतत्त्वांस अधिकाधिक आचरून शाक्य

राष्ट्राचा कृपिकपय, प्रजाकपय आणि शक्तीकपय जसा होत आला तसाच होत राहून तें अधिकाधिक दुबळे होऊन मी शाक्यास अुदेशून खालील अर्थाची घोषणा या प्रश्नाचं अप्रत्यक्ष अुत्तर म्हणून करणार आहे कीं, कोसलेश्वरास श्रीगौतम बुद्धाविपर्यी फार आदर वाटत आहे. संसारांतील कोणताही मोह त्यांस संन्यासधर्मापासून चळवूं शकला नाहीं. शस्त्रन्यासाची, अहिंसेची, दयामयतेची त्यांची प्रतिज्ञा त्यांनी अशा कठीण प्रसंगींही अभंग ठेविली; खरा निरिच्छ मुक्त तो असा असतो. शाक्यांच्या शत्रूना देखील त्यांचा आदर वाटतो. पण म्हणूनच ज्या शाक्यांनी, तशा थोर विभूतीला जन्म दिला त्यांनी, त्यांचें अनुयायित्व पत्करणें सोडून बुद्ध भगवानाची ज्यानें आज्ञा मोडली, त्यांचा अपमर्द केला, संन्यासाच्या पवित्र प्रतिज्ञा मोडून जो पतित झाला, स्वजातीच्या नांवाला ज्यानें कलंक लाविला, त्या पापी पतित विक्रमसिंहाच्या मार्गे शाक्यांनी लागावे याचा आम्हांस अत्यंत खेद हांतो आहे. म्हणूनच भगवान बुद्धांचा अपमर्द ज्यानें केला त्या विक्रमास हुसकून देऊन, त्यास पतित म्हणून जातिवहिष्कृत करून शाक्य आपली राजधानी आठ दिवसांच्या आंत आमच्या हातीं सोपवून देतील तर आम्ही त्यांची शाका करणार नाहीं. याअुपर अेकही रक्तबिंदू गाळणार नाहीं. नाहींतर विक्रमास दंड देण्यासाठीं त्यांचा पुत्र सेनापति वह्मसिंह जो आमच्या विजयी सैन्याच्या हातीं पडला आहे त्याचा तात्काळ वध केला जाऊन. अुलट पावली याचें अुत्तर हवे !

कोसल सेनापति—वा ! अगदी योग्य. हे घोषणापत्र अिकडे प्रसिद्ध करावे. त्या विक्रमसिंहानें अडवून धरलेलें आपलें हें अेक सैन्य तसेंच अुभें ठेवावे पण अिकडून गुप्त छापा घालण्यासाठीं आडमार्गे त्याच्या राजधानीवर, कपिलवस्तूवर चढाअिचं दुसरें सैन्य धाडून द्यावे. शाक्य शरण आले तर सहजच त्यांची शाका करून त्यांस नामशेष करून टाकतां येतील.

विशुद्गर्भ—या शरणागतीच्या सांपल्यांत शाक्य सापडले तर माझा डाव सहजासहर्जीच साधणार. ते लढले तरीही साधणारच. काहीं झाले तरी आतां शाक्यांच्या आजवरच्या छळानें माझी तृप्त न झालेली संतापतृणा मी शाक्यांच्या राजधानीच्या नरडीचा घोट घेऊन तृप्त करणारच करणार !

प्रवेश २ रा

(नलिनी आणि सुलोचना.)

सुलोचना—सखे, मी हें काय अँकिलें ! शेवटीं शाक्यांचा सेनापति, माझा प्राणपति, माझा वल्लभ शत्रूंच्या हातीं सापडलाना ! नलिनी, त्या वीर केसरीनें कोणच्याहि वीरानें गाजविला नसेल असा पराक्रम गाजविला ! शाक्यांचें अधळून गेलेलें सैन्य अंकत्र करून विजेंसारख्या अकस्मात कडकडत येणाऱ्या कोसलांच्या सैन्यास कोलमडून मार्गें हटविणारा पहिला आघात केला आणि शेवटीं शत्रूंच्या दुसऱ्या सैन्यानें अेकाअेकी दुसरीकडून येअून घेरलें तरी अेखाद्या हटेल हत्तीसारखा झुंजत राहिला. आणि शेवटीं शत्रूंच्या हातीं तो सांपडला तो केवळ त्याचे राष्ट्र निर्बल होते म्हणून, त्याचा पराक्रम कमी पडला म्हणून नव्हे;

(चाल—रे कहां जा निसार)

गे नसे जित पहा । सेनानी । अबल तो । म्हणुनी हा ।

॥ ध्रु० ॥ अबल परी तद्राप्रांचे म्हणुनी अपजयी । हा ॥१॥

नलिनी, माझ्या वल्लभाच्या या वीरतेच्या अभिमानानें डोळूं लागूं कीं माझा वल्लभ मला आतां नित्याचा अंतरला म्हणून भरून येणाऱ्या या माझ्या हृदयाशी सांत्वनाचे चार शब्द बोळूं लागूं, कां ज्या विद्युद्गर्भानें माझ्या वल्लभाला रणवंदी केले त्याचा शिरच्छेद करण्यासाठीं क्रोधानें अंध झालेल्या वाघिणीसारखी पिसाळून कोठेंतरी झेपा घेत चालूं लागूं ! नलिनी, माझ्या वल्लभाचे तो मेला कोसलचा राक्षस कोण हालहाल करील, नाहीं ग ? ते मेले त्या माझ्या सेनापतीस टाकून बोलतील, छळतील ? आणि अशा वेळीं तेंथें समाधानाचा अेक शब्ददेखील बोलण्यास कोणी ममतेचं नमेल. हें वघ नलिनी, डोकं जरी नुसतं कलकलंल तरी लगेच माझ्याकडे यायचं वरं का ग. आतांशी सेनापतिपद स्वीकारल्यापासून दगदग भारी पडे. त्यांत जेव्हां अेखादा रिकामा क्षण सांपडेना तेव्हां चटकन् असं माझ्या छातीशीं मस्तक ठेवायचं, माझे हात असे डोक्यास लावायचे नि म्हणायचं 'वघ

या तुझ्या वक्षांच्या मअूमअू गालुशांत मस्तक टेकतांच त्यांनीं सगळा शीण कसा शोषून घेतला बघ ! आतां मनाला किती तजेला आला म्हणून सांगू ?' अस्सा गोडबोल्या स्वभाव ग त्यांचा ! पण आता त्या कूरांच्या छळानीं संतप्त झालेल्या त्या मस्तकास कोणाचे ममतेचे अश्रू शितलवितलिल ! कोणाचे बोलणें त्यांचा शीण हरण करील !

नलिनी—खुळे, वीरपुरुषांचे ते केवळ चोचले असतात—उणीवा नसतात. रणदुंदुभीच्या धिंगाण्याच्या तालावर मरण मारणाऱ्या भयंकर किंकाळ्यांचा जो रणकळोळ माजतो तोच वीरांचे शीण घालविणारें मधुर संगीत असतें—तुम्हाआम्हां ललनांच्या लवचिक अंगाया नव्हत ! मोहक महिलांच्या मांसल वक्षाच्या मअू मअू गालुशावर मस्तक टेकणें ही त्यांची अेक लहर असते, आवश्यकता नसते. सखे, अेक वेळ मस्त हत्तीचा पाय फुलमाळानीं बांधतां येतील; पण हुतात्म्यांच्या पायास लंपट लोभानें आम्हा ललनांस संसाराच्या दाराशी बांधून ठेवतां येणार नाहीं. संसाराच्या सगळ्या भोगांचा रंग त्यांत प्रतिबिंबित झाला असतांही अशा वीरात्म्यांचा आत्मा स्थितप्रज्ञांच्या आत्म्यासारखा स्फटिकवत् निलेंप, निस्पृह आणि निस्संग असतो ! वीर वल्लभच पहा ! रागावूं नकोस. तुझ्यावाचून अिथें असतां क्षणभर करमत नसेना त्याला ? पण परवां कर्तव्याचे रणशृंग फुंकलें जातांच तुझ्यासारख्या लावण्यलतिकेस अंकावरून तत्काळ दूर सारून परत तुला निरोप कळविण्यासही घरी क्षणभर न परततां स्वदेशार्थ, लोकहितार्थ शीर हातावर घेऊन रणाच्या आणि मरणाच्या जवड्यांत नीट चाळून घेतां झाला. त्या वीर वल्लभाहून कोणचा संन्यासी अधिक मनोजयी किंवा संन्यस्तेंद्रिय असूं शकणार आहे ?

(चाल—सुमरन तोरा—)

सन्यासी कोण । त्या हुतात्म्याहून । निःसंग जित काम ॥ ध्रु० ॥ रणशृंग होतांच । आलिंगनातूनि रतिच्या अुडी घे । रणि देव कार्यां सहसा अुफाळोन ॥ ? ॥

सुलोचना—म्हणूनच सखे, ते तसे क्षणांत आपणाला सोडून गेले याचा राग न घेतां अुलट अशा निस्पृह कर्तव्यवीरांचा लोभ तसा क्षण-

भर तरी आपणावर बसतो, हाच आपल्या अंगनाचा परम विजय होय अशी कृतज्ञ धन्यता आपणास वाटावयास हवी. लंपट प्रेमापेक्षां असें त्यागी प्रेमच आम्हा कामिनींना खरोखरीच लंपट करते. म्हणूनच अशा वीर-वराच्या या त्यागी प्रेमास शोभेन अशी ही त्यांची अर्धांगीही या संकटांत वागणार. नलिनी, मी सेनापति वल्लभांची पत्नी; सेनापति राष्ट्रपितामह विक्रमांची स्नुषा, मी कोलियन कपत्रिय कुलाची कन्या—नलिनी, मी त्या दुष्ट विद्युद्गर्भाच्या सैन्यास आणि शक्य तर त्यास नागिणीसारखी डसणार. मी सैनिक वेष घेऊन शाक्यांच्या सैन्यांत शिरणार. वीर वल्लभ कर्तव्याचें रणशृंग वाजतांच जसे मजकडे वळून पहाण्यासाठीं देखील थांबले नाहीत तशी मी पण आतां या माझ्या मांडल्या संसाराकडे निरोप घेण्यापुरती देखील वळून पहाणार नाहीं. हा वध, सोंगट्यांचा पट तसाच मांडलेला; ही वध ती माळ ! सखे, पुरे आठ दिवस झाले असतील नसतील आमच्या प्रीति-संगमाच्या पहिल्या वाढदिवशीं भगवान कामदेवाची पूजा करण्यासाठीं मी ही माळ ओवीत होतें, मी येथेंच वल्लभांना गळ घालीत होतें, त्या वेळीं त्यांच्याशीं खेळण्यासाठीं हा सोंगट्यांचा पट मांडला. हाय हाय ! मी त्यांस प्रेमाची गळ घालीत होतें त्याच क्षणा मला काय माहीत कीं, काळाचा प्राणघातक गळही माझ्या प्रियकराच्या मानेवर फेकला जात होता ! नाही तर मी शेवटच्या भेटीचा तो क्षण पोरसवदा अवोल्यांत आणि रुसण्यांत घालवला नसता. हा संसाराच्या पटावरील सुखाचा शेवटचा डाव खेळून घेतला असता. चालले मी हा संसाराच्या सोंगट्याचा पट असा अधळून—

(चाल—आखोने तेरे गममें)

शत जन्म शोधिताना । शत आर्ति व्यर्थ झाल्या । शत सूर्य मालिकांच्या । दीपावली विझाल्या ॥ ध्रु० ॥ तेव्हां पडे प्रियासी । क्पण अेक आज गांठी । सुख साधना युगांची । सिद्धीस अंतिं गाठी ॥ १ ॥ हा हाय जो न जाओी । मिठी घालूं मी अुठोनी । क्पण तो क्पणांत गेला । सखि हातचा सुटोनी ॥ २ ॥

नलिनी—हां हां ! सखे, अगदीच वैतागूं नकोस ! अजूनहि दान आपणास अनुकूल पडणारच नाही म्हणून कशावरून ! कोणी सांगावे, आपले शाक्य पितामह विक्रम आतां रणांगणांत अंतरल्यानें शत्रूंवर शाक्य अजूनहि विजय मिळविणार नाहीत म्हणून ! वल्लभांची सुटका होणार नाही म्हणून—पुन्हा तुझ्या प्रियकराशीं प्रीतिरतीचा अपुरा राहिलेला हा डाव तुला वियोगानंतरच्या अधिकच मनोहारी झालेल्या अखाद्या नवसंगमांत पुन्हा खेळतां येणार नाही म्हणून ! याहूनहि आश्चर्यकारक अशा सुखान्त घटना या जगांत घडल्या आहेत !—

सुलोचना—आणि घडल्या नाहीतहि. विधी हा कांहीं अिष्टलोलुप अल्लड प्रेक्षकांच्या पैशानें ओशाळलेला कोणी नाटककार आहे कीं काय ! कीं त्यानीं त्याची सगळीं नाटकें अनैसर्गिक विपर्यास करून सुखान्तच रचली पाहिजेत.

नलिनी—तें खरं ग. पण मन काय म्हणतं तेंहि अकळे पाहिजे. त्याला अशा आशेनं धीर—

सुलोचना—छट् ! कसलं मन ? हें वध, मनासारखी गोष्ट घडेलीं या माझ्या मनाच्या मुखावर मी विवेकाची मुद्रा ठोकून दिली. मरणापूर्वी माझा वल्लभ जेव्हां आणि जर कधीं भेटेल तर आणि तेव्हांच त्याचा हात काय तो ही मुद्रा अघडील. सध्या तूं मला मन काय म्हणतें तें सागूं नकोस, कर्तव्य काय म्हणतें तेवढंच सांग.

नलिनी—वीरागने, अक तर ! कर्तव्य हेंच म्हणते कीं वल्लभ शत्रूंच्या हातीं सांपडले असतां, ही आपली शाक्य जाति त्या छळकाचे विद्युद्गर्भाचे तरवारीनें भोसकली जात असतां आम्हीं क्षत्रिय कन्यानीं अंतःपुरांत असें मुळमुळू रडत न बसतां तूं म्हणतेस तसें सैनिक वेप घेऊन, शत्रूंचा शक्य तो सूड अगवीत, खड्गाखड्गीतून अटलेल्या ज्वालावर चढून प्रिय स्मृतीसह सती जावं ! कारण—

(चाल—मज द्याहो जर्गी आसरा)

मृतकाष्ठ तृणार्गीत ना । सती जातात वीरांगना ॥ ध्र० ॥
शस्त्रसंघार्षीं घे चेतना । तथा रणार्गीत दारुणा । सूडाऽच्या ।
जातात वीरांगना ॥ १ ॥

सुलोचना—तर मग झालाना तुझाहि तोच निश्चय ! हें बघ, जन-हिताला हानिकारक अशा संन्यासाचाच संन्यास करून माझे श्वशुर विक्रमसिंह राजधानीपासून सुदूर जिकडे शाक्यांची सेना लढवीत आहेत तिकडेच आपण दोघी पुरुषी वेषानं जाऊं. म्हणजे तिकडे आपणांस सहसा कोणी ओळखणार नाहीत. मामंजीनीं तर मला कधीं पाहिलीहि नाहीं. चल, अधळला बघ हा मांडलेला संसाराच्या डावाचा पट आणि झटपट अचलली बघ ती असिलता. सध्यां माझ्या संवगड्यांनीं रणांगणाचा डाव मांडला आहे तोच खेळूं मी जाणार ! सखे, माझ्या रतिरंगाच्या आचार्यानेंच मला रण-रंगाची विद्या शिकविली आहे. पाहिलीनें मी रतिपति भगवान् कामदेवाला जसें प्रसन्न केले तसेच आज दुसरीनें रणपति भगवान् कीर्तिकेयालाहि प्रसन्न करणार. माझ्या आचार्याची मी द्विवेदी पट्टशिष्या ह्या दोन्ही वेदांत अुत्तीर्ण होणार आणि त्यांचा असा दुहेरी लौकिक जगत्तलावर गाजवणार !

(चाल—नन्तु ब्रूवनी)

रति रंगणीं । काम देव जसा । अश्रुसिंचनीं अभिषे-
किला ॥ ध्रु० ॥ रणरंगणीं रक्त-वर्षे अजी । अर्चीन देवा
कार्तिकेया तसा ॥ १ ॥

प्रवेश ३ रा

(भिक्कु शाकंभट आणि अेक भिक्कुणी)

शाकंभट—तुला खरच सांगतो कीं बुद्ध भगवान् जे म्हणतात कीं त्या संसारासारखें दुःख नाहीं आणि या संन्यासासारखें सुख नाहीं तें अक्षरशः सत्य आहे. निदान या बुद्ध संघासारख्या अेकाद्या श्रीमंत संघांतील संन्यास हा तरी त्या माझ्या दरिद्री संसाराहून शतपट अधिक सुखकर आहे. यांत दुमत होणेच शक्य नाहीं. तरी अजून मी साधारण भिक्कू म्हणून अशा दुय्यम विहारांतील—मटांतील—दुय्यम टोळींतूनच ठेवलेला आहे ! अग, या संन्यासांत त्या संसारांतील जीवाचें सर्व सुख मिळून त्यावाचून त्या संसारांतील जें परम दुःख कीं त्या जिवाच्या सुखासाठीं जिवापाड मेहनत करावी लागणें ते देखील या संन्यासांत नाहीं. अग, शेती न करता धान्य, चूल

न पेटविता अन्न, झाडें न लावता फळं. ती चावून गिळण्याची काय मेहनत पडेल तेवढी लोककल्याणार्थ आम्हा भिक्पूंना घ्यावी लागणार ! फार काय पण जपजापाच्या ढालेखालीं लपता आले तर या संन्यासाश्रमांत पाय ठेवतांच आयदीपणा देखील पुण्य होतो हा माझा तरी अनुभव आहे खरा !

भिक्पुणी—अिश्शऽऽग बाअी ! तुमचा अनुभव तसा असेल पण शाकं-भिक्षु, माझा मात्र अुलट अनुभव आहे हो. मी काहीं खायला घरी नव्हते म्हणून भिक्पुणी झाले नाहीं. पण मला पोटदुखी भयंकर छळी आणि माझ्या घराशेजारच्या अेका अोंगळ म्हातारीची भयाण दुर्दशा पाहून आपण म्हातारे होतो कीं काय याची भीति वाटे. अितक्यांत हे तुमच्यासारखेच चार लफंगे भिक्पु गांवांत येअून सांगूं लागले कीं बुद्ध भगवानांच्या धर्मांत शिरतांच मनुष्य सर्व दुःखापासून मुक्त होतो ! न म्हातारपण, न रोग, न मरण ! तेव्हां हुरळले मी. मला वाटलं आतां जन्मभर अशी कंवर ताठ, डोळे मारू, चाल टुमकती, तारुण्याची मूर्तिची मूर्ति रहाणार मी ! पण भिक्पुणी होअून पहाते तो सारंच अोंफस् ! संगती सोबतीला तरी कुणी चांगला हवासा भिक्पु म्हणावा तर ही तुमची जोडी ! अडला नारायण—! या धक्क्यानें माझी पोटदुखी मात्र दुप्पट झाली !

शाकंभट—अग, दुप्पट पोटदुखीविपर्यीं विचारशील तर अशा दुहेरी संगतीसोबतीचा तो अवश्यंमावी परिणाम असणारच. तो दोष असलाच तर निसर्गधर्माचा होय. बुद्धधर्माचा नव्हे ! आणि म्हातारपण टाळण्यासही अेक अुत्तम अुपाय होताच.

भिक्पुणी—सांगा, सांगा, शाकंभिक्पु अजून तरी सांगा या जन्मांत कधीहि म्हातारे न होण्याचा तो अुत्तम अुपाय कोणचा ?

शाकंभट—तरुणपर्णींच जीव देणं ! या सुअीनं हा म्हातारे होण्याचा पायांत रतलेला कांटा काढण्याचं सोडून तूं बुद्ध धर्माची कुन्हाड घेअून त्यावर धावलीस हा तुझा मूर्खपणा ! भिक्पु काय करतील त्याला ! तींच गोष्ट तुझ्या या धर्माविपर्यींच्या अितर आशांची ! तुला अेवढे कळेना कीं जगांतील प्रत्येक धर्म लोकांचें सर्व दुःख दूर करण्याच्या, जन्म, जरा, व्याधि आणि मरणापासून त्यांची सुटका करण्याच्या ज्या आशा दाखवितो, ज्या वचन चिठ्या लिहून देतो त्या सर्व पारलौकिक परिभाषेत असतात, ह्या

लोकांच्या भाषेत नव्हे. ज्या जन्मास हे धर्म टाळणार तो हा जन्म असू तरी कसा शकेल ! कारण हा जन्म तर येथून गेला देखील ! अर्थात ह्या सगळ्या पुढच्या जन्माच्या आशा. सगळ्या धर्मांच्या या असल्या आशांच्या हुंड्या नेहमीं परलोकांच्या पेढीवर पटविण्यासाठीं लिहिलेल्या असतात. आणि त्यावरील दिव्य पत्ता अघड्या डोळ्यांनी वाचू लागताच ते दिपून जात असल्यामुळे मरणाने डोळे मिटल्यानंतरच तो क्वचित् वाचता आला तर येणार. या सगळ्या धर्मांच्या कामधेनु यमराजाच्या गोठ्यांत बांधलेल्या, यांच्या कल्पवृक्षाच्या आंबराया स्मशानाच्या पल्याडच्या अुद्यानांत लावलेल्या, आणि अग या सर्वांचे स्वर्ग मेल्यानंतर दिसणारे ! अुद्या जर अगदी या जन्मी, या जगी आणि अक्षरशः सर्व दुःखाचं निवारण करणारा धर्म खरोखरीच निघाला ना, की ज्याचा अनुयायी होताच कुपथ्य केलं तरी रोग होते ना, म्हातारे झाले तरी जरा येती ना आणि हाक मारली तरी मरण ओ देते ना, तर वेडे पोरी, अशा धर्मांच्या प्रचारासाठीं हजारो भिक्षु प्रचारक अगदी तुझ्या घरापर्यंत धाडण्याची आवश्यकता तरी पडती कां ? अंशा धर्मांत येण्यासाठीं ह्या लोकीचे तर काय पण चंद्रलोकीचे लोक त्या धर्ममंदिराकडे पायी चालत येते आणि भयंकर दाटी झाल्यामुळे त्या मंदिराची दारं तुम्ही अुलट बंद करूं लागतेतना तरीहि 'अमा हा धर्म आमचा जन्मसिद्ध हक्क आहे' असे गर्जत लोक बंड करून अुटते बंड ! पण या सर्व धर्मांच्या वचनचिठ्यांची रक्कम या जन्माच्या चलनी नाण्यांत रोख-टोक मोजून देणारा सावकार यांच्यात कोणी नाही. ज्या अुदाहरणाच्या अुत्तराचा पडताळा पहातांच येत नाही अशा अुत्तराप्रमाणे हे सारे धर्म सारखेच खरे किंवा खोटे असणार !

भिक्षुणी—अिशऽऽग वाअी. शाकंभिकपू, पण जर का तुम्ही असा धर्मविरुद्ध अुपदेश भिक्षुर्णाना देता आणि त्यांच्याशीं असा लगटीचा संबंध ठेवता हें मी बुद्धदेवाच्या कानावर घालून गवगवा केला तर ?

शाकंभट—तर काय ! अग स्त्रिया किती अुलट्या काळजाच्या असतात हें बुद्धदेव चांगले जाणून आहेत. त्या चिंचावयाने नाही का प्रत्यक्ष बुद्धदेव तिच्याशीं असा लगटीचा संबंध ठेवतात म्हणून अेक मोठं प्रकरण माजविलं ! जो जगाचा गवगवा त्या निर्लेज आरोपासही अैकण्यास

कचरला नाही तो औकण्यास मीही कचणार नाही ! आणि धर्माविरुद्ध मी जें बोलतो कीं जन्म-व्याधि-जरा-मृत्यु यापासून अक्षरशः आणि अिह जन्मीं मनुष्यास मुक्त करण्याची कोणत्याही धर्माची प्रतिज्ञा ही केवळ अेक थाप आहे, तें मी प्रत्यक्ष बुद्धांच्याच अुदाहरणावरून सिद्ध करून देअूं शकतो. प्रथम जन्म तो बुद्धाना येअून गेलाच. व्याधींचे तर बोलणंच नको. प्रथमतः ते स्मशानांतील विकीर्ण प्रेतवस्त्रंच वापरीत. पण भयंकर रोग त्यापासून अुत्पन्न होअुं लागले तेव्हां नवीन वस्त्रें वापरण्याची भिक्षुस आज्ञा देअून स्वतः तर राजप्रदत्त बहुमोल झगा वापरूं लागले. पहिल्यानें औषधें घेणे पाप समजले पण पुढें राजवैद्यमुद्धा येअु जाअुं लागले. आणि स्वतःचा अेक देह वाचविण्यासाठीं शस्त्रवैद्याकरवी लाखो रोगाणूंची हत्या करण्यासही अहिंसेचे भोक्ते मागेपुढें पाहिनासे झाले. कसला राजपिंडा पुरुष दिसे तो तारुण्यांत ! जर तेव्हाच अवतार समाप्त होता तर निदान जरेच्या हातीं तरी ते नाहींच सांपडले असं भोळसट लोक म्हणते. पण जणुं काय तेवढीहि फुशारकी मारावयास मिळूं नये म्हणून नियतीनें त्यांस अुदंड आयुष्य देअून आता जरेच्याही हाती सोपवून दिले. कोण-च्याहि अितर म्हाताऱ्याप्रमाणें दांत दांत गळू लागले, अंगप्रत्यंगाचे पोक निघाले. जरेचा अुम्या जगांतून नायनाट करूं निघण्याच्या प्रौढीचा जरेनं त्यांस स्वतःच जर्जर करून असा सूड अुगविला ! आणि मरणाविपर्याीं तर आतां स्वतः बुद्ध भगवानच येतां जातां आपला मृत्यु जवळ आल्याचे भिक्षु वर्गास सांगून संघाची मरणोत्तर व्यवस्था लावू लागले आहेत ! पण स्वतः निर्वाणपद पोचलेल्या भगवानांची अितकी दुर्दशा होत असतांही ज्या स्वर्गांत बुद्ध भगवान वारंवार सदेह जातात येतात म्हणून भोळे लोक म्हणतात त्या स्वर्गांतील अेक तरी अप्सरा त्यांच्या शुश्रूषेस कधीं आलेली पाहिलीस कां तूं ? अग म्हणूनच अप्सरांच्या वाऱ्यावरच्या वरार्तींची वाट न पहातां तुझ्यासारखी जी टाकाअू भिक्षुणी मिळेल तीच अशी बगलेत मारून या जन्माची आपली वरात साजरी करणें हेच मी शहाणपण समजतों.

भिक्षुणी—अिश्शग बाअी. मला काय म्हटलंस ? टाकाअू ? भटुरड्या !

शाकंभट—अग, टाकाअू म्हणजे दुसऱ्या सगळ्यांनीं टाकून दिलेली; मला टाकाविशीं वाटते ती नव्हे. सगळ्यांना हव्याशा वाटतात त्यांना

आमचा हात*पोंचतों कशाला ! म्हणूनच सगळ्यांनीं टाकलेल्या नरोटीला-
देखील भिक्पु सत्यात्रच समजतात ! (घंटा होते.)

भिक्पुणी—अिश्शऽऽग बाकी ! ही झाडलोट, आवरासावर अित्यादि
कामाची घंटा झाली.

शाकंभट—म्हणजेच माझ्या ध्यानाची वेळ झाली. जा तूं आंत.

भिक्पुणी—हा लागलाच माझ्या नावें शंख व्हायला ! अिश्श ऽ ऽ ग
बाकी जाते हो--येतेच मी परत ! अिश्श ऽ ऽ ग बाकी ! (जाते.)

शाकंभट—आतां मला देखील चटकन् ध्यान लावलेंच पाहिजे.
नार्हीतर या विहाराचा तो मुख्य मठाधीश स्थविरडा म्हणजेच थेरडा आतां
येतील मला पण झाडलोट करण्यासाठीं वेटीस धरायला. त्यांतल्या त्यांत
हा महास्थविर आपला महानंदीच आहे अितकं वरं. कोणी नुसतां डोळे
मिटून जरी बसला तरी तो भिक्पु ध्यान करित आहे असं समजून त्याला
हा कामास धरून नेत नाहीं. त्यामुळें मठाच्या कामाची वेळ हीच साह-
जिकपणेच माझ्या ध्यानाची वेळ होते. हो, भिक्पुचें मुख्य ध्येय सर्व
कामांचा संन्यास. नुसती झाडलोट का होअीना, पण हेंहि कामच म्हणून
त्याची देखील टाळाटाळ करून मी पूर्ण निष्काम बनण्याचा यथाशक्ति
प्रयत्न जो करतो तो भिक्पुधर्मास अनुसरूनच आहे. हा आलाच कोणी
तरी बोलावूं ! आतां डोळे मिटून चटकन् ध्यानाची धारणा केली नाहीं
तर डोळे चोळीत खराट्याची धारणा करावी लागेल ! पण गंमत ही कीं
डोळे मिटून मठाचे सगळे काम संपेतों बसण्याची संवय करता करता मला
ध्यान- समाधिची नसली तरी निद्रा-समाधिची सिद्धि मात्र साधली खरी.
हो, बसून गाढ झोंप घेण्याची कला हीहि अेक सिद्धिच नव्हे कां ! बापरे,
आलाच हा. (डोळे मिटतो तोंच अेक भिक्पू प्रवेशतो. तो जसजसा
पुटें जातो तसतसा डोळे मिचकावीत आणि तो संशयानें परत बघतांच
डोळे मिटीत तो गेल्यावर) गेली ही ब्याद ! पण याला आज शंका
आलीशी दिसते. आज आतां ह्या नुसत्या डोळे मिचकावून ध्यानानें
भागणार नाहीं. ध्यानाची पहिली बाह्य परीक्या म्हणजे डोळे मिटलेले
असणें. पण शेवटची परीक्या म्हणजे कोण्या हलकट भिक्पुणीनें गुदगुल्या
केल्या तरी शुद्धीवर न येणें. ती परीक्यादेखील अुतरेल असें ध्यान आज

लावलें पाहिजे ! त्याची ही प्रत्यक्ष गुरुकिल्ली (भांगेची गोळी काढून) ही माझी पूर्वपरिचिता, गुरुबाजीसारखी थापेबाजी न करतां जी अगदीं या देही, या क्षणी, सकल दुःखांचा भंग करते आणि म्हणूनच जी पुढें पुढें प्राकृतांत भांग या नांवानें गाजण्यास गांजापेक्षांही योग्य ठरणारी आहे ती ही गुटिका !—चल भगवती भांगे, विहीरींत गळ पडावा तशी तूं माझ्या गळ्यांत अशी धाडकन् पड ! (गोळी गिळून) ओम् ! ओम् ! वा मनाचे बाहेरचे डोळे कसे मिटत चालले आणि मनाचे आंतील डोळे अघडत चालले. कोण चित्रविचित्र तरंग ! कसा तरंगत चाललो आहे मी. अलौकिक दर्शने दाखविणारीं सविकल्प समाधि ती हीच तर नसेल ना ! अपाय भिन्न, पण वृत्ति ऐकच. योगशास्त्रांत माझी खरोखरीच प्रगति होते आहे की काय ? आणि अरे मी हरवत चाललो ! अहो धरा—धरा ! निर्विकल्प समाधीच्या अुतरत्या निसरड्यावरून घसरलों मी— (जमीनीवर पसरतो) झोपे, मठांतील कामकाज आटोपल्यावर तरी मला जागें होअुं देखील ना ? कोण म्हणतो शास्त्रवचनें खोटी म्हणून हा पहा तंतोतंत अनुभव ! सगळीं कामं टळली--नैष्कर्म सिद्धि परमां अचिरेणाधि-गच्छति । (सपशेल पसरतो.)

भिक्षुणी—(अकस्मात् प्रवेशून) अिश्शऽऽग बाअी ! ध्यानाचं ढोंग करतां करतां स्वारी निजली वाटतं. गुदगुल्याचं अंजन देते नि सगळं ढोंग अघडकीस आणते थांव. (गुदगुल्या करून) अग बाअी खरंच ध्यान ! गुदगुल्यांनी देखील भंगत नाही ! अभंग समाधि तर नाहीना लागली ! तर मग स्थविरांना हे कळविलेच पाहिजे. अभंग समाधि लागलेल्यापार्शीं ते स्वतः पहारा देअून त्यांच्या देहाचं रक्षण करतात. अहो स्थविर महा-शय ! याहो या ! शाकंभिक्षुना अभंग समाधि लागली ! अभंग समाधि !

शाकंभट—(ताडकन् अूटून) कोण म्हणतो ही अभंग समाधि म्हणून ? ही अभंग समाधि नाही. ही सभंग समाधि आहे. भगवती भांगेच्या प्रसादानें ती लागली असता तिला सभंग समाधि म्हणण्याचे सोडून अभंग समाधि म्हणून मी भांगेशी कृतघ्न होणार नाहीं; म्हण सभंग समाधि—सभांग समाधि, सभांग म्हण !

भिकषुणी—(आपले आणि त्याचे तोंड दाबित) चूप ! चूप ! हळू ! शाकंभिकषु, स्थविरानं अकलं तर ! शुध्दीवर या ! शुध्दीवर या !!

ताकंसिंह—(प्रवेशून) थांब, त्या चोराला मी शुध्दीवर आणण्यासाठीच आलो आहे. नीचा भटुरड्या, बोल. ह्या खडावा कोणाच्या, चोरा, माझ्या खडावा चोरल्यास ! मागे माझी झोळी चोरलीस ती पचली. पण आता जीव घेतो तुझा. आण त्या खडावा !

शाकंभट—(लगदालगदी करीत) त्या माझ्या खडावा ! नि तुझ्या असल्या म्हणून काय झाले ? भिकषु झालास तरी खडावासाठी प्राण टाकतोस ?

ताकंसिंह—टाकणार ! या माझ्या पायांतील खडावापायी माझा प्राण गेला तरी बेहेत्तर ! (अकेक खडावा घेऊन तडातड मारीत रहातात.)

भिकषुणी—अिश्शऽऽग बाअी ! पूर्वी सुंदोपसुंद त्या मोहनीपायी झुंजले तसे या खडावासाठी झुंजून हे दोघेहि प्राणास मुकणार खचित् ! अहो शाकंभिकषु (तो झिडकारतो) ! अिश्शऽऽग बाअी ! अहो ताकंभिकषु (तोही झिडकारतांच) अिश्शऽऽग बाअी !!

मुलगी—(पडद्यांतून) वांचवा, मला वांचवा. (प्रवेशून) भिकषूनो, वाचवा मला. मी शाक्यांच्या राजघराण्यांतील अेक कन्या आहे. कोसलांच्या सैन्यांतील दैत्य अेक तर मला सेनापति चंडाची दासी करण्यासाठी नाहीतर मला ठार मारण्यासाठी घांवत येत आहेत. बुद्धविहारांत मला अभय मिळालेच पाहिजे !

शाकंभट—भिअूं नकोस मुली ! (खडावा परजीत) या विहारांत कोणी सैनिक शिरले तर मी असे छाटून टाकीन त्यांना ! फडशा पाडीन त्यांचा !

सैनिक—(प्रवेशून) काय म्हणतोस भिकारड्या !

शाकंभट—(थरकांपत) कांहीं नाही ! बुद्धविहाराचे नियमांप्रमाणे सशस्त्र सैनिक आंत शिरतच नसतात. ही निराश्रित वाटल्यामुळे मी म्हटलं ते शिरले तर मी फडशा पाडीन त्यांचा. आपण आंत शिरणार असं माहीत असतं तर मी तसं मुळीच बोललों नसतों !

सैनिक—थापा ठोकतोस ! अे भागूबाअी ! अे भागूबाअी !

शाकंभट—(भिकषुणीस) अे बाअी ! ओ दे, तुला हांका मारताहेत !

भिकषुणी—अिश्शऽऽग बाअी ! मी नाहीं हो यांच्यांत.

सैनिक—भिच्या, तिला नाही तुला—थापा ठोकतोस.

शाकंभट—शिव शिव ! आम्हीं भिक्पू. अहिंसा हेंच आमचं मुख्य व्रत. ठोकणं, मारणं, पिटणं असले हिंसात्मक शब्द उच्चारणं हे देखील आम्हीं पाप समजतो. तेव्हां वीरवरांनों आम्हीं थापा ठोकूं कसे ? नाही महाराज, आम्हीं अहिंसाव्रत अितके कडकपणें पाळतों कीं, आम्हीं थापास देखील ठोकित नाही. चकाट्यांनादेखील पिटीत नाही, गण्यांस देखील झोडीत नाही. हांकैलादेखील मारीत नाही. क्पमा करा ! आपण ह्या मुलीला घेअून सुखरूपणें जावे. जातो आम्हीं आंत. अहिंसेची माळ जपण्याची आमची वेळ जवळ आली.

मुलगी—पण भिक्पूंनो अहिंसेप्रमाणेंच दया हेही तुमचं व्रत नाही का ? माझ्या दुःखाची—

शाकंभट—आम्हाला दया येते. पण मुली, तुला आम्ही सोडविली तर यांचा क्रोध आणि सेनापति चंड यांचा काम अतृप्त राहिल्यानं त्यांनाही दुःखच होअील. त्यांचीहि दया यावयास नको काय ? तुमच्या दोघांच्याहि दुःखांची अशी दया येत असल्यामुळे आम्ही कोणाचेंच दुःख दूर करण्याच्या भानगडींत पडत नाही. जातो आम्ही आंत, दयेची माळ जपण्याची आमची वेळ जवळ आली !

सैनिक—हा कोणत्या भिक्षुणीच्या मागंमागं दडत आहे ? ओढा त्याला !

ताकंसिंह—मी तो ! या शाकंभटासारखा भागूवाअी ब्राह्मण मी नव्हे, आपला क्पत्रिय. आपलाच जातभाअी ! हात जोडतो !

सैनिक—अरे अरे. अेक वेळ तूं असला कोणी मुर्दाड आणि बाक्कळ ब्राह्मण असतास तर तुला अेक तुच्छ विदूषक म्हणून जिवंत सोडला असता. पण तूं शाक्य क्पत्रिय ! तुझे हे शाक्य राष्ट्र आज आम्हा कोसलांच्या घोड्यांच्या टापाखालीं तुडविलं जात असता राष्ट्राच्या पराजयानें क्रुद्ध होअून रणांत आमच्या विरुद्ध लढला असतास तरीही तुला अेक वेळ जिवंत सोडला असता. पण—

शाकंभट—पण तसे पहाल तर तो पूर्वी क्पत्रिय होता तेव्हां लढाअीच जुंपली नव्हती. लढाअी जुंपली तेव्हांपासून तो भिक्षु आहे. आणि आम्हा भिक्षुकांना जात नसते, राष्ट्र नसते. या शाक्यांच्या आणि कोसलांच्या

युद्धांत कोणीही जय पावो ! आम्हास त्याचे काय ? ज्याचा जय होतील त्यास आम्ही राजा म्हणू. या पलीकडे त्या जयापजयाचे आम्हांस कांहींच सोयरसुतक नाही. प्रत्यक्ष बुद्धांचीच आज्ञा आहे की संसार हें परम दुःख. त्यासाठी लढाजीचं पाप कोणचा शहाणा करील आणि तें केलं तरी—

जयो वैरं प्रसवति दुःखं शेते पराजितः ।

अुपसन्तः सुखं शेते हित्वा जयपराजयम् ॥

म्हणून आम्ही आपलं सुखं शेते ! सुखानें झोंपत असतो ?

सैनिक—हर हर ! नीचांनो ! मला बुद्धदेवाची सर्वच मते जरी संमत नसली तरी त्या तथागत महात्म्या बुद्धाच्या हिमालयासारख्या स्थित-प्रज्ञतेंतून प्रसवलेल्या पवित्र वाग्भागीरथीचे हे तुषार या नीचांच्या मनाच्या डबक्यांत पडतांच असे गलिच्छ झालेले पाहून मला देखील लाजेने मान वाकविल्यावाचून रहावत नाही. आतां अेका घटकेपूर्वी यःकश्चित् खडावासाठीं चोऱ्या करून ज्या तुम्हा दोघा भिक्पुकांस म्या लढतांना पाहिले, त्या तुम्ही तुमच्या प्रत्यक्ष राष्ट्रचे आणि तुमच्या जातीचे वाटोळे होण्याचा प्रसंग गुदरला असता त्या लढाजीत लढणे हे पाप आहे म्हणून म्हणतांना अेकून आणि त्या तुमच्या भ्याडपणास बुद्धाच्या अहिंसेच्या ढाले-खाली लपवितांना पाहून मला तुमचा अेकदम शिरच्छेदच करावासा वाटतो. ह्या अशा अहिंसा धर्माच्या अधर्माचा आम्ही राज्यातून समूळ नायनाट करणार आहोंत.

शाकंभट व ताकंसिंह—पण आम्ही भिक्पु आहोंत अवध्य आहोंत ! आपण शास्त्र जाणताच ! नैनं छिदन्ति शस्त्राणि ।

सैनिक—मिथ्याचाऱ्यानो, अशा मिथ्याचारी भिक्पूस भिक्पू म्हणूनच जिवंत ठेवणारा मी कोणी, दुष्ट दयेचे आणि अनर्थक अहिंसेचे ज्याला दोन लांब कान फुटले असा बुद्दु गाढव नाही समजलांत ! धरारे यांना, नाकांत वेसणी घालून वेठीस धरा. आणि मग लढाजीच्या तोंडावर अुभे करून शत्रूंच्या शक्य तितक्या बाणांस व्यर्थ करण्यासाठीं यांच्या या देहाच्या चाळण्या होअीतों ह्यांचा आडोसा करा !

ताकंसिंह—(शाकंभटाचे गळ्यांत पडत) हाय रे मित्रा, मठांत देखील कषत्रियांचा पिच्छा मरण सोडीत नाही !

शाकंभट—तरीहि हे कषत्रिया, पहिल्यानें तूं रडूं नयेस; प्रथम म्या ब्राह्मणाने रडावें आणि मग त्वा कषत्रियाने हेल काढावे, हेच युक्त. अयायायी ! अरे असे दोसू नका. आतां मात्र शाक्य राष्ट्रावर संकट आले आहे यांत शंका नाही रे बाबा ! अयायायी (सैनिक धक्के मारीत नेतांना अेकदम वळून) अरे, पण ती भिक्षुणी सोडलीत ! तिला तरी ध्या बरोबर !

भिक्षुणी—अिश्शऽऽग बाअी. मेल्या तुझ्याबरोबर सती जायला मी कोणी तुझी लग्नाची बायको आहे कीं काय ? अिश्शऽऽग बाअी ! (जाते.)

प्रवेश ४ था

(समरसभा—विक्रमसिंह, सुलोचन [वेपांतरित सुलोचना]

आणि अितर दोन सेनानी.)

विक्रम—शाक्यांच्या अुर्वरित शेवटच्या सैन्याचे सेनानायकहो, लढा-अीच्या भर रणधुमाकुळींतिहि ही त्वर्य समरसभा जी मी बोलाविली आहे तिचें मुख्य कारण म्हणजे आपला शत्रू जो कोसलेश्वर विद्युद्गर्भ त्याचं अेक अत्यंत महत्त्वाचं पत्र आपणांस आलं आहे तें होय, हें आपण जाणतच आहां. त्या पत्राचं अुत्तर आपणांस या कषणीं दिलंच पाहिजे. त्या पत्राच्या अुत्तराचा कषण हाच बहुधा आपल्या शाक्यांच्या राष्ट्रीय जीवनाचा शेवटचा कषण होणारा आहे ! कारण विद्युद्गर्भानें धाडलेल्या या पत्रांतिल मागणीप्रमाणें जर शस्त्रें खालीं ठेवून विनअट शरण जाणेंच श्रेयस्कर असें तुम्हीं ठरविलेत तर शाक्यांचें राज्य या कषणीं मरण पावलेंच. परंतु जरी तुम्हीं तसें न ठरवितां युद्ध चालूं ठेवलेत तरीहि फार तर आणखी चार सहा दिवस शाक्य टिकाव धरूं शकतील अितकेंच काय तें. कारण फारा दिवसांच्या शस्त्रबळाच्या केलेल्या राष्ट्रीय अुपक्षेच्या पापाचे प्राणघातक परिणाम—आतां आयत्या वेळीं तुम्हीं किंवा मी कितीहि धडपड केली तरी—आम्हांस भोगल्यावांचून गत्यंतर नाही ! विद्युद्गर्भांचें हें मुख्य सैन्य जरी आपण येथें अडवून धरले आहे तरीहि त्याच्यापार्शीं अनेक अुपसैन्ये आहेत. त्यापैकींच अेक आपल्या राजधानीवर चढून चाललें आहे ही गुप्त बातमी

आपणांस आतांच कळली आहे. तेव्हां आपण युद्ध चालू ठेवलेत तरीहि विजय मिळणे शक्य नाही. केवळ शत्रूस तो विजय सहजासहजीं न मिळू देतां आपण पूर्ण मरण्याचे आधीं त्यासहि अर्धमेला करून सोडणें—अत-केच समाधान आतां आपल्याला मिळणार आहे. आणि तेंहि वीरोचित कर्तव्यच आहे. तेव्हां बोला. या कपर्णीं तुम्हीं जो निर्णय बोलाल तें या आपल्या राष्ट्राचे शेवटचे वाक्य होणार आहे. हें चिरंतन अुत्तरदायित्व लक्षांत बाळगून काय तें बोला. विद्युद्गर्भांचे पहिलें विधेय हें आहे कीं बुद्ध भगवानाविषयीं त्याला फार पूज्यबुद्धि वाटते. कारण बुद्धांनीं शस्त्रन्यास, अहिंसा व दया या तत्वांचा केवळ उपदेशच केला नाही तर आजुवाजूस युद्धाचा असा वणवा पेटला असताहि ते जगाच्या जंजालांत न फसतां तत्वांचें आचरण स्थिरनिष्ठेनें जसेच्या तसेच करित आहेत. त्यांची ही शस्त्र-न्यासी संन्यासनिष्ठा अत्यंत आदरणीय आहे. बुद्ध जगांतील थोर व्यक्ति आहे.

पहिला सरदार—जर तो शस्त्रन्यास विद्युद्गर्भाला खराच अभिनंदनीय वाटत असेल तर प्रथमतः त्यानेच आजच्याआज दयेची हिंसा करण्याचे सोडून तसला शस्त्रसंन्यास घेण्याची दया करावी !

सुलोचन—अेका अर्थी शस्त्रन्यास आदरणीय आहेच. शाक्य तर त्यास आतां अनुकरणीयहि समजू लागले आहेत. कारण दुष्टाच्या कंठाचा अचुक छेद करणारा जो शस्त्राचा न्यास—म्हणजे फेंक तो शस्त्र-न्यास. ती वाणाची फेंक, तो पट्ट्याचा वार, तो खड्गाचा आघातआम्हा-सहि आदरणीय वाटत आहे. आम्हीं त्याचेच अनुकरण करणार.

विक्रम—विद्युद्गर्भांच्या या अंतिमोत्तरांतील दुसरे विधेय हें कीं, बुद्धांच्या ह्या आदरणीय व्रतापासून मी चळलों, संन्यासी असतांहि शस्त्रन्यासाची प्रतिज्ञा भंग करून हिंसामय युद्धांत शस्त्र धरून निघालों त्या मला ह्या बुद्धाज्ञाभंगाविषयीं आणि व्रतच्युतिविषयीं आपण कठोर दंड द्यावा.

सुलोचन—दिलाच कीं दंड. कठोरांतील कठोरतम दंड आपल्या शस्त्रधारणाच्या सिद्धतेसरशी, हे सशस्त्र संन्यासिन्, आपणांस शाक्यांनीं दिलाच आहे. कारण सर्व दंडांची प्रत्यक्ष संहतमूर्ति असलेला राजदंडच शाक्यांनीं आपणांस अर्पिला आणि आपणांस राष्ट्राचे सर्वाधिकारी अनन्य शास्ते नेमिले.

पहिला सरदार—हे तरुण वीरा, तूं अगदीं ठीक बोललास. आणि तो राजदंड सशस्त्र संन्याशास देण्यांतच विद्युद्गर्भ म्हणतो तसे सेनापतीच नव्हत तर आम्हीहि थोडेसे व्रतच्युत झालों आहों खरेच. कारण अेका वल्लभाचा अपवाद सोडला असतां कोसलांच्या अकस्मात् छाप्यामुळें गागरून जाऊन अेकहि लढाअी न देतां, शस्त्रबळास हीन लेखणाऱ्या आणि म्हणूनच हीनतर झालेल्या आम्हा शाक्यांनीं, शत्रूपुढें सारखा पळ काढण्याचें आणि केवळ मारले जाण्याचें जें व्रत धरलें होतें तें हा संन्यासी सेनापति विक्रमसिंह समरांत अुतरतांच आम्हीं पाळीनासे झालों. हे वीरवर, तुम्हीं आलांत म्हणून आज चार दिवस तरी या कोसलांच्या सैन्याचा जो आम्हीं यथेच्छ फडशा पाडूं शकलों, त्या क्रूरकर्म्या विद्युद्गर्भाची नांगीहि जी थोडी फार ठेंचू शकलों ती आमची व्रतच्युति झाली खरीच !

दुसरा सरदार—भगवान् बुद्ध जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ मनुष्य आहेत हीच गोष्ट त्याच बुद्धांवर चारदां मारेकरी घालणारे त्यांचे हे शत्रूच जेव्हां बळें बळें सांगत पुढें येतात तेव्हां हेंच स्पष्ट होतें कीं निःप्रतिकारी आत्यंतिक अहिंसा या हिंसकांच्या पथ्यावर पडते. तो आम्हांपुढें तेवढा बुद्धांचा आदर्श ठेवतो, स्वतःपुढें नव्हे ! आम्ही सर्वच असे अप्रतिकारी बुद्ध संन्यासी झालों तर ही शाक्य वसुंधरा त्याच्या आयतीच पदरांत पडणार. आणि तुमच्या मनासारख्या प्रतिकारी सशस्त्र अहिंसेचे अनुयायी झालों तर ती पूर्वी त्याच्या बापास जशी हिंसकतां आला नाही तशी या विद्युद्गर्भालाही येणार नाही. म्हणून तो आमच्या मनांत आपल्याविषयीं अनादर अुत्पन्न करूं पहातो. आणि बुद्धाचें ढोंगी स्तोम माजवतो. विद्युद्गर्भास म्हणावें बुद्ध जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ पुरुष आहेत ना ! तर मग स्वतःच अहिंसाव्रती होऊन आणि संन्यास घेऊन त्यांचा शिष्य हो बापडा !

विक्रम—आतां या दोन प्रास्तविक विधेभानंतर विद्युद्गर्भाच्या अंतिमोत्तरांतील जें मुख्य विधेय त्यावर मी आपलें मत मागतो. जर शाक्य आत्तांचे आत्तां बिनअट शरणचिढी धाडतील आणि राज्य विद्युद्गर्भाचे स्वाधीन करतील तर बरे. नाहीं तर त्यांच्या हातीं पडलेल्या सेनापति वल्लभाचा तत्काल शिरच्छेद करून, तो म्हणतो, आजवर शाक्यास मी दिला हा दंड कांहींच नव्हे असा अत्युग्र दंड तुमची राज-

धानी हातांत पडतांच तुम्हास देअीन ! मुलालेकरांसुद्धां शाक्यांची शाका करीन ! ह्या त्याच्या भयंकर धमकीस काय अुत्तर धाडावे तें सांगा. वल्लभ माझा मुलगा. म्हणून अशा प्रसंगीं माझें मन ममतेनें विचलीत होणें मानवी निसर्ग आहे. माझ्या मताचा परिणाम आपल्यावर होअील, म्हणून मी या निर्णयांत कोणतेही मत न देतां तुमच्या बहुमताप्रमाणेंच निर्णय देणार आहे. जर क्वचित् तुमचे निर्णयात्मक असें कांहींच सांघिक मत झालें नाहीं तरच मी माझें सर्वाधिकारित्वाचें अधिकारी मतच निर्णयात्मक मत म्हणून समजेन. सभ्यहो, ही वेळ अेका राष्ट्राच्या सर्वस्व नाशाची आहे. तेव्हां अविचारी वीरता किंवा अविचारी भीरुता या दोन्ही दुर्बुत्तिकडे तोल झुकू न देतां जें बोलणें तें स्पष्ट बोला.

पहिला सरदार—सेनापते, या तीन दिवसांच्या निकटच्या झुंजीनंतर मी हें सांगणें नकोच की, मी स्वतःचे मरणास भीत नाहीं. माझी चार मुलें माझ्या समक्ष मी मोजून मोजून या रणांत झुंजविलीं—मारलीं जातांना पाहिलीं. पण आता ही माझी शाक्य जातची जात मारली जातांना या डोळ्यांनीं पहावी किंवा नाहीं हा प्रश्न मजपुढें आहे ! सेनापते, आपण यापुढें लढलों तरीहि राजधानी पडणारच; शत्रू अत्यंत प्रबळ. मानवी प्रयत्नांच्या पलीकडची गोष्ट कोण साधूं शकणार ? गेल्या तीन चार दिवसांत पराक्रमाची पराकाष्ठा करावयाची ती केली. पण आतां प्रतिकाराची आशा लवलेशही अुरली नसतां केवळ आपण मरणासाठी मरून ह्या सहस्रावधि अनाथ नि असहाय शाक्य प्रजेचा प्राणनाश करणें जवळ जवळ पापच होणारे आहे, असें माझें मत होत आहे. मग मला ही किंवा पुढील अेखादी पिढी भ्याड म्हणून म्हणाली तरी चालेल ! केवळ स्वतःला वीर म्हणवून घेण्यासाठींच राष्ट्रांतील हजारों माणसांची कत्तल अुडविण्यास कारणीभूत होणारी देशवीरता देशवीरता नसून देशद्रोह होय ! रणानें शाक्यांचें हित साधणें शक्य होते तोंवर मी रण मांडिलें. आतां शत्रूस शरण जाण्यानेंच शाक्यांची दुर्दशा कांहीं अंशीं तरी टळणारी असल्यानें विद्युद्गर्भाला तसें बिनअट शरण जाणें हेंच मी आपलें खरें कर्तव्य समजतों.

दुसरा सरदार—ह्या अभिजात शाक्य सरदारांनाही शाक्यांनीं शरण जाण्यावाचून जर अन्य मार्ग दिसत नाहीं तर मी तरी अधिक काय सांगणार !

विक्रम—आपलं दोघांचं मत तेंच बहुमत होणार. तोच निर्णय, तेव्हां शरण जाणें योग्य ना ?

दुसरा सरदार—छे, छे मी तें योग्य म्हणत नाहीं ! तें अपरिहार्य आहे अितकेंच म्हणतों. शरण जाणें योग्य कसें म्हणूं ! अहो, शाक्यांनीं शरण जाणें म्हणजे हें आमचें राज्य, हें प्राजक, हें गणतंत्र, यांचा सूर्यवंशाच्या अिकष्वाकूंच्या शाखेचा राजवेष अुतरून घ्यायचा, बावन पिढ्यांचा हा राजमुकुट विद्युद्गर्भाच्या लाथेने आमच्या मस्तकावरून खालीं कोलमडत जायचा. बायाबापुड्यांस यात्रेच्या प्रसंगीं पाहण्यास मिळण्यासारखें अेक खेळणें म्हणून तो कोसलच्या राजधानींत कुठल्या तरी प्रदर्शनांत ठेवला जायचा ! म्हणजे शरण जाणे. आम्हांला दाव्याला बांधून किंवा पहान्यांत घेऊन विद्युद्गर्भाचें पुढें नेलें जाणार, विद्युद्गर्भ मिशांना पीळ भरीत म्हणणार, कायरे ! भामट्यांनीं, थकलांत कां लढून ! आणि त्याच्या रागीट लाथेच्या धक्क्यासरशीं दूर धडपडत जावयाचें ! जगाच्या हाटाहाटांतून आणि चौकाचौकांतून लोक म्हणायचे ' तें शाक्यांचें राज्य बुडालें ! गाढव कुठले ! जगांत अहिंसा स्थापूं गेले आणि आत्म्याचीच हिंसा करून बसले ! अेक देखील लढाही न देतां राज्य वुडवून टाकले ! भागूबाही कुठले ! ' आणि ते शब्द मी जाअूं तेंथें अैकूं ! छट्, शरण जाणें योग्य नाहीं, ते योग्य नाहीं—आणि तें अपरिहार्य असलें तरी चिंता नाहीं. पण मग वल्लभासारखा मोहरा त्या पार्यीं—वल्लभासारखा मोहरा—काय म्हणत होतो मी ? वल्लभासारखा मोहरा ह्या शरण न जाण्याच्या पोकळ डौलापार्यीं मारूं द्यावा ? पोकळ अैट—कारण नाहीं तरी तें शाक्यांचें छत्र, तो राज-वाडा, तो मुकुट—हे विद्युद्गर्भाच्या विजयी घोड्याच्या टांचेखालीं चूर्ण होणारच. जग शाक्य राष्ट्र मेळें म्हणून न्हणणारच—मग त्या वल्लभाचा तरी बळी कां द्यावा, कोणच्या तोंडानें द्यावा. वल्लभ—तो आमचा पराक्रमी सेनापति—शाक्यांचें गांगरलेलें, अस्ताव्यस्त झालेलें सैन्यच शक्य तो झुंज-वून, शत्रूची लाट थोपवून शेवटीं सर्वोपाय हरलें तेव्हां हाणा, मारा करीत जातिनिशीं शत्रूंवर तुटून पडणारा आणि घेरला जाऊन पाडाव होआतों झुंजणारा शाक्य वीर वल्लभ—त्याचा शिरच्छेद तूं सुखानें कर, असा शाक्यांनीं विद्युद्गर्भाला कृतघ्न संदेश धाडावयाचा अशा विश्वासघातानें

वल्हभाच्या त्या प्रेमळ आणि तरुण अंगनेची मान कापून तिला तोंड तरी कसं दाखवूं ! तुमचें घर हुंतात्म्यांच्या तीन पिढ्यांचें घर ! आपल्या घराण्यानें शाक्य राष्ट्राच्या केलेल्या तीन पिढ्यांचें ऋण आपल्या घराण्याचें निःसंतान करून फेडूं ! आणि शाक्यांच्या अुरलेल्या जातीची शत्रु चिड्डन रांखरांगोळी करील तीस कारणीभूत होऊं ! केवळ पोकळ अँटी-सार्ठी ! छट्, सेनापते ! शरणच जावे—नाहीं, शरण जाऊं नये—दोन्हीहि मार्ग सारखेच त्याज्य; सारखेच ग्राह्य. ठरवूं तरी काय ? पितामह, मी सर्व तुम्हांवर सोंपवितों. मला मतच नाही. तुमचें मत तेंच माझें मत.

विक्रम—हे तरुण वीरपरा, आतां तूं काय तें बोल. या तीन दिवसापूर्वी तूं अेक अज्ञात सैनिक म्हणून सेनेंत शिरलास. तीन दिवसांत तूं जी शौर्याची पराकाष्ठा केलीस, तुझ्या घोड्याची ती विजली फेक, बाणांचा तो अचुक लक्ष्यभेद आणि मनाचें तें निघुर साहस यांच्या योगानें तूं तीन दिवसांत सैनिकांचा सेनानि झालास. शाक्यांच्या तरुण पिढीचा मी तुला प्रतिध्वनि समजतो. बोल. आतां तुझ्या मनावर सर्व निर्णय अवलंबून आहे. कारण तुम्हां तिघांपैकी अेकानें मतच दिले नाही. अेकानें शरण जाणेंच युक्त हें मत दिलें. आतां तूंही जर तेंच मत देशील तर तुमच्या बहुमताने शरण जाणें हाच निर्णय ठरेल. सेनापति वल्हभाचा प्राण आतां विद्युद्गर्भाच्या तरवारीवर अवलंबून नसून तुझ्या जिभेवर अवलंबून आहे. वल्हभाची तरुण दयिता त्याची वाट पहात व्याकुळतेनें दाराशीं अुभी आहे, तिला आठव. राजधानींतील शाक्यांचीं मुलेंमाणसें दिसली कीं कापीत कोसलर्चीं शेकडों लालभडक खड्गे शाक्यांच्या राजधानींत रक्ताच्या निशेनें झिंगून मार्गोमार्गी घुसताहेत असें चित्र समोर रेखाट ! मग बोल. तुझ्या तारुण्यसुलभ वृत्तीचा ओढा चटकन् प्रक्षुब्ध वीरास साजेल अशी युद्ध ! युद्ध !! म्हणून गर्जना करीत अुठेल. ती बाजू तुझी स्वाभाविक प्रवृत्तीच असणार म्हणून मी तुझ्या त्या तेजस्वी प्रक्षोभास पायबंद घालण्यासाठीं ह्या दुसऱ्या अुलट पक्षाचे अिंगितच अधिक विस्ताराने मांडतो. आहे. आतां काय तें निश्चित सांगून टाक.

सुलोचन—राष्ट्र पितामह सर्वाधिकारिन्, माझें निश्चित मत मी सुस्पष्ट शब्दांत सांगतो. अवधारावे ! आपण आज शस्त्रें खालीं ठेवून

बिनअट शरण गेलों तर विद्युद्गर्भ आम्हांस कोणतें विशिष्ट वरदान देणार आहे तें त्याच्या पत्रांत मला मुळांच आढळत नाहीं. तो राजधानी घेणारच. शाक्यांचें राज्य बुडविणार, शाक्यांच्या मुकुटाचे कोसलच्या सिंहासनास पादपीठ करणारच. अितकेच नव्हे तर आजवर शाक्यांच्या गांवास आग लावीत, सरसहा कापाकापी करीत, देश अुजाड करीत जसा तो अिथवर चालून आला तीच दशा तो पुढें चालून राजधानी घेतल्या-नंतरही करणार नाहींच असें कांहीं वचन त्या पत्रांत तो देत नाहीं हें माझ्या या दोघां वरिष्ठ सेनानींच्या ध्यानांत आलेले नसावे. म्हणून शरण गेल्यास राष्ट्रवर असा कहर यापुढें गुदरणार नाहीं असें तें समजले. परंतु आजवर झाला तसा कहर मी पुढें अुडविणार नाहीं असें विद्युद्गर्भ म्हणत नाहीं. तो त्या पत्रांत जें म्हणतों तें अितकेच कां जर तुम्ही शरण आला नाहींत तर आजवरच्या कहरादून अधिक भयंकर कहर तुमच्यावर गुदरेल ! पण आजपर्यंतच्या लळादून अधिक भयंकर कहर असणार तरी कोणता ? पुन्हा हेंही ध्यानांत घरा कां ज्या विद्युद्गर्भांनिं अिकडे सामाचे बोलणें काढून त्यामुळें अधिक असावध झालेल्या शाक्यावर ही अशी अधिक हिंस्रकर्मिं चाल अचानक केली त्याचे वचन म्हणजेच वंचना होय. तेव्हां परिस्थिति थोडक्यांत अशी आहे; शाक्य राष्ट्र नाश होणार हें बहुतेक निश्चित. विजयाची आशा सुटली; पण तरीही अजून शाक्यास अेक आशा आहे. ती म्हणजे सूडाची. मरण टाळणं अशक्य आहे पण तरीही अेक गोष्ट शक्य आहे. ती म्हणजे मारीत मारीत मरणें !

पहिला मरदार—ही तुमची वृत्ती म्हणजे केवळ क्रोधाची अंध प्रतिक्रिया आहे.

मुलोचन--आहेच ती तशी. पण ही दलित क्रोधाची प्रतिक्रियाच अुन्मादाच्या हत्तीचा अंकुश असते. सापाच्या शेपटीवर पाय पडला तर साप चटकन् अुलटून दंश घेतो, वआपण मरतां मरतां शत्रूसही मरणोन्मुख करून सोडतो तो कांहीं विजयासाठीं नव्हे, तर सूडासाठीं आणि सापाची जात अशी सूड घेणारी आहे, अशी मनुष्यास धास्ती असल्याने मुंगीस किंवा बागुरड्यास मुलंही जशी गमतीनं चिरडतात तशीं माणसें सापास चिरडूं धजत नाहींत. वाघास बाण लागून तो घायाळ झाला तरीही केवळ.

या निराश प्रतिक्रियेच्या आवेशानें अुडी घेअून मृगयूच्या नरडीस दांत देतो. तो वाघ मरतो तरीहि वाघाचा हा सडूघेअू प्रतिक्रियेचा स्वभाव पाहून वाटेल तो मनुष्य वाघाच्या मृगयेस सशाच्या मृगयेसारखा सहज गमतीनें जात नाहीं. मुंगी ती काय ! मनुष्याच्या पायास डंसते तेव्हां तिला पक्कें माहीत असतें कीं या डसण्यानें मी व्यक्तिशः वाचत नाहीं. पण ती जगण्यासाठीं डसतच नाहीं, तर आपल्याला मारण्याचा कांहीं तरी दंड मारणारालाही भोगावा लागावाच म्हणून डसते. ती डसकी मुंगी मरते. पण पुन्हा तिच्या जातीच्या तशा डसक्या मुंग्यांच्या वारूळांत मनुष्य तर काय साप देखील सहसा घुसत नाहीं ! मधमाशांचीं अेक जात आहे. त्यांचें मोहोळ पाडतांच त्या मधाचा नाद सोडतात, आपल्या अितर माशांचें काय होअील ही चिंताही वाळगीत नाहींत. तर अेकेकटी जी माशी असेल ती तशीच त्या मोहोळ अुडविणाऱ्या माणसास गांवोगांव पाठ-लागीत जाते. डसते तेव्हां तिची नांगी त्या माणसाचे अंगांत अितकी पक्की रुजते की तिला परतता येत नाहीं. ती तिथेंच मारली जाते. पण तरीहि जाणून बुजून तसें मरण्यास जाते. कारण सडू घेत मरण्याचें समाधान अपमानित जीवनाच्या समाधानाहून तिला अधिक आनंद देते, त्यामुळें रेशमी किड्यांच्या अुभ्या वसाहतीस मनुष्य कधींही जितका भीत नाहीं तितक्या त्या मधमाशांच्या अेकेका माशीस भितो. प्राणिमात्राच्या क्रोधास ही जी निसर्गानेंच सूडाची नांगी ठेविली आहे तिच्यांत हा असा दैवी हेतु असतो कीं ही सूडाची प्रवृत्ति आततायी आक्रमणास त्याचें पापी अपहरण सहसा अगर्दीच स्वस्त पडूं देत नाहीं. त्यामुळें तो आततायी कमें करण्यास तितक्या निर्भय वेगानें धांवत नाहीं कीं जितक्या तो सूडाचें भय नसतें तर धावला असता. आततायी पिडेपासून त्या प्रमाणांत अुरलेले जग अधिक सुरक्षित रहातें म्हणून जर आतां शाक्य राष्ट्र मरणेंच अनिवार्य आहे तर स्वतःच्या जगण्यासाठीं नसलें तरी निदान अुरलेल्या जगानें जगावें म्हणून तरी शाक्यांनीं विद्युद्गर्भावर वाघासारखे तडून पडावें, अेकेका शाक्यानें निदान पांच पांच क्रूरकर्मीं कोसलांचें कंदन करीत दंड देत देत, सडू घेत घेत मरावे म्हणजे हा विद्युद्गर्भ आपल्यासारख्या अितर लहान लहान प्रमुख प्राजकांवर तरी यापुढें असा सशस्त्र छापा घालूं धजणार नाहीं,

त्यास अितके सहज विजय संपादणें शक्य होणार नाही ! अशावेळीं सूड ही नुसती अपजत प्रतिक्रियाच नव्हे तर परोपकारक कर्तव्य आहे. म्हणून माझे आपल्या प्रश्नास अगदीं निस्संशय असें अेकच उत्तर आहे कीं शरण नव्हे सूड !

विक्रम—हे तरुण वीरवरा, तुझ्या निर्णयास वाधा करण्यासाठीं नव्हे तर ज्या वीरोचित आणि अुत्स्फूर्त युक्तिवादानें तूं त्या निर्णयाचें समर्थन केलेस त्यास लेशही कमीपणा येअूं नये म्हणून मी अेक चेतावणी देतो कीं तूं अितर सर्व कार्यकारणें विचारांत घेतली असतां अेक महत्वाची गोष्ट अगदींच गाळलीस. आम्ही शस्त्र खालीं ठेवीत नाहीं. आमचें उत्तर शरण नाहीं. सूड ! ह्या तुझ्या निर्णयाचा ध्वनि त्या दुष्ट विद्युद्गर्भाचे कार्णी पडतांच त्याच्या प्रतिध्वनीच्या भयंकर आघातासरशी वल्लभाच्या मानेवर त्या दुष्ट विद्युद्गर्भाची तरवारही पडून त्याचें शिर तत्काळ तुटणार आहे !—याचा तुला विसर पडला नाहीना ? तूं त्या अेका परिणामास मुळींच महत्त्व देत नसशील तर गोष्टच वेगळी.

मुलोचन—राष्ट्राष्ट्रांच्या चिरंतन हानिलाभाच्या विचारात व्यक्तीस कोण मोजतो ! पितामह तो विचार विचारांत घेण्याचा अविचार मी करूं शकत नाहीं.

पहिला सरदार—अशा अेका अज्ञात युवकाला विचार काय नि अविचार काय ! त्यास सेनापति वल्लभाचं महत्त्व काय कळणार. तूं वीर आहेस. पण कोठल्या तरी खेड्यांपाड्यांत रहाणारा तूं अेक राजकारणाशीं अपरिचित असा अजाण युवक आहेस. वीरयुवक^१, तूं त्या धैर्यधुरंधर सेनापति वल्लभाला कधीं पाहिले तरी आहेस कां ? अरे, त्याचें तें प्रियदर्शी दिव्य मुखमंडळ जर तूं पाहिले असतेस तर हाय, तुझ्या या निर्णयाच्या शब्दासरशी तें तेजस्वी मुखमंडळ त्या दुष्ट विद्युद्गर्भाच्या कुन्हाडीच्या घावासरशी तुटून खालीं कोसळत आहे असें तुझ्या मनश्चक्पूस दिसून तुला भोवळ आली असती. व्यक्तीस कोण मोजतो ? अरे पण राष्ट्र राष्ट्र म्हणजे कांहीं आकाशांत तरंगणारा कोणी स्वतंत्र पदार्थ नाही ! व्यक्तीचें राष्ट्र आणि त्यांतही असामान्य वैयक्तिक थोरवी आणि तो राष्ट्रीय सेनापति-त्वाचा अधिकार यांहींकरून अंकित असलेली सेनापति वल्लभासारखी

व्यक्ति म्हणजेच राष्ट्राची अेक मूर्तिमंत आभिव्यक्ति असते ! ज्या ह्या दोन वंशाचा अतिहास म्हणजेच शाक्यांचा गेल्या तीन शतकांतील अतिहास होत आहे त्यापैकी अेक म्हणजे आमचा राजवंश; तो भगवान् बुद्धांच्या संन्यासवादी जिव्हेनें छाटून निर्वेश करून टाकला—शाक्यांच्या राजवंशाचे खालोखालचा हा दुसरा राष्ट्रीय वंश—या पितामहांची कुलपरंपरा—तो वंश आज तुझ्या या शस्त्रवादी जिव्हेनें छाटला जाऊन निर्वेश होत आहे. हाय हाय आणि ती बघ वल्लभाची तरुण नववधू सुलोचना ! महाराज ती माझी भाची आहे. लहान असता पाहिली होती.—चांदणीसारखी चमके ! पुढें आम्ही दूरदेशीं गेल्यानें ती पुन्हां भेटली नाही. तिच्या वयास विशी देखील अुलटली नाही. तिच्या प्रीतीविवाहास अजून पुरतें वर्ष देखील अुलटले असेल नसेल ! तिच्या यौवनलतिकेस मोहोराचा पहिला बहार देखील अजून लढला नाही तोंच तिच्या सुग्राशेचे कोवळे कुंकूं पुसून टाकण्यास तूं धजतोस तरी कसा ! त्या कोमल मनाच्या कन्येकेचा असा केसानें गळा कापू नकोस ! तरुणा, तुझें या जगांत कोणी प्रियकर माणूस कीं जें न भेटलें असतां तुझा जीव तळमळूं लागतो असें आहे कां ? असेल तर ती जिवलग मूर्ति डोळ्यापुढें आण. नंतर लगेच त्या जिवलगाचें प्रिय सुग्वमंडल कंठनालापासून कसायाच्या कुन्हाडीचे घावानें खाडकन तुटलें आणि रक्ताच्या जाड चिळकांड्या अुसळून अुडाल्या असे घोर दृश्य समोर आण—आणि त्या दृश्याच्या काल्पनिक वेदनांसरशीं तुझ्या मनास जी विव्हलता व्याकुल करील त्याच्या शतपटीने वल्लभाच्या प्रत्यक्ष शिरच्छेदाची वार्ता अेकतांच त्याची जिवलग नववधू सुलोचना विव्हल होअील तें आठव आणि मग काय तें बोल ! याहून मी अधिक काय सागूं !

सुलोचन—मी मघांच सांगितलें कीं, राष्ट्रीय किंवा जागतिक हिता-हितीं व्यक्तीच्या सुखदुःखाचा प्रश्न गौण आहे. पण त्या गौण प्रश्नावरही जर माझें मत मागत असाल तर मी विचारतो कीं, आम्ही शस्त्रे खाली ठेविलीं आणि शत्रूनें क्वचित् वल्लभास जिवंत ठेविलेच तरी तो कशासाठीं ठेविल ! हें शाक्य राष्ट्र ठार मारून तो विद्युद्गर्भ जेव्हां कोसलला परत जाअील तेव्हां त्याचें विजयी रथाचें पुढें त्या वल्लभाची शाक्यांचा विजित सेनापति म्हणून धिंड काढण्यासाठींच ना ! दांत पाडलेला बाघ

बायकामुलांत दाखवीत फिरतात तसें फिरण्यासाठीच ना ! अशा जीवनीय दुर्दशेहून त्या मानी सेनापति वल्लभास हें मरणीय हौतात्म्यच अधिक वाञ्छनीय वाटत असेल असें मला तरी वाटतें. सरदार, आहे माझेहि या जगांत अेक जिवलग माणूस अजून आहे. (गहिवरून) त्याची भेट मला पुन्हां कधीहि होणार नाही अशा भीषण संकटांत मी त्याला ज्या ज्या कारणासाठीं राष्ट्रहितार्थ ढकलून जितक्या लौकर त्याच्या शिरच्छेदाला अनुमति देईन, देवा, त्याच त्याच कारणासाठीं, तितक्याच लवकर आज मी माझ्या वल्लभांच्या—माझ्या प्रियकरांच्या—सेनापति—(गोंधळून) महाराज, मला क्षमा करा ! या व्यक्तीविषयक प्रश्नांत मला पाडूं नका ! वल्लभांची नववधू दारांत अुभी राहून त्यांची वाट पहात असेल ! तिनें तिथें मुळमुळें रडत मलिन वदन होअून बसण्यापेक्षां शत्रूच्या रक्तांत न्हाअून धुअून, आपल्या पतीच्या सूडाची मशाल चेतवून, विरहाच्या अंधःकारांतून प्रियकर गेला ती वाट काढावी आणि त्यास जाअून भेटावे.

पहिला सरदार—तरुण सेनाने, हें तुझे कठोर भाषण अेखाद्या नाटकांतील वीररसाचा आविर्भाव आणणाऱ्या कोण्या नाटकी नायिकेचें समाधान करूं शकतें. पण मुलींचें हृदय वास्तविकतः किती कोमल आणि स्नेहदुर्बल असते त्याची तुला काय कल्पना असणार. मनाला विचार कीं, जर ती वल्लभाची नववधू तुला आतां प्रत्यक्ष भेटली आणि आपल्या शोकाकूल अलकांना मार्गें सारीत नि भरून आलेल्या अश्रूंच्या पटलांतून तुला कसाघसा पहात म्हणाली, 'मारूं नकोस माझ्या दयिताला, राष्ट्रासाठीं नव्हे कारण राष्ट्र तगत नाहीच; पण केवळ लोकांनीं तुला वीररसाची भाषणें करणारा उत्तम नट म्हणून टाळ्या पिटाव्या अेवढ्यासाठींच केवळ माझ्या प्रियकराला मरणाच्या दारीं ढकलूं नकोस. करुणेचा अेक तरी अश्रू गळूं दे !'—तर तूं तिचें समाधान काय सांगून करशील ?

मुलोचन—असें सांगून कीं, मुली आज या शाक्य राष्ट्राच्या प्रत्येक दुसऱ्या घराच्या दारांत तुझ्यासारखी कोणती तरी नववधू विद्युद्गर्भानें मारलेल्या तिच्या कोणातरी प्रियकराच्या हत्येची बातमी अेकून शोकावेगानें आपले केस ओढीत ओक्साबोक्सी रडत बसली आहे. त्या सर्वांच्या अेकत्रित दुःखासाठीं रडतां रडतां या शाक्य राष्ट्राच्या डोळ्यांत तुझ्या

अकटीच्या शोकासाठी निराळा म्हणून गाळण्यास करुणेच्या आंसवाचा अकही बिंदु अुरला नाही ! पितामह, अवघ्या चारपांच दिवसापूर्वी, या सैन्यांत येण्यापूर्वी मीही अशीच दारांत अुभी-अुभा राहून मी त्या माझ्या जिवलगाची वाट पहात होत्यां—(हुंदके देत गांगरून स्वगत)—अग बाअी मी काय बोलल्यां. माझ्या मनानें बंड केले ! बंदींतून निसटूं पहातें ! विवेका, पहारेकरी, पकडा याला !

विक्रम—म्हणजे, म्हणजे ! वीरयुवका, तूं चलबिचल कसा होतोस ! स्थिर हो आणि मनास काय वाटतें ते स्पष्ट सांग !

सुलोचन—(सांवरून) महाराज, कपमा करा ! माझी भाषा थोडी वहावली. काय, माझें मन काय म्हणतें विचारलेत ! पण समरांगणांत अुतरण्याचे आधीं अंतस्थ बंडखोरास राजे बंदींत टाकतात तसें माझ्या मनास बुद्धीनें बंदींत टाकून त्याचे तोंडास मोहोर ठोकली आणि विवेकाचा खडा पहारा अुभा केला म्हणून माझे मनास आतां मतच नाहीं, मला मत आहे. आणि तें मी शाक्य राष्ट्राचा अेक सैनिक या नात्यानें सुस्पष्टपणें देत आहे कीं अेका सेनापति वल्लभाच्या प्राणासाठीं राष्ट्राच्या जीवनासच नव्हे तर स्मृतीसही भ्याड शरणागतीचा चिरंतन काळिमा लावण्यापेक्षां त्या वल्लभाच्या आणि आपल्या सर्वांच्या प्राणांचा वळी शत्रूचा नुसता फडशा पाडीत पाडीत रणांगणांत अभिमुख आघाती व्हावा, हेंच मला युक्त दिसते. माझी निश्चिती आहे की स्वतः वल्लभ पितामहांचा पुत्र आहे, स्वभावाचा वीर आहे, शाक्यांचा सेनापति आहे, अेका वीरांगनेचा वल्लभ आहे ! मी त्यांच्या शिरच्छेदास येवढ्याचसाठीं संमति देतां कीं जर आपण शरण गेलों आणि वल्लभ क्वचित् सुटून आले, तर ते सेनापति स्वतः त्यांच्या अशा शिरच्छेदास आपण भ्यालों म्हणून आपलाच शिरच्छेद करण्यास सोडणार नाहीत. शरण नाहीं, रण हाच माझा शेवटचा शब्द ?

विक्रम—साधु ! साधु !! हे तरुण संसारी वीरा, तूं आभंां वृद्ध संन्यासी धीरांना मनोनिग्रहांत लाजेनें खालीं मान घालावयास लावलीस खरी ! अहो, मनुष्य आपल्या हातांतील चिंध्यांचा चेंडू जसा सहज फेंकून देतो तसा जो संसारी वीर आपल्या धर्मार्थ, आपल्या राष्ट्रार्थ, परोपकारी न्याय्य युद्धीं आपलं शीर हातावर घेअून फेंकून देतो त्याहून अधिक जितें-

द्रिय, अधिक निस्संग, अधिक निर्लिप्त असा कोणता संन्यासी असू शकणार आहे ! अैका, सेनानीनो, ह्या समरसभेचा शेवटचा शब्द अैका ! जर हा तरुण सेनानी शरणागतीस संमति देता तर दोन मते तिकडे पडून तेच बहुमत निर्णयात्मक झाले असते. पण त्याचा शेवटचा शब्द रण असा आल्याने आणि अैकाने मतच न दिल्याने तुमच्यांत दोन्ही पक्षी अैकेकच मत पडून शेवटचा निर्णय माझ्या मनावर अवलंबून रहातो. यास्तव मी तो निर्णय असा देतो कीं या तरुण वीराच्या शेवटच्या शब्दाप्रमाणेच शाक्यांचाही शेवटचा शब्द हाच रहाणार कीं शरण नाही रण ! चला, अुद्यां सकाळपर्यंत आज चार दिवस सारख्या झुंजत असलेल्या आपल्या सैन्यास विश्राम द्या आणि अुद्यां आकाशातून वज्र तुटून पडावे तसे शत्रूवर तुटून पडा. शाक्यांचा शेवटचा शब्द अुच्चारित चला करा ही समरसभा विसर्जन !

सर्वजण—शरण नाही रण ! शरण नाही रण ! मारीत मारीत मरण !

प्रवेश ५ वा

(पुरुष वेपांत सुलोचना आणि नलिनी.)

सुलोचना--(अिकडे तिकडे बघत) नलिनी, बघ बघ माझ्या हृदयावर रक्ताचे डाग दिसताहेत कां ! मी अैक अघोर हत्या करून आले आहे !

नलिनी--हें काय बाकीमहाराज ! आज तीन दिवस आपण रणांगणावर येतांना देशशत्रूंच्या रक्तांत नुसत्या न्हाअून निघालेल्या असता ! अशा परमप्रतापी झुंजत्या वीरांगनेची वक्षावरील वस्त्रे विपक्षाच्या रक्ताने रंगून लालभडक झालेली असणारच !

सुलोचना—अग, वक्षावरील वस्त्र नव्हत ग ! वक्षाचे आंतील हृदय बघ ! प्रत्यही राष्ट्रिपू विद्युद्गर्भाच्या आततायी सैन्याची छाटाछाट करतांना त्यांच्या रक्ताच्या चिळकांड्यांनी वक्षावरील वस्त्र लालभडक होत, पण त्याचा अैकही डाग हृदयाच्या विमल धवलतेवर पडत नसे. पण आज, आज नलिनी मी अैका अत्यंत निरपराधी निष्पापाची हत्या करून

आलेली आहे. दुष्टाचा गुप्त वा प्रकट बध नव्हे तर सुष्टाची, माझ्या मांडीवर विश्वासाने निजतांना मान ठेवलेल्याची गुप्त हत्या ! त्या रक्ताचे डाग माझ्या हृदयावर अुडाले आहेत असे मला वाटते ! त्या भयंकर हत्येची आठवण होतांच मला कोणी हत्यारी म्हणून पकडावयास मार्ग लागले आहेत असे भय वाटते. म्हणून म्हणतें मला या हत्येचा मागमूस देखील नार्हिसा केला पाहिजे. तर पहा पहा, माझ्या हृदयावर अशा कोण्या निष्पाप रक्ताचे डाग अुडाले आहेत कां ! अग, असं कसं वरून वरूनच माझे हृदय दिसेल तुला ! माझ्या डोळ्यांतून लवून बघ म्हणजे माझे हृदय दिसेल तुला. विश्वासघातक हत्येच्या रक्ताचे डाग हृदयास पडतात म्हणून म्हणतात; त्यांतही तें साडलेले रक्त सखे, अेका अनुरक्ताचे रक्त होते !

(चाल—बोल भावेन्दा बोल—)

हाय सखे गे हाय । सांडी मी जे । अनुरक्ताचे । रक्त तें
अेक्या ॥ धुं० ॥ मांडीवरी माझ्या । निजवी ज्या चुंबुनी । मी
केसानें कापी । कंठा त्याच्या । अनुरक्ताचें । रक्त तें अेका ॥१॥

नलिनी—सुलोचना बायीमहाराज, हें काय म्हणतां आहां तुम्ही ! हत्या कोणाची ? अनुरक्त कोण ? वीरांगने, अशी अकस्मात् विचलित कां झालीस ? मला भीति वाटते. सांग ना नीट काय तें !

सुलोचना—माहीत नार्हीं तुला अनुरक्त कोण ? अग, मी ज्यावर अनुरक्त, जो माझ्यावर अनुरक्त, तो माझा वल्लभ ! नलिनी, मी वल्लभाची हत्या करून आलेली आहे. तरवारीनें नार्हीं. अग, अशा विश्वासघाताला तलवारीची धार बोथट पडते. ही बघ माझ्या जिभेची धार ! विश्वासाचा घात करणाऱ्या ज्या आघातास तलवारीची धार चळचळ कापते तो घात या जिभेच्या धारेनें केला. नलिनी, मी माझ्या जिभेनें माझ्या वल्लभाचा शिरच्छेद केला, माझ्या केसानें माझ्या दअिताचा गळा कापला. (थरथर कांपत मंचकावर लवडते.)

नलिनी—हें काय अभद्र बोलतां बायीमहाराज ! वायूचा तर झटक आला नार्हीं यांन्य ? काय करूं बायी मी आतां. महाराज, महाराज, कोणी

चटकन् आपल्या शिबिरांत आलं तर आमचें हें वेपांतर अघडकीस नाहीं का येणार अशा वर्तनाने ?

सुलोचना—खरंच, अजून वेपांतरांत आहे नाहीं मी ! तेव्हां नाटक चालू असतांच रंगभूवरून नटवेपांतच प्रेक्षकांतील आपल्या स्नेह्यास वध-तांच चटकन् हांक मारून जाणाऱ्या अडाणी नटासारखेच हें माझे विसर-भोळ वर्तन हास्यास्पद होत आहे खरंच. तर आतां असें कर. अंतर हा माझा नाटकी वेप. तूं मात्र तशीच आपल्या पुरुष वेपांत आपल्या छावणीच्या देवडीवर पहारा देत बस, आणि मी आंतल्या कक्षांत मनाशीं थोडा वेळ बोलत बसते. आपण पुरुष वेप घेऊन जेव्हां निघालों तेव्हांपासून मी माझ्या अबला मनाला बंदीत टाकून त्याच्या मुखावर मोहोर टोकिली होती. आणि ती वल्लभाचा हात जेव्हां अघडिल तेव्हांच अघडिल असा माझा पण होता. पण आता तो पण मी आपणच होऊन अशक्य करून टाकिला. कारण नलिनी, केवळ मी मत अनुकूल दिले नाहीं म्हणून शत्रूस शरण जाण्याचे ठरले नाहीं, आणि शाक्य शरण येणार नाहींत तर क्रूर विद्युद्-गर्भानें वल्लभास ठार मारण्याची आज्ञा सोडली आहे. ही रात्र विसाव्याचा; अद्यां शत्रूवर शेवटची चढाओढी. आमचा रणनिर्णय त्याचे हातांत आतां पडत असेल—आणि त्यासरशीं त्याचे हातांतील खड्ग माझ्या वल्लभाच्या कंठावर ! हाय, हाय ! आतां माझा वल्लभ मला कसचा भेटणार ! आतां माझ्या मनाच्या गोष्टी बोलायला नी अँकायला ते कसचे येणार ! माझे बुद्धिवाद अँकावयास सगळे जग अुरलेच आहे. ते बुद्धिवाद मी गेले आठ दिवस बोलतेच आहे. पण आतां अँकांतांत माझ्या मनाच्या गोष्टी बोलावयास माझ्या मनावांचून दुसरे कोणी अुरले नाहीं. म्हणून मी आतां कांहीं वेळ त्याच्या तोंडावरची मुद्रा काढून टाकणार. मी आतां थोडा वेळ माझी मी होणार ! माझ्या नाटकाचे बाकी प्रवेश संपले. आतां शेवटचा प्रवेश तेवढा अुरला आहे. नाटककाराचे पाठ बोलणे बोलून दोन प्रवेशामधील वेळ पडद्या-मागे आलेले नट जसे आपले आपण होऊन स्वतःचे बोलणे बोलण्यांत घालवितात तशी मी पण घालविणार. मी आतां विवेकविरचित वीररसाचीं नुसर्ती मा-षणें पाठ म्हणणे सोडून क्षणभर माझ्या स्वतःच्या अल्लड बोलोंत माझ्या मनाशीं अँकांत करणार आहे. होय, अँकांत. त्या अँकाचा—त्या माझ्या अनन्य-

एका जिवलगाचा अंत करून साधलेला हा अंकांत. चल, या आंतल्या कक्षांत चल आणि अुतर हा माझा नाटकी वेष. आणि मग पहाऱ्यावर जाऊन बैस. (दोघी आंत जातात. आंतील पडदा उघडतो.)

सुलोचना—(स्त्रीवेशांत आरशासमोर) हं. हं. आतां मी माझे मला ओळखले. ही तीच माझी मी सुलोचना. अगदीं तशीच कीं जशी ऐक्या आठदहा दिवसापूर्वी हातांनीं कामदेवाच्या पूजेची माळ गुंफीत, तोंडाने माळेचें गीत म्हणत, मनानें माझ्या वल्लभाची वाट पहात—अगदीं मागच्या पायीं येतो म्हणून बाहेर गेलेल्या माझ्या वल्लभाचीं वाट पहात—माझ्या भवनांतील शयनमंदिरांत, त्या अल्लड अंकांतांत असतांना दिसत होते ! तरी पुढें काय झालं तें जसे झालेंच नाहीं असें समजून आता ये, माझ्या मना ये, नि माझ्याशीं बोल. तुझी विवेकबुद्धीची ती सासू पळभर निजली आहे. तेव्हां तोंवर माझ्या मना, माझ्याशी अगदीं मनसोक्त बोल. घरांतील दिवसाची सगळीं कर्तव्य आटोपल्यावर सासूनें संध्याकाळीं घडीभर देवास जाऊन यावयास आणि विसावा घ्यावयास सांगितले तर त्या वेळेस कुलवधू मोकळ्या मनानें हंसत बोलत बसतात. माझ्या या जीवनाचा दिवस मावळत संध्याकाळ होत आली आहे. तर चल मना, अुभ्या अुभ्या देवास जाऊन येअूं चल. (वल्लभाचें चित्र काढून) ही पहा माझ्या देवाची मूर्ति ! माझ्या देवा, माझ्या वल्लभा, माझ्या प्रियकरा, असें छातीशीं विलगावे जरा.

(चाल—ख्वाजा के कदम पे)

येचि आजि जातां जातां । एकदा मला घे । जिवलगा
मला घे । ये ना । छातिशी मला घे ॥ ध्रु० ॥ नसे आयुष्य
वा धनी ना मृत्युही ज्याच्या । प्रिया अकान्त हा अैसा अैका
तुझा माझा ॥ जिवलगा मला घे ॥ १ ॥

अहाहा, माझ्या प्रियकरांशीं अंकांतांत अितक्या दिवसांनीं पुन्हां असें अगदीं सहज बोलतांना मला किती हलके वाटत आहे म्हणून सागूं ! लवकर परत येणार होतात ना ! आपल्या प्रीतिविवाहाला वर्ष झाले म्हणून त्या आपल्या रत्युत्सवाचा पहिला वाढदिवस साजरा करावयाचा होताना !

त्या मंगलासाठी मंगलास्पद कामदेवाची पूजा बांधावयाची आहे ना ! मग लवकरच यायचं ना ! मी आतां पुनः निष्कारण रसव्यांत वेळ घालवायची चुकी करणार नाहीं. मी प्रेमाचा देखील अबोला धरणार नाहीं. अित-कच फार तर विचारीन कीं वल्लभा, सांगा बरं आतां पुन्हां, स्त्रीही पुरुषाची शृंखला की स्फूर्ति तें ! तुम्ही ज्या रणांत आततायी शत्रूंचें निर्दालन केले, दायिता, तुमच्या या दायितेनेदेखील त्या रणांत तसेंच त्या शत्रूंचे निर्दालन केले आहे. तुमच्या हातून गळते न गळते तों तें कृपाण अुचलून तुमचें कृपाण गळलें असें शत्रूस भासूंही दिलें नाहीं. मग वीरा, शोभते ना तुम्हास ही वीरांगना ! मग सांगा बरं स्त्री पुरुषांची शृंखला की स्फूर्ति ! पुरुषाची न्यूनता कीं पुरुषाची पूर्ति ! माहीत आहे मला याचें काय उत्तर देऊन मला पुन्हां पेंचांत धराल तें; असंच म्हणाल 'स्वरं; पण तुझा गुरू कोण ! तूं कोणाची शिष्या ?' आपलीच बरं, वल्लभा आपणच या वीरत्वाची आणि कर्तव्याकर्तव्यशास्त्राची चार सोंपीं सूत्रें मला शिकविलीत बरं आणि आपणच दिलेला हा धर्माधर्म विचारणेचा वर, भोळ्या सांबा, भस्मासुरासारखा शेवटीं आपल्याच जिवावर अुलटला. आणि मघाच्या समरसभेंत आपल्या मस्तकावरच त्याचा नाशक हस्त ठेवता झाला. अिंद्रियनाश म्हणजे अिंद्रियजय नसून अिंद्रियसुखें यथाकाम अुपभोगीत असतांही लोकहिताच्या साधनी व्यत्यय येतांच त्या वैयक्तिक सुखांचा वळी देण्यास तत्काळ सिद्ध होणे हाच खरा अिंद्रियजय होय. असा कर्मयोग जो आचरतो तो संसारी संन्याशासारखाच विदेहमुक्तीचा अधिकारी असतो ही आपल्या पित्याची, पितामह विक्रमसिंहाची, या सेनापति संन्याशाचीं, धर्मसूत्रें आपण ब्रीद म्हणून पाळलीत-मला ब्रीद म्हणून धारण करविलींत-तीं शिकविलींत तशीं मीं आचरलीं. त्यांत काहीं चुकले असेल तर त्याचे दायित्व, हे सेनापते, तुमच्या सैनिक शिस्तींत आहे. कारण त्या समरसभेंत तो अघोर निर्णय देणारी मी नसून शाक्य सेनापति वल्लभांच्या अगदीं निकटतम शिक्षणांत आणि शिस्तींत कसलेला त्यांचा अेक राष्ट्रीय सैनिक होता. पण आतां मात्र मी सुलोचना आहे. माझ्या वल्लभाची ती अल्लड पोरसवदा प्रियकरणी आहे. भगवान् कामदेवाच्या पूजेसाठीं मी फुलें गुंफीत होतें आपण निघालांत तेव्हां ! बाअी, बाअी, किती तरी सुकलीं ! तिचा काय अपराध ! ह्या मर्त्य जगांत

फुलें सुकणारच, पाकळ्या गळणारच, सुवास जाणारच. पण म्हणून मी कांहीं जगाला दोष देत सुटत नाहीं, त्याचा सारखा तिटकाराच करीत नाहीं. कारण फुलें फुलतातही जगांतच, पाकळ्या अुमलतातही जगातच, सुवास दरवळतातही जगांतच !

(चाल-मौं मन को फसिया)

सुकतातचि जर्गि या । जरी कीं । फुलें गळत पाकळी
पाकळी । अुमलति ना त्याही । कलिका ज्या ॥ ध्रु० ॥ परंतु
सुंदर कळ्या पाकळ्या । फुलती ही जर्गि या । विसर
ना हे वैतार्गी । तुझिया ॥ १ ॥

चुकले अितकेच कीं फुले अुमललीं आहेत तोंच चटकन् त्यांचे काय कोड-कौतुक पुरवावयाचे, काय साजसजावट करावयाची, काय पूजापुष्पांजली वहावयाच्या त्या वाहून ध्यायच्या त्या मी घेतल्या नाहीत. त्या दिवशीं तें जातां जातांच प्रेमाच्या अवोल्यांत वेळ न दवडतां ही फुलमाळ ताजी होती तोंच चटकन् गुंफून त्यांच्या गळ्यांत मी घातली नाहीं ! आणि म्हटले नाहीं ध्यायचे न गडे मला ऐकदा ! पण अजूनही किंचित् संधि आहे ही माझ्या भक्तीची माळ माझ्या देवाच्या गळ्यांत घालण्याची; कारण जे म्हणतात कीं स्वर्ग आहे तेच म्हणतात कीं आततायी नाशनार्थ केलेल्या धर्मयुद्धांत हत झालेले ते त्या स्वर्गास जातात. तेव्हा तें जर शक्य असेल तर माझा वल्लभ हत होऊन स्वर्गीं जाऊन देव झालाहि असेल. युद्धाच्या रात्रीं मीहि धारातीर्थीं अभिमुखीं हत होणार आणि प्रियाच्या पाअूर्ली पाअूल देत स्वर्गास जाणार. तेव्हां ही माळ सुकली असली तरीहि मी अशी बरोबरच ठेवावी. कारण जर आमच्या बरोबरचे पार्थिव देह स्वर्गीं देव-गति पावतात तर आमच्याबरोबर असलेलीं पार्थिव फुलेंही स्वर्गीं देवफुलांची गति कां पावूं नयेत ? ही अेवढी अुरलेली रात्र गेली कीं अुद्यां याच वेळीं रात्रीं स्वर्गाच्या दारांत पाअूल टाकतांच माझा वल्लभ देव, मी देवांगना नि ही देवफुलांची माला, पारीजातकाची माला होणार ! माझी अपूर्ण राहिलेली कामदेवाची पूजा पूर्ण होणार. माझा वल्लभ दिसतांच ही माला त्याच्या अशी गळ्यांत घालीन. म्हणेन ध्यायचे न गडे मला ऐकदां-ते

मला असे त्यांचे बाहु पसरून त्या सुविशाल वर्क्षां घेतील. मी माझे हात त्या बलिष्ठ स्कंधावर असे टेकून, त्या हृदयावर अशी डोळे मिटून प्रीति-समार्थीत अशी तल्लीन होईन. (अितक्यांत तिच्या पसरलेल्या बाहूंत वल्लभ येऊन अुभा रहातो.)

वल्लभ—सुलोचने, सखे !

सुलोचना—कोण वल्लभ ! आश्चर्य, भक्ताच्या ध्यानाची अुत्कटता झाली म्हणजे त्याच्या अिष्ट देवाचा साक्षात्कार होतो म्हणतात तें कांहीं खोटें नव्हे तर ! मी स्वर्गांतच आहे कीं स्वप्नात ! देवा, तूं माझ्या मनाचा केवळ भास तर नाहीस ! असेनास का ! ज्याला मी सत्य म्हटले तो भासासारखा नाहीसा झाला, मग ज्याला मी भास समजतें तो जर असा संस्पर्श्य प्रत्यक्ष मूर्तिमान टिकून राहिल तर तो भासच सत्य आहे. भास तोच सत्य, सत्य तेच भास. मग वल्लभ, वोलाना आपण भास आहांत कीं साक्षात्कार कीं साक्षात्तच ? आपण भूलोकीं आहोत कीं, स्वर्गीं कीं स्वप्नी ?

वल्लभ—प्रिये, मी साक्षात् वल्लभच आहे. सरतेंपर्दा या तुझ्या माझ्या मायामय जगांत जितका पूर्वी वास्तव वाटत होतो तितका तरी वास्तव आहेच आहे. मलादेखील हा माझा पुनर्जन्म आहे कीं जन्मच आहे याची शंका वाटते ! पण तें जाऊं दे सगळे. जन्म वा पुनर्जन्म, स्वर्ग वा स्वप्न, आभास वा वास्तव या अेका विपलाच्या आश्चर्यकारक आवर्तांत आपली ही अद्भुत भेट झाली आहे ग्वरी. तर ये आणि या आलिंगनाच्या सुखसागरांत अेकदम अुडी टाकून दोघेहि निमज्जून जाऊं ये. (भेटतात.) सुलोचने !—

सुलोचना—वल्लभा !

वल्लभ—माझा शिरच्छेद झाला तरी चिंता नाही पण दुष्ट शत्रूस शरण जाणें बरे नाही असे मत तूं दिलेस तें खरें ना ?

सुलोचना—होय प्रिया—

वल्लभ—मग त्याचा मला फार राग आला आहे.

सुलोचना—नाहां प्रिया, तें शक्यच नाही. बरं, आतां परत येतो असे सांगून आपण त्या दिवशीं राजसभेस गेलांत आणि राष्ट्रीय रणाचें रणशृंग फुंकले जातांच मला तशीच टाकून निरोप देखील देण्यास न येतां नित्याचेच अंतरलांत हें खरें ना !

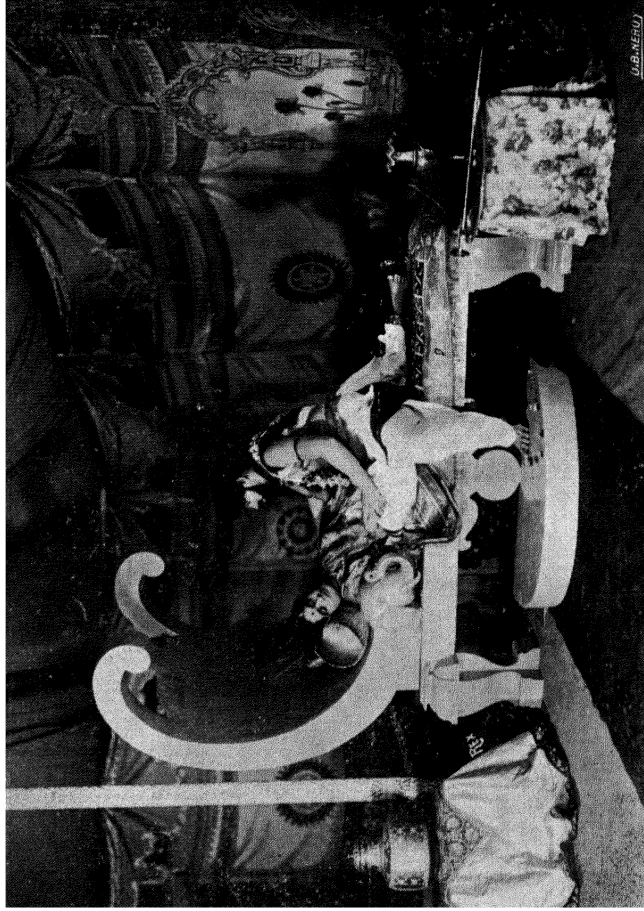
वल्लभ—होय प्रिये, वीरकर्तव्य मार्गें पाअलू टाकूं देअीच ना.

सुलोचना—तर मग त्याचा मला फार राग आला आहे.

वल्लभ—नाहीं प्रिये, तें शक्यच नाही. तूं वीरांगना आहेस.

सुलोचना—तसेंच मी शाक्यांनीं शरण जाअूं नये म्हणून जें मत दिले त्याचा राग आपणांला येणेंहि शक्यच नाही. कारण वल्लभा, आपण वीर-वर आहांत ! पण सख्या, माझें मन अजून देखील गोंधळले आहे कीं, आपण किंवा मी, कोणी तरी किंवा दोघेहि हें स्वप्नच पहात आहोंत. तर सांगा कीं, कोणत्या योगायोगानें माझी आपली ही भेट होत आहे. आपली सुटका कशी झाली, मी अिथं आहे हें आपण कसे ओळखलेत ? चटकन् सांगायचे वरं कां. कारण तें सविस्तर अँकण्यापेक्षां अनंत पुण्याचें फळच अशा या पळत्या पळीं आपल्या आलिंगनांत स्वतःस विसरून आपल्या वक्षावर असें निमूटपर्णीं निजणें फार आवडत आहे, तरीहि तें थोडेसें तरी अँकावेसें वाटते.

वल्लभ—मी आहत होअून शत्रूच्या हातीं पडल्यानंतर गेल्या चार पांच दिवसांत तुमच्या पराक्रमानें शाक्यांनीं विद्युद्गर्भाच्या सैन्याचा जो फडशा पाडला त्यायोगें कोसल सैन्य पुष्कळच अव्यवस्थित आणि घाबरे झाले. माझ्या बंदीवरील दोन्ही पहारेकरीही घायाळ झालेले सैनिकच होते. ते गुंगून पडत. अशा अेक रात्रीं शेजारच्या गांवाहून सर्व भात शत्रूसैन्यांत वळानें ज्यास आणणें भाग पडलें होतें असा अेक शाक्य शेतकरी दैव-योगानें तिथेंच अुभा होता. त्यानें मला ओळखले आणि धाडसाची परा-काष्टा करून त्या पहारेकऱ्यांच्या गुंगीत आपल्या किल्ल्या लावून कुळूप अुघडून मला बाहेर काढले. त्याच्याच गड्याच्या वेपांत मी विद्युद्गर्भाचें सैन्यांतून निसटलों. आपले सैन्यांत हा असा पोंचलों तों सेनापति पिताजी विक्रमसिंहाकडून समरसभेचा निर्णय कळला. त्यांत ज्या तरुण सेनानीनें शरणागतीचा धिक्कार करून शाक्य राष्ट्राच्या स्मृतीस तो कलंक तरी लागूं दिला नाही त्या शाक्यांच्या मूर्तिमान् अभिमानास आणि पराक्रमास पहावें म्हणून ह्या तुझ्या डेव्यावर आलों. तो बाहेर अुभा असलेला पहारेकरी मला हटकण्याचे ठिकाणीं गोंधळून जाअून माझ्या पायावर अेकदम डोकें ठेवतां झाला. त्याचें मस्तक वर उचलून पहातों तों ती नलिनी ! दोन-

सुलोचना—ही गोड गुंणी ! कीं मोहक मूर्च्छना !! कीं मधुर मरण !!! [पृष्ठ १२१

चार वाक्यांत तिनें काय तें मला सांगितलें आणि मला कळलें कीं शाक्यांच्या पराक्रमाची मूर्ति म्हणजे ही माझी अल्लड, रुसकी, प्रेमळ पोरसवदा सुलोचना ! आतां अुद्यांच्या शेवटच्या रणकंदनांत आपण सेनापति नाहीं होणार. या माझ्या चिमुकल्या सेनापतीच्या पथकांतलि आम्ही केवळ अेक सैनिक !

सुलोचना—आतां अुद्यांचे अुद्यां. कालचे काल. सख्या त्या अंतिम अुद्याच्या व त्या कठोर कालच्या कैर्चींत हा जो आजचा लवलेश सांपडला आहे तेवढाच मला सध्यां स्मरूया. हा माझा वल्लभ व त्याच्या आलिंगनांत अशी विरून वितळून विसरून चाललेली ही मी त्याची सुलोचना अितकेंच मला स्मरत आहे. सख्या, मला कससंच होत आहे. तुमचें तें त्या दिवशींचें जसें जाणें, तसेंच हें येणें. दोन्हीही अपघातिक अकस्मात, दोन्हीही असह्य; वल्लभा, मला जरा अंकावर ध्या. कामदेवाची पूजेची ही माझी सुकलेली माळ अशी गळ्यांत रूळूं द्या. माझ्या नयनांतील हे निवत आलेले नीरांजन आपल्यावरून क्षणभर ओवाळू द्या. नाथा, मला कसलीशी गाढ झोंप लागत आहे. माझ्या प्रेमाच्या शेवटच्या संगमाच्या या शेवटच्या रात्रीच्या अशा या गोड गुंगीवरच भगवान् कामदेवा, माझ्या जीवनाचाही शेवटचा पडदा पडू द्यावा !—पण थांबा: केवळ अुद्या तेवढी मला रणापुरती जागी करावी अं. अजून रणशय्येवर या रतिशय्येप्रमाणेंच आपल्याशी सहशय्या करावयाची माझी अुरलेली हास तेवढी पुरवावयाची आहे. तर अुठवावे अं मला तेवढ्यापुरते. नाही तर त्या अुद्याच्या रणशय्येच्या चटक्यांनं ही माझी रतिशय्येवरील जीवनाची अंतिम निविड निद्राहि मधून मधून दचकेल ! नाथा, नाथा, कुठे आहांत !

वल्लभ—काय, सुलोचने, सुलोचने, हा मी अिथेच आहे. काय, काय !

सुलोचना—मला कायसं असह्य हवंस होत आहे. ही गोड गुंगी ! की मोहक मूर्च्छना !! कीं मधुर मरण !!!

वल्लभ—म्हणजे हें काय ! माझी सखी बोलतां बोलतां मूर्च्छित झाली ! हिची नाडी, हिच्या जीवनाचें हें सूत्र—छे छे, भावड्या प्रेमा, वेड्या मना ही मूर्च्छाही नव्हे. या माझ्या कमनीय कांतेच्या जीवनाचा हा धागा मृत्यूचा हात सारखा हिसडून गुंडाळीत आहे. मरणा, ह्या तिच्या नाडीच्या या

जीवनाच्या धाग्यानें तूं तिला खेंचून नेअूं पहात आहेस—पण मी तुला तशी नाहीं नेअूं देणार. तुझे पाश माझ्या गळ्यांत माझ्या शत्रूच्या हातीं सांपडलें तेव्हां पडले—पण त्यांतून मी निसटलों म्हणून कां तूं चवताळून माझा पाटलाग करीत तेथें आला आहेस ? तसें असेल तर तुझा नेम चुकला आहे. माझा गळा हा. हा माझ्या प्रियेचा—एका अबलेचा—गळा आहे. तर अेखाद्या अडाणी धनुर्धराप्रमाणें लक्ष चुकलेलें ते तुझे पाश तिच्या गळ्यांतून काढून या माझ्या गळ्यांत टाक ! हाय हाय, ही चालली ! या माझ्या कृपण आलिंगनांतून माझी सखी मरणाच्या पाशांत सारखी सारखी हिसडली जात आहे ! आतां काय करूं. हिचा श्वास—हिचा प्राण, माझी रत्नाची ठेव—नाहीं ! या हिच्या लावण्यनिधान देहांतून मी बाहेर जाअूं देणार नाहीं. या सुंदर सोन्याच्या पेट्याच्या मोहक मुखावर मी अेखाद्या कट्टर कंजुषासारखा हे चुंबनाचें कडीकुल्प घालणार नि तिच्या हृदयाच्या पुडांतील ती तिच्या प्राणाची अमोल रत्नांची ठेव मी बाहेर पडूं देणार नाहीं ! सुलोचने, लाडके—आतां काय करूं ! नलिनी, नलिनी—!

नलिनी—(प्रवेशून) स्वामिन् हें काय ? आपण अकस्मात् शोकविव्दल का ?

वल्लभ—माझी सुलोचना मूच्छेंच्या निसरत्या अुतरणीवरून अकस्मात् मृत्यूचे डोहांत घसरली.

नलिनी—महाराज हे काय अभद्र बोलतां ! हें झालं तरी कसं ?

वल्लभ—अग, कसं म्हणजे काय ! मघा समरसभेंत तिने माझ्या वधास संमति दिली होतीना ! त्याचा सूड म्हणून म्या या चांडाळाने, या तिच्या वल्लभानें, या त्याच्या सुंदर सखीच्या हृदयांत मुखाची सुरी भोसकून तिचा वध केला ! नाहीं समजलें ? नलिनी, मागें मी तिला अेकटी सोडून अकस्मात् रणांगणाच्या मृत्युमुखांत गेलोना तेव्हां त्या अपघातिक वियोगाच्या असह्य दुःखानें जिला मी घायाळ केली त्याच या माझ्या सखीला मी त्या मृत्युमुखांतून असा अकस्मात् परत येतांच या अकस्मिक संगमाच्या असह्य सुखानें ठार मारून टाकिली. नलिनी, शोक माझ्या हृदयांत मावत नाहीं. या सेनाशिबीराची शिस्त मोडून माझा मूक शोक हंबरडा फोडूं पहात आहे !

नलिनी—(अकून) हें काय ? कुठं तरी मोठा अुंच गलका होत आहे.

वल्लभ—अग, गलका नाही—तो माझ्या या मूक शोकाचा प्रतिध्वनी तिकडे दूर छावणीच्या शिस्तीबाहेर जाऊन मनसोक्त थैमानत आहे !

(चाल—कोन खेले तोसे)

मूक शोक भर माझा । गे हा हाय । हंबरडा फोडी ॥ध्रु०॥
वा गहिवरल्या वनदेवींचा । सहदुःख भर साचा । गे हा हाय
हंबरडा फोडी ॥ १ ॥

(रणशृंग वाजतें. 'शत्रूंचा छापा, अुठा !' असे म्हणत शाक्य सैनिक येतात.)

शाक्य सैनिक—छापा ! छापा ! सेनापते, शत्रूंचा शूर सेनापति चंड ह्यानें आमचे छावणीवर तिकडे अुत्तरेकडून भयंकर छापा घातला आहे ! अुद्यां आम्हीं शत्रूंवर शेवटची चाल करणार होतो तों त्या आधींच शत्रूनें अकस्मात् घाला घातल्यामुळे आतां या रात्रीं हीच सोक्षमोक्षाची संधि समजून सर्वाधिकारी विक्रमसिंहांनी शेवटच्या रणास तोंड देखील दिले. सर्वांनीं तिकडेच मारीत हाणीत निघावे, ही त्यांची आज्ञा—

वल्लभ—शिरसाबंध ! हें अुचललें कृपाण ! अुठ सुलोचने, जातिशत्रूंचालून आला—शेवटचें रण ते हेंच ! अुठ ! लोककल्याणार्थं वैयक्तिक जावन-सुखाप्रमाणें वैयक्तिक मरणसुखदेखील क्षणभर वाजूस ठेविलें पाहिजे. (पुन्हा गलका. ' धांवा, अुपसा शस्त्रें-धांवा ! ') हो धांवतोच. नलिनी, चाललों मी ! या रणांत आहत होऊन तिच्या शेजारीच मरावयास परत येतील माझ्या प्रियेच्या मृतदेहाचें रक्षण कर. जर परत न आलों तर या शिबिरासह तो अग्नीनारायणास अर्पण कर ! आणि आतां-जातां जातां-सखे हा तुझ्या कामुकाचा शेवटचा मुका निरोप !

(चाल—अुठो पिया जागो-)

सखा तुझा जातो । निरोपा सखि देअी ॥ध्रु०॥ जाण्यासी ज्या । परत न येणें । त्या जाण्याच्या । निरोपा सखि देअी ॥ १ ॥ आसूत पुसल्या । अुमटे न कंठी । मुका कामुक हा । निरोपा सखि देअी ॥ २ ॥

(चुंबून) चला, फुंका ते रणशृंग ! गांठा रणांगण ! (सैनिकांसह जातो.)

सुलोचना—(दचकून जाग्रत होत) काय ? हीं रणशृंगें (हातांनै चाचपीत) वल्लभा—अुठवा मला—हात द्या—(दचकून अुठून) काय वल्लभ गेले ? का आलेच नव्हते ? का ते सगळेच स्वप्न होते ?

नलिनी—हैं काय, पुनर्जन्म ! सखे ये, कडकडून मिठी मारूं दे प्रथम ! देवि गोंधळूं नकोस. वल्लभ खरच आले होते. पण त्या अकस्मात् सुखाच्या अतिशयास न साहून मूर्च्छा येअून तूं अितकी निश्चेतन पडलीस कीं, आम्हांला नित्याची अंतरलीस म्हणून आम्हीं विलापूं लागलों तोंच तिकडे अुत्तरेकडे आपल्या सैन्यावर शत्रूंचा विकट घाला पडला ! तिकडे मोठी रणधुमाळी माजलेली आहे. त्यासरशीं तांतच वल्लभांनीं अुडी घेतली.

सुलोचना—आणि मला अशीच टाकून दिली ? मला रणांत जातांना अुठवा म्हणून मी सांगितलें असतां फसविले ना मला ?

नलिनी—मरणांतूनहि माणसे रणासाठीं अुठतात हैं काय माहीत त्यांना !

सुलोचना—माहीत होते ! मी मरणाशीं त्याच्या मूर्च्छेंच्या दारांत पाअूल टाकतांना असा करारच केला होता कीं मला या शेवटच्या रणा-पुरती तेवढी मरणानें अेक मधली सुटी द्यावी व वल्लभाशीं रणशय्येवरहि सहशय्या करण्याची माझी हौस फिटूं द्यावी ! (रणशृंगें वाजतात.)

नलिनी—अग, त्या रणधुमाळीची ही तुंबळ लाट तुझ्या शिविरांत घुसली कीं काय ?

सुलोचना—वधतेस काय, अपसूं हैं खड्ग आणि घालूं ये अुडी तांत !

नलिनी—पण तूं मूर्च्छेंनें थकलेली—

सुलोचना—अजून तुझ्या ध्यानांत आलें नाहीं ? मूर्च्छेंनें थकलेली नव्हे. मी मरणानें मेलेली आहे. पण शूर वीरांची मस्तकें छाटल्यावरहि त्यांचीं कबंधे लढतात हैं तूं अैकले नाहींस कां ? नलिनी, तसें हैं माझें कबंध लढणार, शाक्यांचा सूड अुगवीत, शत्रूंचीं शिरें अुडवीत हाणमार करीत वल्लभ असतील तिकडे जाणार—

नलिनी—मग हा स्त्रीवेष तरी बदल. पुन्हां पूर्वींच्या पुरुष वेषांत—

सुलोचना—अग, त्या सोंगाची ब्रतावणी संपली. तें माझें सोंग लढत होते; आतां माझी मी लढणार ! स्त्रीवेषांतच भवानी लढली. स्त्रीवेषांतच शूर स्त्रीस रणांत दसपट अवसान चढते. मी स्त्रीवेषांतच लढणार !—

(चाल—बोलो बोलो बोलो—)

मुक्त-खडग-कर अैशी अैशी । स्त्रीवेषांतचि लढे भवानी ।
महिपासुरमर्दनिं रणिं जैशी ॥ ध्रु० ॥ वीरमुता भी वीरवल्लभा ।
दुष्ट दैत्य दल वधिनचि तैशी ॥१॥

(तोंच ' कोसलचा जय, लुटा, हाणा ' करीत कोसल सैनिक येतात.)

नलिनी—सावध, सखे ! हे शत्रू—

सर्व सैनिक—हाणा, मारा !

अेक सैनिक—पण ही स्त्री आहे.

दुसरा सैनिक—पण ती शाक्य आहे.

सर्व सैनिक—म्हणून मारा !

सुलोचना—आणि ती लढवय्यी आहे म्हणून मरा. (लढाळी जुंपते.)

सर्व सैनिक—कोसलचा जय ! (गर्जत लढतात.)

सुलोचना आणि नलिनी—शाक्यांचा सूड ! (गर्जत लढतात.)

(सैनिक कांहीं ठार होतात, कांहीं हटतात, तसेंच झगडत सर्व बाहेर जातात.)

प्रवेश ६ वा

(अेकीकडून सेनापती चंड आणि दुसरीकडून त्याचे अनुचर येतात.)

चंड—काय आपल्या सैन्यांतील अुरले सुरले ते सारे अितकेच सैनिक !

अनुचर--होय; कोसल सेनापते चंड महाशय, आपल्या आज्ञेप्रमाणे या भयंकर रात्री युद्धांतून वाचले असे जे हे कोसल सैनिक रणांगणांत विखुरलेले सांपडले ते गुप्तपणे अेकत्र करून आणले आहेत. शत्रू पक्षाचीही पूर्णपणे नासाडी झाली. पूर्वीचा शाक्य सेनानी सुलोचन ही वास्तविकतः वल्लभाची पत्नी सुलोचना होती. तें आपणास कळलेंच आहे. ती स्त्री—

चंड--स्त्री ! या रात्रीच्या आपण घातलेल्या छाप्यांत सर्वच शाक्यांनी लढाळीची पराकाष्ठा केली खरी पण त्या सर्वांत जर खरे पौरुष कुणी गाजविलें असेल तर तें त्या स्त्रीने ! ती पुरुष वेषांत काळासारखी लढली तर स्त्री होतांच अेखाद्या कृत्येसारखी ! जेव्हां काळोखांतही ओळखून मी वल्लभाला

प्राणघातक वार करून पाडला तेव्हां तिलाही घायाळ झालेली पण बेछूट लढत असलेली दूरच्या प्रकाशांत पाहिली होती. पुढे—

अनुचर—ती बहुधा तिथेच गतप्राण होऊन पडली. शाक्यांच्या अवघ्या सैन्यांत अेक विक्रमसिंह तेवढा स्वतः घायाळ असतांही कांहीं अनुयायासह अजून रणांगणांत आपला पाठलाग करीत रक्तास चटावलेल्या वाघासारखा रणचुडी पेटवून हिंडतांना दिसला. बाकी शाक्यांचें सगळे सैन्य कापलें गेलें. सेनापते चंड, आणि आपलेंही !

चंड—शाक्य आज लढलेच तसे अनपेक्षित शौर्यानें ! जर ते युद्धाच्या आरंभापासून तसे लढते तर आमची त्यांच्यावर स्वारी करण्याची छातीच झाली नसती. तरी देखील महाराजांनीं दिलेली कामगिरी मी पूर्ण केली, शाक्यांचें शेवटचें सैन्य ठार केलें. या विजयापेक्षांही विद्युद्गर्भ महाराजांचे चरणां वहाण्यासारखा आणखी अेक अमूल्य पुरस्कार बरोबर घेऊन मग तिकडे जावे असें मला वाटते. हें पहा, शाक्यांच्या नांवाचा मागमूसही जर पुसून टाकणें असेल तर तो बुद्ध नाहींसा झाला पाहिजे. दचकूं नको. तो आजही अितर जातींतील हजारां जणांच्या मनांत कोसलांनीं शाक्यांचा घात केला म्हणून आपल्याविषयी द्वेषबुद्धी भरवूं शकेल--भरवीतही असेल, यास्तव मी त्यासही या छाण्यांतच ठार मारणार होतो. माझा तो हेतु साधण्याची धडधड मला अजूनही सोडवत नाहीं.

अनुचर—पण आपला जीव घेऊन येथून निसर्गेंच दुर्घट झालें आहे.

चंड—शाक्य जर लढणें सोडतील तर बुद्ध भगवानांच्या शब्दाबाहेर आम्ही जाणार नाहीं आणि शाक्यांशीं संधि करूं, तेव्हां बुद्धांनीं शाक्यांस निरर्थक हिंसेपासून परावृत्त करावयास यावें म्हणून आम्ही त्यास आमिषमय आमंत्रण पूर्वीच दिलें होते आणि बुद्धाने त्या योगें हुरळून जाऊन याच रात्रीं अिथे येण्याचे मान्यही केलेले होतें. अजून पहाट झाली नाहीं. तो अजून टेकडीकडून या वाटेनें त्या पलिकडच्या विहारास येण्याचा संभव आहे. तोंवर आपण बाजूस दबा धरून रहावे. नाहीं आला तर अुजाडता पुढें निसटून जावं. पण जर का तो आला--तर अहाहा ! त्याचें शीर छाटून या शाक्य विजयावर मी कळस चढवीन. मग त्या पार्यां आम्ही अुरलेले वीरही ठार झालों तरी त्याची चिंता नाहीं. त्याचा शस्त्रबळाच्या

अपेक्षेचा दुधखुळा आणि दुबळा अपदेश शाक्यास दुधखुळे बनवितों आम्हांस अपयोगी पडला पण आतां स्वतः कोसललाही दुधखुळे बनवितों त्यास जिवंत न ठेवणें हेंच अिष्ट. चला ! या विखुरलेल्या प्रेताच्या आणि ढिगाच्या पलिकडे त्या वाटेचीं दबून बसूं चला ! (जातत.)

सुलोचना—(रक्तबंबाळ मुक्तकेश प्रवेशून) या अंधेरांत जितकें दिसते त्यांत या रणभूमीवरील प्रेत प्रेत शोधून पाहिलें पण माझा वल्लभ घायाळ होऊन कुठें पडला तो अजून दिसत नाही. माझी नलिनी लढाईत कामास आली तेव्हां अिकडूनच कुटून तरी त्या वीरसिंहाची—त्या माझ्या वल्लभाची घनगर्जना अुठत होती. माझ्या प्राणा ! शाक्यांचा सूड शक्य तों अुगवण्याचें तुझें करावयाचें काम संपले. आतां मी तुला जाऊं द्यावे हें खरें. पण प्राणा, अेक क्षणभर—अगदी क्षणभर तरी धीर धर ! माझ्या रणक्षेत्रां पडलेल्या वल्लभाच्या पायाचा अंगारा तेवढा अेकदा मी लावला कीं हें अंग टाकून दिलेच आणि प्राणा, तुला स्वैर सोडलेच म्हणून समज. (प्रेतें बघत) वल्लभा, वल्लभा ! माहिती विचारावयास मनुष्य म्हणून अुरले नाही ! देवांनो, देवतांनो, भूतांनो, प्रेतानो, वनदेवीनो, रणदेवीनो, जे कोणी हे माझे मनाचे मानवी प्रश्न अैकत असाल ते सांगा—शाक्यांचा सेनापति वीरसिंह वल्लभ ह्यांचा घायाळ देह कुठे पडला आहे ते ! वल्लभा, माझ्याबरोबर रणशय्येवर सहशय्या करावयाची होती ना ! मग अेकटेच कुठे आहांत; मी सोबतीस आलें आहे थांबावे जरा वल्लभा ! वल्लभा—

वल्लभ—(रणांगणावरून किंचित् अुठत) काय ही सुलोचनेची हांक ! ती मला सोडून मृत्यूच्या परतीरास पोंचली होती ना ? मग मृत्यूच्या परतीरावरील हांक मला स्पष्ट अैकूं यावी अितका मी मृत्यूच्या जवळ आलों तर ! मूच्छेंची नाव मला घेऊन वैतरणीवरून किती जलदीनें चालली आहे !

सुलोचना—वल्लभा, आहांत का अिथें कुठें ? वल्लभा !—

वल्लभ—ओ, प्रिये सुलोचने ! तूंच कां ही खरीच !

सुलोचना—(तिकडे धावत जाऊन) होय सख्या, मीच ती नाथ ! तुमच्या पाठीस हात धुवून लागलेली मी ती तुमची सुलोचना ! आपण आपल्या अंकावरून मेलेल्या मला खालीं ठेवून रणाकडे अेकटेच निघतांना मी अितकी दचकलें कीं मरणांतून देखील क्षणक जागी झाले आणि

प्रतिज्ञेप्रमाणें आपल्या मागोमाग शत्रूस मारीत हाणीत पुन्हां आपल्या पायाशीं आल्यें. रतिशेजेच्या संवगड्या, या रणशय्येवरही जागा द्यावी ना जरा मला ! झाले हा माझा शेवटचा हट्ट—

(चाल—अवरित भर आयी)

अंगना रतिरंगी । शेजारी रतिशेजेची । रण-शेजेसहि
घेअी रणरंगीं ॥ ध्रु० ॥ जाग जींतुनी येणें नाहीं । गाढ
झोप ती येते पाही । सरक जरा मज निजुं दे संगीं ॥ १ ॥

बघावे न मला; घ्यावे न मला अकदा शेवटचे !

वल्लभ—प्राणांनो, माझ्या अद्रियाची सरती वात आणखी अकदांच तेवढी सारा. तिच्या चमकेंत माझ्या प्रियेला पाहूं द्या, भावूं द्या, भासूं द्या !

सुलोचना—अहाहा, प्रिया त्या कामाच्या रतिशेजेप्रमाणेंच कर्त-व्याची रणशेज ही किती मअू आणि मोहक लागत आहे.

वल्लभ—म्हणूनच या धर्मरणशेजेअितकीच ती काम्य रतिशेजही शुभ आणि पुण्य होती !

सुलोचना—अशा मरणानेंच आपलें जीवन सफल झालें. आपलें कथानक सुखान्त झाले.

वल्लभ—कोणची घटना सुखान्त वा दुःखान्त हें आपण सुख कशांत मानतो त्यावर अवलंबून आहे. लोककल्याणार्थ मरेंतो लढणें हीच आपली कालची अिच्छा. ती पुरी झाली म्हणून मरणच सुखान्त ! आं ! सुलोचने जवळ आहेस ना ! माझे प्राण—ही शेवटची हांक—सुलोचने !

सुलोचना—आणि ही शेवटची ओ ! ओ वल्लभा ! (त्याच्या वक्षावर डोकें ठेवून पडते तोंच हिलाल घेअून विक्रमसिंह आणि सैनिक प्रवेशतात.)

विक्रम—अिधूनच कुठूनसा शब्द आला. हं. अिकडे या पाहूं ! अहो, हाच तो माझा वीरपुत्र, शाक्यांचा वीर सेनानी वल्लभ—आणि हाय हाय ! नव्हे धन्य धन्य ! हीच ती माझी सून, वल्लभाची वल्लभा, शाक्यांची रण-देवता सुलोचना ! वा वा मुली, या रात्रीच्या रणघार्तीत मला जेव्हां समजलें कीं या शाक्यसेनेतील तो तरुण वीर सुलोचन म्हणजेच माझी सून सुलोचना तेव्हां तुला दूर कोसळत्या विजेसारखी झुंजतांना पाहून मला

जे सानंद आश्चर्य वाटलें त्याहून द्विगुणीत आनंद आणि आश्चर्य तुला अर्थें अशी अेखाद्या जादूनें धरून ठेवलेल्या विजेसारखी मरणशेजेवरही आपल्या जिवलगाला आलिंगीत गतप्राण निजतांना पाहून वाटत आहे ! अहो, या वीरात्म्या प्रणयी प्रणयिनीचें हें नैष्ठिक कामचर्य संन्याशाच्या नैष्ठिक ब्रह्मचर्याहून पवित्रतेंत लेशमात्र अुणें नाहीं, परोपकारितेंत तर लवलेश तरी अधिकच असेल ! शाक्यांत देवी यशोधरा संन्यस्त अग्रश्राविका महाभिक्षुणी म्हणवीत आहे तें योग्यच आहे. पण या तरुण कन्येचा, सुलोचनेचा, या कामदेवाच्या पूजकेचा त्याग, अिन्द्रियनिग्रह, कर्तव्यतत्परता त्या महान् देवी यशोधरेअितकीच अत्कट असून हुतात्मता केवळ अलौकिक आहे ! काम-देवाच्या पूजकानो, तुमच्या या अशा शुभकामी संगलोलुप अनुरक्तीहून अधिक निष्काम, विरक्त व निःसंग असें काय असूं शकणार आहे ! माझ्या शूर, सुशील, सुंदर सुने, बाळे सुलोचने, या तुझ्या वरिवर वल्लभाला मरण-मंचकावर दिलेलें हें तुझें शेवटचें आलिंगन—हा तुम्हा दोघांचा कामदेवाच्या पूजेचा शेवटचा काम्य संस्कार अेखाद्या—देवपूजेच्या धर्मसंस्कारासारखाच मंगल आहे, पवित्र आहे, यचावत् तरुण कन्यकांना व कुमारांना कल्याणप्रद आहे.

चंड—(आपल्या सैनिकासह पुढें डोकावत दबकत येअुन) नाअीक, तुम्ही म्हणालांत तितकीं माणसें ह्या विक्रमाजवळ मुळींच नाहींत. आपल्या-अितकींच आहेत. त्यांत हा घायाळ. तेव्हां चला बघतां काय ? बुद्धाच्या आधीं ह्या तोंडांत चालून घुसलेल्या मृगयेचा कंठ झेपेसारखा दांतांनीं कडाकड फोडा. (कोसलेश्वर महाराज की जय असें गर्जत ते तुटून पडतात.) व्रतभ्रष्टा विक्रमा, मी तुलाच शोधीत होतो. घे घे ! (वार करतो.)

विक्रम—दुष्टा चंडा, मीहि तुलाच शोधीत होतो. घे घे ! (वार करतो.)

बुद्ध शिष्य—(बुद्धासह प्रवेशून) हां ! हां ! तथागत भगवान् बुद्ध आपणा अुभयतांसही शान्त व्हा म्हणून अुपदेशीत आहेत. कारण ते शांतता स्थापण्यासाठींच आलेले आहेत.

चंड—हट ! सिंहाच्या तोंडचें हरिण हिसकतोस ? (विक्रमावर धावतो.)

बुद्ध—(विक्रमास सांवरून) विक्रमा, सेनापति चंड रणोन्मत्त झाले आहेत. क्रोध हा खवळलेल्या सापासारखा कोणासहि अनावर होतो. पण

तुम्ही सुन्न आहांत. तुम्हास आमचें धर्मसूत्र माहीतच आहे कीं ' अक्रोधेन जियेत क्रोधं । असाधुं साधुना जियेत् । '

चंड—काय नीचा बुद्धा, असाधु म्हणतोस ? कोसल सेनापतीस असाधु म्हणतोस ? तुझी जीभच छाटून टाकतो घे. (बुद्धावर चालून जातो.)

विक्रम—(चंडास वार करून घायाळ करतो आणि खाली पाडून त्याच्या छातीत पाय रोवून) भगवान्, तुमच्या स्वतःच्या अक्रोधानें तरी याचा क्रोध शांत झाला कां ? कां तो अुलट अधिकच पिसाळला ? जर हा साधुपरित्राण करणारा खड्ग मध्यें पडला नसता तर आतां सुष्ट बुद्धाचा वध दुष्ट चंडानें केला होता.

बुद्ध—पण कांहीं झालें तरी तुम्हास अशी हत्या शोभत नाहीं; तुम्ही संन्याशी आहांत !

विक्रम—आणि म्हणूनच या असुधारणीय लोककंटक दुष्टाचा शिरच्छेद करणारा पहिला आणि अत्यंत प्राणघातक वार ह्या माझ्या संन्यस्त खड्गानेंच केला पाहिजे ! केला; या चांडाळास शेवटीं स्वतः ठार केला. रणांतील घांवांनीं विकल झालेला हा माझा देह आतां अर्ध घडेंत पडणारच. पण तो आतां अधिकच कृतार्थ होऊन पडेल ! वा ! या याच्या अुसळत्या रक्ताच्या चिळकांज्यांनीं माझा संन्यासी वेप आणि हा माझा संन्यस्त खड्ग—

बुद्ध —कधीही न धुतल्या जाणाऱ्या पापी कालिमेनें कलंकीत झाला आहे.

विक्रम—भगवन्, जरा या प्रत्यक्षाच्या प्रकाशांत येऊन नीट पहा तर खरे. हा लालभडक रंग आहे, काळा नव्हे हें डोळे असणारा कोणीहि सांगू शकेल. त्या दुष्टाच्या लाल रक्तांत रंगल्यानें या संन्याशी बाण्याचा मूळच्या रोगट, फिकट पिवळेपणा जाऊन तो अुगवत्या सूर्यासारखा अुठावदार आरक्त आणि तेजस्वी दिसत आहे ! चाळीस वर्षांच्या निःशस्त्र संन्यासांत जितका परोपकार व पुण्य मी जोडूं शकलों नाहीं तितकें या अेका क्षणांत असंख्य निरपराध जीवांना जीवदान देणारें हें संन्याशाचें शस्त्र चालवून मी जोडलें आहे. लोककल्याणार्थ तत्परता हें संन्याशाचें औहिक कर्तव्य असलें तर तें मी कधीहि केलें नव्हतें अितक्या अुत्कटतेनें आज केलें आहे. म्हणून आजच मी खरा संन्यासी आणि भिक्षु शोभत आहे.

बुद्ध—हे महामना विक्रमा, अैहिक लाभालाभाच्या दृष्टीनें तुझा कोटि-क्रम जरी अखंडनीय भासला तरी पारलौकिक दृष्ट्या तूं जें संन्यासधर्मानु-रूप अहिंसेचें महाव्रत घेतलेस त्यापासून तूं आजच्या हिंसेनें च्युत झाला आहेस. त्यायोगें तुझ्यासारख्या वितृष्ण, परम ज्ञानी आणि त्यागी भिक्कुप्रवर अगदीं निर्वाणनिकट असूनहि आज निर्वाणच्युत झाला.

विक्रम—या चंडाच्या अत्याचारापासून यापुढें होणाऱ्या असंख्य निरपराध स्त्रीपुरुषांच्या हिंसेस टाळण्यासाठीं मी या दुष्टास मारले या दोषा-स्तव मला निर्वाणपद मिळत नसेल तर अशा निर्वाणाचा मी धिक्कार करतो. जो लाखों लोकांच्या छळास अपेक्षेचें सहाय करूनच मिळतो तो निर्वाण नसून नरक होय.

धर्म—(प्रगट होऊन) परंतु हे महाकर्मयोगिन् वीरवरा, तूं निर्वाणच्युत झालाच नाहीस. अलट ह्या हौतात्म्यानेंच निर्वाणपद प्राप्त झालास ! कारण—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ ।

परिव्राट् योगयुक्तः च रणे चाभिमुखे हतः ॥

विक्रम—हे दिव्य पुरुषा तूं कोण आहेस ? देव कीं देवदूत ?

धर्म—सर्व मानव धर्माचें अधिष्ठान असणारा मी धर्म आहे. हें बुद्ध-देव, तुम्हीं परिव्राटांत श्रेष्ठ आहांत ! मानुषकावर तुमचे अनंत अपकार आहेत. हें शाक्य राष्ट्र आणि ही शाक्य जाति आज गतप्राण झाली पण तिचें मुख्य जीवनकार्य पूर्ण करून मग ती लयाला गेली. कारण तिनें तथागत बुद्दाला जन्म दिला ! आणि म्हणूनच एका अर्थी ती चिरंजीव होणारी आहे. तुझ्या शीतल आणि सरल धर्मोपदेशानें मोहित झालेले देव आणि दानव, यक्ष आणि तक्षक, आर्य आणि अनार्य अखिल मानव द्वीपद्वीपांतराहून तुझ्या या जन्मभूमीचा पुण्यतम भूमि म्हणून शोध करित करित आपल्या भक्तीभावाच्या पुष्पांजली अर्पण कर-ण्यासाठीं येथें येतील. या शाक्य जातीचे अतिहास, धर्मपुराणासारखे अभ्यासिले जातील, राजे आणि महाराजे त्यांचे मुकुट आणि साती सागर त्यांचे माणिकमोती तुझ्या मूर्तिवरून ओवाळून टाकतील. कोणाही मनु-ष्याच्या चरणावर विनत झाली नसतील अितकीं कोटि कोटि मानव मस्तकें तुझ्या ध्यानस्थ मूर्तिच्या चरणीं युगोयुग विनम्र होतील. हे परिव्राट महा-

कर्मसंन्यासिन् बुद्ध, तूं निर्वाणपदाचा अधिकारी आहेसच; परंतु हे वीर-
वर महाकर्मयोगीन् विक्रम, तूंही त्याच निर्वाणपदाचा अधिकारी आहेस !
कारण धर्माचें मुख्य मर्म जें मानुषकांचें अत्यंत हित तें साधण्यासाठीं तूं
सर्वस्व त्याग करून अभिमुख समरांत लोककल्याणार्थ झुंजत लोकहिंस-
काचा वध केलास—स्वतःचा प्राणत्यागही करण्यास कचरला नाहींत. दुर्दै-
वानें तुझी स्मृति व्यक्तिरूपानें बुद्धासारखीं मागें अरुणार नाहीं. पण लौकिक
हा बहुधा योगायोग असतो. योग्यतेचें अनन्य गमक नसतो. आणि तुझ्या
कर्मयोगाच्या महत्तेच्या ह्या विस्मृतीचा ह्या तुझ्या शाक्य जातीस जसा
भयंकर दंड द्यावा लागला, शस्त्रबळाच्या अपेक्षेनें आणि कृषि, कामिनी,
कृपाण यांच्या आत्यंतिक संन्यासाच्या अतिरेकामुळे जसें हें दुर्बळ शाक्य
राष्ट्र प्रबळ दुष्टांच्या हिंसेस बळी पडलें त्याचप्रमाणें आणि जवळ जवळ त्याच
कारणासाठीं हे अुभे आर्यवर्तही यवन-हूण-शाकांच्या राक्षसी आक्रमणास बळी
पडेल. शाक्य राष्ट्राचा हा आजचा विनाश हा असल्या भावी अुभ्या आर्या-
वर्तावर येणाऱ्या घोर संकटांची केवळ पूर्व सूचना आहे. काळानें लहान
प्रमाणावर करून पाहिलेला तो केवळ पूर्वप्रयोग आहे. वीरवर विक्रम,
ज्यांत निष्क्रीय संन्यासाचे सर्व ऐहिक आणि पारलौकिक लाभ असूनही
जो अत्यधिक लोकहित साधक आहे अशा तूं अपदेशिलेल्या आणि आच-
रिलेल्या शुभ कामीं शक्तीपूजक कर्मयोगाचा अवलंब करणें हेंच त्या संक-
टाच्या कचाट्यांतून मुक्त होण्याचें साधन आहे. धर्माचें मुख्य स्वरूप
आणि अुद्दिष्ट जे मानुषकांचें ऐहिक आणि पारलौकिक धारण, अुद्धारण
तें अशा कर्मयोगानेंच अधिक प्रमाणांत साधत असल्यानें, मानवहो, माझे
निश्चित आणि अुत्तम मत हेंच आहे कीं—

यद्यपि—संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ

तथापि—तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ।

श्रीसरस्वती मंडुळाचें प्रकाशन.

(४९५-४९६ शनिवार, पुणे नं. २)

कै. राम गणेश गडकरी	
संगीत वेड्यांचा बाजार	१—०—०
दे. भ. विनायक दामोदर सावरकर	
संगीत सन्न्यस्त खड्ग	१—०—०
रा. महादेव नारायण जोशी	
संगीत स्थानिक स्वराज्य	०—१२—०
संगीत वऱ्हाडचा पाटील	०—१२—०
संगीत गिरणीवाला	०—१२—०
वीर वामनराव जोशी	
संगीत रणदुंदुभि	१—४—०
रा. लक्ष्मण बळवंत भोपटकर	
नवरत्नांचा हार	१—०—०
रा. भार्गव महादेव साठे	
कीर्तन-कुमुदिनी	१—०—०
रा. नरहर गणेश कमतनूरकर	
संगीत श्री	१—४—०
कै. वा. व. केळकरकृत	
चौदावें रत्न	१—०—०
कॅप्टन लिमयेकृत	
विनोदी लेखसंग्रह	१—८—०

परचुरे पुराणीक मंडळी, लक्ष्मण नारायण गोडबोले,
बुकसेलर्स, माधववाग, मुंबई. बुकसेलर, लक्ष्मीरोड, पुणे २.